

Вісник

Національного університету
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

Серія: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 1 (20) 2014

Харків
«Право»
2014

Рекомендовано до друку вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 5 від 31.01.2014 р.)

Свідомство про державну реєстрацію КВ № 19315–9115ПП від 08.05.2012 р.

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2014. – № 1 (20). – 304 с.

Засновник — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Видавець — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридичних наук, професор (голова редакційної колегії); **О. Г. Данильян** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **М. П. Требін** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **Є. М. Мануйлов** – доктор філософії, професор (відповідальний секретар); члени редколегії: **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор; **О. К. Бурова** – доктор філософських наук, професор; **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор; **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор; **Ю. Ю. Калиновський** – доктор філософських наук, професор; **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор; **Г. М. Куц** – доктор політичних наук, доцент; **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор; **В. О. Лозовой** – доктор філософських наук, професор; **С. І. Максимов** – доктор юридичних наук, професор; **Н. П. Осипова** – доктор філософських наук, професор; **О. В. Петришин** – доктор юридичних наук, професор; **В. Л. Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор; **І. О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор; **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор; **О. В. Сердюк** – доктор юридичних наук, доцент; **В. Ф. Смоляннюк** – доктор політичних наук, професор; **В. Д. Титов** – доктор філософських наук, професор; **С. В. Шефель** – доктор філософських наук, професор; **Л. Є. Шкляр** – доктор політичних наук; **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого зареєстрований ВАК України як фахове видання (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 3)

Відповідальний за випуск Є. М. Мануйлов

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
тел. 704-11-35

ЗМІСТ

Філософія

<i>Данильян О. Г.</i> ОСОБЛИВОСТІ ДИНАМІКИ СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У ТРАНЗИТИВНИХ УМОВАХ.....	5
<i>Дзьобань О. П.</i> НОМО INFORMATICUS: ДО ПРОБЛЕМИ ОСМИСЛЕННЯ СУТНОСТІ	13
<i>Чорноморденко І. В., Загрійчук І. Д.</i> ПОЗАНАУКОВА РАЦІОНАЛЬНІСТЬ ТА ЇЇ МІСЦЕ В СИСТЕМІ КУЛЬТУРИ	21
<i>Мануйлов Є. М.</i> ПРОБЛЕМА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ МОРАЛІ	29
<i>Філіппов В. Л.</i> КРИЗА КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ ШИЗОАНАЛІЗУ	35
<i>Городиська О. М.</i> СОН ЯК СПОСІБ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ: СПРОБА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ	43
<i>Прудникова О. В.</i> МАСОВА КОМУНІКАЦІЯ ЯК ПІДґРУНТЯ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ	53
<i>Стасевська О. А.</i> СИСТЕМА ЦІННОСТЕЙ ЯК ОСНОВА БУТТЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	62
<i>Міхеева В. В.</i> ДОВІРА ЯК ФЕНОМЕН СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ.....	76
<i>Мухіна І. Г.</i> СУЧАСНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ.....	84
<i>Крячко В. І.</i> ПРО ЕТНІЧНИЙ СКЛАД РИМО-КАТОЛИКІВ У СВІТОВОМУ СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ.....	91
<i>Пашаєва Г. А.</i> ГЕОПОЛІТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОТРУДНИЧЕСТВА АЗЕРБАЙДЖАНА С ЕВРОПЕЙСКИМ СОЮЗОМ.....	102
<i>Шанідзе Н. О.</i> ІНФОРМАТИЗАЦІЯ ОСВІТИ В СВІТЛІ НОВІТНІХ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИХ ІДЕЙ.....	109
<i>Маммедярова Р. А.</i> ПРОБЛЕМЫ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ.....	116
<i>Захирова В. И.</i> ВОЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ И ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ГОСУДАРСТВА.....	121
<i>Малярчик К. М.</i> ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДЕРЖАВНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ	134

Філософія права

<i>Трофименко В. А.</i> ОСОБЛИВОСТІ СТАТУСУ ПРАВООХОРОНЦЯ У СИСТЕМІ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ	145
--	-----

Політологія

<i>Поліщук І. О.</i> ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА КОЗАЧЧИНИ.....	160
<i>Смолянюк В. Ф.</i> ДЕСУВЕРЕНІЗАЦІЯ СУЧАСНИХ ДЕРЖАВ: НЕОБХІДНІСТЬ ТЕОРЕТИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ.....	170
<i>Мармазова Т. І.</i> УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ ЯК ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ І ПОЛІТИЧНА УТОПІЯ.....	187
<i>Примуш М. В.</i> ІДЕОЛОГІЧНА КРИЗА УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ	195
<i>Зінченко О. В.</i> ВИТОКИ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ВЕРХНЬОЇ ПАЛАТИ РОСІЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ (1801–1993 рр.).....	203
<i>Баталов О. А.</i> ВИКЛИКИ УРБАНІЗАЦІЇ ДЛЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ	212
<i>Жеребятнікова І. В.</i> ПОЛІТИЧНА АКСІОЛОГІЯ: ГЕНЕЗА ТА НОВІ ОРІЄНТИРИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	218
<i>Ткаченко В. С.</i> НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ.....	231

Соціологія

<i>Погрібна В. Л.</i> КРИЗА ІДЕНТИЧНОСТІ І ГЛОБАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА: ПИТАННЯ ЧИ ВІДПОВІДІ?	240
<i>Воднік В. Д.</i> ПРОБЛЕМИ ПРОФІЛАКТИКИ ЗЛОЧИННОСТІ В УМОВАХ ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ	249
<i>Попович О. В.</i> МОДЕЛІ ВЗАЄМОДІЇ АНОМАЛЬНОГО ЯВИЩА ТА СУСПІЛЬСТВА В ЇХ ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ	271
<i>Маркозова О. О.</i> ФРЕЙМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ЛЮДЕЙ ПРО УСПІХ ІНСТРУМЕНТАМИ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ.....	279
<i>Шевченко Н. В.</i> СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО В ОСВІТІ: СТРУКТУРНИЙ ФУНКЦІОНАЛІЗМ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОРІЄНТАЦІЯ	285

Наші ювіляри

В. О. ЛОЗОВОЙ — НАУКОВЕЦЬ І ПЕДАГОГ	295
НАШІ АВТОРИ	299
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	301
ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ.....	302

ФІЛОСОФІЯ

УДК 14:(316.48+316.83)

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор

ОСОБЛИВОСТІ ДИНАМІКИ СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У ТРАНЗИТИВНИХ УМОВАХ

Розглянуто особливості динаміки соціальних процесів у транзитивних суспільствах. Зроблено висновок про те, що динаміка соціальних систем у перехідний період є процесом, який нерівномірно розвивається у режимі із загостренням. Виділено три взаємопов'язаних етапи цього процесу: добіфуркаційний, біфуркаційний та післябіфуркаційний. Звернено увагу на особливу роль конфліктів у цьому процесі.

Ключові слова: соціальна система, транзитивне суспільство, криза, соціальний конфлікт, гомеостазис, соціальна статика, соціальна динаміка, соціальна ентропія, біфуркація, аттрактор.

Актуальність проблеми. Проблема стійкого розвитку і функціонування українського суспільства являє собою одну з найбільш активно обговорюваних у вітчизняному суспільствознавстві. Це пов'язане з тим, що сучасне українське суспільство перебуває на транзитивному етапі свого розвитку, що характеризується нестійкістю соціальної структури, змінами функцій та ролі соціальних інститутів, а також порушенням зв'язків між суб'єктами в соціумі. Тому не випадково проблема динаміки соціальних процесів у транзитивних умовах набула в сучасних умовах особливої актуальності. У зв'язку із цим видаються гранично важливими теоретичне обґрунтування і розроблення комплексу проблем, пов'язаних зі специфікою динаміки соціальних процесів у транзитивних системах, визначення їхньої типології, форм розвитку та особливостей вияву в перехідних процесах на мікро-, макро- та глобальному рівнях.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Розкриттю змісту поняття «соціальна система» та її динаміки велику увагу приділяли класики соціології М. Вебер, Е. Дюркгейм, О. Конт, В. Парето, Т. Парсонс, Г. Спенсер та ін. Не менш пильна увага до соціальних змін, еволюції, трансформації соціумів приділяється й іншими дослідниками (Дж. Александером, П. Бергером, А. Босковим, П. Бурдьє, П. Коломи, Н. Луманом, Н. Смелзером). Одними з найбільш актуальних проблем транзитивних соціумів, які розроблялися ще в класичній соціології, є: аномія, соціальна патологія, екстремальні і кризові ситуації. Ці проблеми досліджували В. Арнольд, Є. Головаха, Е. Дюркгейм, Л. Крісберг, М. Михальченко, Н. Паніна, І. Пригожин, В. Пухляк, І. Сундієв, С. Тохтабєєв та ін.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що будь-який соціальний процес протікає в соціумі, який становить складну самоорганізуючу систему. Перебуваючи у постійному русі під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх сил, ця система зазнає певних соціальних змін, що пов'язані з переходом соціальних явищ, їхніх елементів, структур, зв'язків, комунікацій з одного стану в інший, з виникненням або зникненням того чи іншого явища, елементу тощо. Однак глибокі соціальні зміни виникають у системі, як правило, тоді, коли впорядкованість соціальних зв'язків, що становлять її внутрішню структуру, уже не може забезпечувати ефективність її функціонування, можливість адаптуватися до змін внутрішніх та зовнішніх умов [4, 5, 12].

Проблема соціального процесу перебуває в центрі уваги більшості видатних філософів, соціологів, починаючи з О. Конта. Саме Конт уперше розробив соціологічну концепцію соціальної статичності та соціальної динаміки. Соціальна статичність, на його думку, відбиває умови та закони функціонування суспільної системи, а соціальна динаміка описує закони розвитку та зміни соціальних систем [7]. Услід за Контом практично всі вчені стали так чи інакше пов'язувати соціальні зміни з поняттям соціальних процесів, які зачіпають структуру соціальної системи та її елементи, тобто соціальні спільності, групи та ін. Було встановлено, що внаслідок дії різних рушійних сил, які можуть бути репрезентовані як суб'єктами суспільства, так і процесами та явищами, структура соціальної системи (починаючи від групи та закінчуючи суспільством у цілому) перетворюється, виникають її нові соціальні характеристики та нові соціальні взаємодії.

Уточнюючи поняття «соціальна зміна», А. Босков визначає його як «доступний розумінню процес, при якому ми можемо виявити значну зміну в структурі і функціонуванні детермінованих соціальних систем». Соціальна динаміка, на його думку, є культурно нейтральним поняттям. А ось поняття «соціальний розвиток», «соціальний процес», «соціальна еволюція» він зараховує до бажаних або неминучих напрямів, в яких відбуваються зміни.

Фактично ж соціальну зміну А. Босков подає у вигляді колективних відхилень (девіацій) від установлених типів [2, с. 301–305].

Розумінню сутності соціальних процесів у перехідний період розвитку соціальних систем у філософській традиції найбільш близьке поняття кризи. Згідно з класичним визначенням У. Томаса [17, р. 16] криза — це порушення звичайного соціального порядку, що через втрату адекватного контролю не може забезпечити задоволення потреб. Для відновлення контролю під час кризи виникає нова поведінка або така, що відхиляється. За зауваженням О. Богданова, «суспільні науки позначають тим самим словом не тільки моменти переворотів і глибоких реформ, але також взагалі періоди гострих соціальних хвороб: кризи надвиробництва, дорожнеча, загострення класової боротьби і т. п.» [3, с. 209], а автори енциклопедичного словника під кризою розуміють «різкий, крутий злам у чому-небудь, важкий перехідний стан» [9, с. 653]. Початок кризи — явне порушення гармонії (рівноваги, стабільності) елементів соціальної системи, поглиблення дезінтеграції суспільства; другий етап — гострий конфлікт, зіткнення між суб'єктами, що протиборствують; третій етап — розв'язання конфлікту, вихід із кризи.

Значний внесок у дослідження соціальних процесів зробив Т. Парсонс. Розглядаючи проблему соціальної зміни, він ґрунтується на принципах системного аналізу. Зокрема, Парсонс виходить із того, що суспільство як система має стійкість і здатність до самовідтворення, що виявляються у сталості і стабільності її основних структурних елементів. Якщо спостерігається момент, коли в результаті будь-яких чинників порушується співвідношення сил, що підтримують рівновагу системи (відбувається зростання впливу будь-якої групи, формується новий склад державних органів і под.), то цей вид зміни він називає зміною рівноваги. Його характерною рисою є те, що соціальна система в цілому, її структурні елементи залишаються незмінними і завдяки цьому швидко відновлюють утрачену рівновагу. Пристосування системи до умов, що змінилися, здійснюється за рахунок внутрішніх резервів, вона інтегрує в собі нові утворення, залишаючись у цілому незмінною [15, р. 47–52].

Такими є погляди філософів і соціологів періоду модерну на проблему соціальних процесів у суспільстві. І хоча сьогодні класичний період характеризується як консенсус, який складається із синтезу концепцій соціологізму, історизму, об'єктивізму і в якому більшість дослідницьких підходів базувалися на переконанні, що закони соціального світу аналогічні законам природи, що суспільство (об'єкт) домінує над суб'єктом (індивідуальністю) [6, с. 7–8], багато ідей, висунутих у цей період, тією чи іншою мірою відображено в сучасних концепціях соціальних процесів.

Поява концепцій самоорганізації соціальних систем дозволила уточнити деякі підходи, що склалися в період модерну, тобто «класичної» соціально-

філософської думки. Зокрема, у дослідженнях періоду постмодерну формується уявлення про те, що соціальна система в реальному історичному процесі призводить до впорядкованості структур соціального простору, балансу суспільних сил, соціальних інститутів, характеру соціальної комунікації — через перехідні стани суспільства, що характеризуються невпорядкованістю, розбалансуванням сфер їхніх взаємодій. Перш ніж прийти до рівноважного стану, кожна підсистема суспільства або окремий її елемент структурно перебудовується, обираючи оптимальний для даного моменту режим діяльності. Саме такі процеси характерні для систем, що самоорганізуються, до яких належить суспільство. Водночас підкреслюється активний, рефлексивний характер дії соціальних суб'єктів, що становить крок порівняно з періодом модерну, згідно з яким соціальна поведінка розглядалася як результат дії сил, котрі людина не контролює і не розуміє, а якщо й розуміє, то цей вплив ззовні виступає «усвідомленою необхідністю». До найважливіших категорій концепції самоорганізації соціальних систем, що розкривають сутність соціальних процесів у перехідний період, належать: дисипативна структура, хаос, нестійкість, аттрактори, біфуркація та деякі інші.

Такі положення, підходи до динаміки соціальних процесів у перехідний період, у свою чергу, на нашу думку, можуть бути доповнені та конкретизовані.

Самоорганізаційний підхід до проблеми динаміки складних нелінійних систем із зворотним зв'язком (а соціальні системи належать саме до таких утворень) дозволяє розглядати їх як динамічно стійкі, гомеостатичні утворення. У цьому гомеостазі внутрішнім механізмом формування структур та трансформації складних нелінійних систем є «фундаментальна боротьба» або гра двох протилежних початків. «Один із цих початків, — слушно відзначають деякі дослідники, — чинник найрізноманітнішої природи, що розсіює, розкидає (дифузія, дисперсія, гідродинаміка та ін.). А інший початок — робота джерела», що створює неоднорідності в суспільному середовищі [8, с. 7], тобто стабілізаційний чинник. Стосовно соціальних систем найважливішим чинником, який розсіює, на наш погляд, є соціальні конфлікти, а утворювальним, стабілізаційним чинником розвитку соціумів — соціальна гармонія. У цьому соціальному гомеостазі гармонія (як утворювальний, стабілізаційний початок) і конфлікт (як дисипативний, руйнівний початок), виступаючи крайніми станами соціальних суперечностей, відіграють роль двох своєрідних балансирів, сприятливих для динамічної рівноваги і розвитку суспільства та його суб'єктів. Розвиток соціальних систем можливий перш за все через конфлікти (які з позиції синергетики виникають передусім за рахунок потоку енергії, речовини із зовнішнього середовища, а з позиції діалектики — за рахунок взаємодії внутрішніх взаємовиключаючих сторін, тенденцій розвитку

предметів, явищ), але самі по собі конфлікти можливі тільки за наявності гармонії, балансира, що врівноважує дії конфліктів. У протилежному разі системи, які борються, взаємно знищують одна одну, що в кінцевому результаті призвело б до абсолютного хаосу, загибелі людської цивілізації. З другого боку, повна гармонія без конфліктів, зіткнень призвела б до закріплення, застою в суспільному житті, що, у свою чергу, означало б кінець усякої якісної зміни.

Поєднання самоорганізаційного підходу з концепцією соціальних суперечностей дозволяє розуміти динаміку соціальних систем у перехідний період як процес, що нерівномірно розвивається в режимі із загостренням, який, у свою чергу, можна уявити у вигляді трьох взаємопов'язаних етапів. У термінології, прийнятій для запропонованої схеми опису, вони можуть бути визначені як добіфуркаційний, біфуркаційний та післябіфуркаційний. Основним поняттям, що дає змогу диференціювати ці етапи, є рівень їх соціальної ентропії, під якою в такому контексті розуміється міра неупорядкованості (міра конфліктності) соціальної системи. На нашу думку, рівень соціальної ентропії системи прямо пропорційний її конфліктному (руйнуючому) потенціалу і зворотно пропорційний гармонійному (стабілізаційному) потенціалу, тобто ця залежність можна, якщо дещо спростити й абстрагуватися від реальних соціальних процесів, подати у вигляді відношення: $E = f(K_p / G_p)$, де E — рівень соціальної ентропії системи; K_p — конфліктний потенціал системи; G_p — гармонійний потенціал системи.

На початку першого, добіфуркаційного, періоду $E \rightarrow 0$ при G_p , що значно перевищує K_p . Це дозволяє гармонійному, стабілізаційному початку локалізувати в хаосі атомізованого соціального простору певну зону і структурувати її. Це — період становлення соціальної системи (соціуму, спільності, групи), який, у свою чергу, зовсім не виключає високого конфліктного потенціалу між цією соціальною системою та іншими. Навпаки, наявність екзогенних конфліктів зменшує ентропію всередині системи, прискорює її структурогенез. По завершенні локалізації і структурогенезу соціальна система існує стабільно і розвивається відносно повільно. Іншими словами, цей період становить квазістаціонарну стадію, при якій вплив збурення на систему незначний, тому в ній не спостерігаються різкі якісні зміни у структурах.

Однак скільки б не був повільним, еволюційним розвиток системи, у певний тимчасовий інтервал вона сягає стану «зрілості». На цьому етапі, як доводить концепція самоорганізації, розвиток локалізованих структур стає нестійким до хаотичних флуктуацій на мікрорівні. Ці флуктуації, особливо ті, що виникають у центральній частині структури, здатні «розсинхронізувати» темпи різних соціальних процесів усередині системи, і система починає де-

градувати, а після цього і розпадатися. Прикладом таких флуктуацій на мікрорівні можуть бути впроваджені у виробництво технічні нововведення, способи організації праці (інформатизація виробництва), які здатні революціонізувати, «раптово» прискорити темпи економічних процесів, що за незмінності ритмів та змісту процесів в інших сферах життя суспільства викликає їх розбалансування, виникнення між ними гострих суперечностей, які погрожують завершитися гострими конфліктами. Особливо небезпечні в цей період будь-які флуктуації у сферах, які безпосередньо визначають рівень життя населення і, головне, сприйняття ним свого рівня життя.

Якщо суперечності між різними фрагментами соціальної системи своєчасно не регулюються, а продовжують поглиблюватися, то її структури підходять до порогової зони — біфуркаційного періоду, в якому малі збурення можуть різко зростати завдяки нелінійному позитивному зворотному зв'язку. Під впливом цього зв'язку флуктуації починають надшвидко розвиватися в режимі загострення і система сягає точки біфуркації, в якій ентропія (рівень конфліктності) сягає порогового рівня (G_p стає значно менше K_p при $E \rightarrow \max$), що призводить до руйнування старої системи, створює багатоваріантну можливість її переходу до нового стану. Такі переходи, як відзначає Е. Ласло, можуть бути м'якими, якщо перехід відбувається плавно і безперервно; катастрофічними, якщо він відбувається різко та є результатом зростання атрактного напруження; «вибуховими», якщо він викликається факторами раптовими та діючими з розривом безперервності, коли система вихоплюється з одного режиму і вводиться в інший [10, с. 27]. Саме до такого режиму переходу можна віднести події, що призвели до краху так званих «соціалістичних» режимів наприкінці ХХ ст. у Східній Європі та на початку їхньої трансформації в напрямі демократії.

Третій, післябіфуркаційний, період розвитку соціальної системи характеризується своєю необоротністю, високим рівнем ентропії, дисипацією, наявністю декількох рівноймовірних сценаріїв розвитку. Той з них, яким реально піде соціальна конструкція, практично не прогнозується і може залежати від випадкових незначних флуктуацій.

Отже, як гармонія (стабілізаційний чинник), так і конфлікт (дисипативний чинник) є невід'ємними складовими соціального життя. І якщо в добіфуркаційний період соціальна ентропія у зв'язку з домінуванням гармонійних тенденцій у системі присутня в не небезпечній для існуючого порядку формі, то в біфуркаційний період вона сягає порогового рівня і шляхом деструктивних конфліктів руйнує застарілі структури, а з допомогою конструктивних конфліктів створює передумови для подальшого структурогенезу. Однак такий сценарій розвитку соціальних систем не завжди є фатальним. Правляча еліта, як правило, має можливість підтримувати гомеостазис системи шляхом без-

перервної модернізації політичної, економічної та інших структур суспільства, не допускаючи розбалансування темпів їхнього розвитку і виникнення між ними глибоких суперечностей, що дозволяє підтримувати рівень ентропії (конфліктності) у допустимих межах і уникати біфуркаційного вибуху. Така технологія, яка є шляхом попереджуваних реформ і створення дійових механізмів регулювання соціальних суперечностей, що гармонізують соціальні стосунки за допомогою консенсусів у світлі пропонованого теоретичного підходу, становить оптимальний варіант розвитку для будь-якої соціальної системи, оскільки пряме зіткнення класів, етносів тощо у соціумі неминуче втягує його в режим надшвидкого (революційного) розвитку, що закінчується точкою біфуркації.

Екстраполюючи ці міркування і висновки на рівень макро- та мікропроцесів у транзитивний період розвитку соціальних систем, можна констатувати, що перехідний період — це просторово-часовий інтервал екстремально-хаотичного розвитку соціуму, у ході якого один його тип організації трансформується в інший за допомогою комплексу деструктивно-конструктивних конфліктів. Тут під соціальним конфліктом розуміємо стан крайнього загострення суперечностей у соціальній системі, що виступає засобом їхнього розв'язання і трансформації соціальної системи в новий якісний стан. Іншими словами, конфлікт може розумітися як специфічний катарсис структури соціальної системи, системи комунікації суб'єктів від дисгармонійних тенденцій, стримувальних факторів, які перешкоджають її подальшому розвитку, адаптуванню до різко змінених екзогенних або ендегенних умов і які, як правило, не можуть бути усунені з гармонійного (рівноважного, статичного) стану системи. Такі деструктивно-конструктивні конфлікти є закономірними соціальними явищами, які відбивають у своїй сутності процес переходу кількісних змін у структурі соціуму, системі комунікації в якісні по досягненні певного для цієї структури, системи порогового рівня, що визначається ентропійною стійкістю соціальної структури для внутрішнього чи зовнішнього тиску або граничним співвідношенням потенціалів суб'єктів соціуму, які взаємодіють.

Змістом соціальних змін у перехідний період розвитку соціуму є складне переплетіння двох взаємопов'язаних процесів: деструкції (усунення) старої якості (співвідношення сил, потреб, інтересів, систем цінностей) і конструкції (встановлення) нової якості, а також конституювання, інсталювання нового співвідношення, поєднання якісних і кількісних характеристик соціальної системи в таких межах, які дозволяють зробити висновок про становлення якісно нової соціальної системи. Логічно також припустити, що сутність соціальних процесів у перехідний період полягає в різкій зміні потенціалів суб'єктів системи, що порушує між ними консенсус, який існував (гармонію,

рівновагу), у результаті чого сили, тенденції, спрямовані на порушення стійкості системи, одержують перевагу над силами, тенденціями, що сприяли збереженню цієї стійкості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Асмус В. Ф. Огюст Конт / В. Ф. Асмус // Историко-философские этюды. – М., 1984. – С. 203–216.
2. Беккер Г. Современная социологическая теория в ее преимуществах и изменениях : пер. с англ. / Г. Беккер, А. Босков ; общ. ред. Д. И. Чеснокова. – М. : Изд-во иностр. лит., 1961. – 895 с.
3. Богданов А. А. Тектология. Всеобщая организационная наука : в 2 кн. / А. А. Богданов ; Отд. экономики АН СССР ; Ин-т экономики АН СССР. – М. : Экономика, 1989. – Кн. 1. – 303 с.
4. Данильян О. Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв'язання / О. Г. Данильян. – Х. : Основа, 1998. – 253 с.
5. Данильян О. Г. Соціальні процеси у перехідний період розвитку суспільства / О. Г. Данильян // Філософські обрії. – К. ; Полтава : [б. в.], 2001. – Вип. 6. – С. 36–48.
6. Ильин В. В. Философия политики / В. В. Ильин, А. С. Панарин. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 283 с.
7. Конт О. Дух позитивной философии. (Слово о положительном мышлении) / О. Конт ; пер. с фр. И. А. Шапиро. – Ростов н/Д : Феникс, 2003. – 256 с.
8. Князева Е. Н. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Вопр. философии. – 1992. – № 12. – С. 3–20.
9. Кризис // Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1984. – 1600 с.
10. Ласло Э. Рождение слова – науки – эпохи / Э. Ласло // Полис. – 1993. – № 2. – С. 25–30.
11. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс ; пер. с англ., общ. ред. В. И. Аршинова и др. – М. : Прогресс, 1986. – 431 с.
12. Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: Міждисциплінарний аналіз / за заг. ред. М. І. Панова, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2004. – 360 с.
13. Проблеми модернізації політичних систем сучасності : монографія / за заг. ред. Л. М. Герасіної, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2008. – 320 с.
14. Современная социологическая теория. – Новосибирск : Наука, 1995. – 296 с.
15. Parsons T. Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives / T. Parsons. – N. Y. : Englewood Cliffs. Prentice Hall, 1966. – P. 39–57.
16. Prigogine I. The Philosophy of Instability / I. Prigogine // Futures. – 1989. – August. – P. 397–398.
17. Thomas W. I. For Social Origins / W. I. Thomas. – Boston, 1909. – P. 16–21.

ОСОБЕННОСТИ ДИНАМИКИ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ В ТРАНЗИТИВНЫХ УСЛОВИЯХ

Данильян О. Г.

Рассмотрены особенности динамики социальных процессов в транзитивных обществах. Сделан вывод о том, что динамика социальных систем в переходный период является процессом, который неравномерно развивается в режиме с обострением. Выделены три взаимосвязанных этапа этого процесса: добифуркационный, бифуркационный и послебифуркационный. Обращено внимание на особую роль конфликтов в этом процессе.

Ключевые слова: социальная система, транзитивное общество, кризис, социальный конфликт, гомеостазис, социальная статика, социальная динамика, социальная энтропия, бифуркация, аттрактор.

FEATURES OF DYNAMICS OF SOCIAL PROCESSES IN TRANSITIONAL CONDITIONS

Danilyan O. G.

Features of dynamics of social processes in transitive societies are considered. The conclusion becomes that dynamics of social systems in a transition period is process which non-uniformly develops in a mode with an aggravation. Three interconnected stages of this process are allocated: before bifurcational, bifurcational and after bifurcational. The attention to a special role of conflicts in this process is paid.

Key words: frame of society, transitive society, crisis, social conflict, homeostasis, social statics, social dynamics, social entropy, bifurcation, attractor.

УДК 1:316.4

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор

НОМО INFORMATICUS: ДО ПРОБЛЕМИ ОСМИСЛЕННЯ СУТНОСТІ

Здійснено спробу визначити світоглядне підґрунтя розуміння сутності людини в умовах становлення і розвитку інформаційного суспільства. Виокремлено основні соціальні проблеми, пов'язані з особистістю в умовах становлення інформаційного суспільства та найсуттєвіші впливи зовнішнього середовища на особистість в інформаційному суспільстві.

Ключові слова: інформація, інформаційні технології, інформаційне суспільство, комп'ютеризація, засоби масової комунікації.

Актуальність проблеми. Перехід людського суспільства від індустріальної до інформаційної стадії розвитку не тільки приводить до якісної зміни умов людського буття, а й веде до модифікації самої природи людини. Сучасні інформаційні і комунікаційні технології, генна інженерія і біотехнології, а також нові технології виробництва їжі та енергії у глобальному масштабі принципово відкривають нові можливості входження людини в інформаційне суспільство й одночасно висувують особливі вимоги до її життєдіяльності і поведінки.

Аналіз останніх джерел і публікацій засвідчує, що, незважаючи на досить солідну їх кількість, сутнісний аспект цієї проблеми опрацьований ще недостатньо. Дослідники у даній царині зазвичай концентрують увагу на технологічних і психологічних аспектах проблеми взаємозв'язку особистості та інформаційного суспільства. Тому тут зроблено спробу окреслити у найзагальнішому вигляді концептуальні питання сутності й особливостей життєдіяльності людини в умовах становлення і генези інформаційного суспільства, що і є **метою** цієї статті¹.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що в сучасному світі засоби масової комунікації мають значну символічну владу, адже вони репрезентують циркулюючі у соціумі знання, норми, ідеали, символи, образи, ціннісні ієрархії, які незалежно від того, адекватно вони відображають реальність чи є нееквівалентними їй, завжди відтворюють домінантні й атрибути суспільного устрою, соціального порядку та культури, надаючи легітимності ціннісним категоріям колективної та індивідуальної свідомості [1, с. 621].

Засоби масової комунікації, постійно трансформуючись під впливом загальнокультурних змін принципів та критеріїв масового спілкування, виробництва нових стилів інформаційної взаємодії, локалізують чи збільшують свої соціальні і просторові параметри та конструюють інформаційний простір соціуму. Вплив інформаційної компоненти на соціум різко посилюється з появою інтерактивних медійних технологій, особливо Інтернету, який дозволяє не тільки споживати інформацію, а й брати активну участь у процесах вироблення та циркуляції інформаційних потоків. Як наслідок, інформація набуває цінності не тільки завдяки загальнодоступності, пізнавальності, економічному або політичному потенціалу, а й тому, що відкриває нові можливості для персоналізації та самоідентифікації особистості. Таким чином, новий інформаційний простір, генерований і детермінований інтернет-технологіями, виступає одночасно і засобом, і середовищем соціального розвитку та становлення особистості.

¹ Тема даної статті безпосередньо пов'язана з філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості», яку здійснює кафедра філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Суспільство, безперервно розвиваючись, установлює власні закони, норми, цінності, правила поведінки. Як слушно зазначає Л. Анпілогова, в умовах стрімкого вдосконалення інформаційних технологій і безмежного розвитку можливостей, що надаються ними, питання про ціннісні настанови конкретної особистості стає одним з найактуальніших [2].

Формування нової людини — «людини інформаційної» — одна з базисних характеристик інформаційного суспільства. У цій характеристиці важливими стають такі визначальні моменти. Передусім значущим є те, якою повинна бути особистість в умовах інформатизації. В умовах розгортання інформатизації кожне з діалектично взаємозв'язаних начал людини: фізичне, психічне та соціальне вимагає спеціального врахування, оскільки тільки в цьому разі нові можливості інформаційного суспільства можуть бути повною мірою використані для розвитку людини. Без урахування специфіки цих начал людини інформатизація чревата негативними суспільними наслідками.

Кожна людина, вступаючи у суспільні відносини, одержуючи і передаючи певну інформацію, впливається в дане суспільство шляхом засвоєння і дотримання тих норм та правил, які історично у ньому склалися. І природно, що питання про роль суспільства в житті людини, так само як і питання про роль людини в житті суспільства, займає розум не одного покоління дослідників. Різні галузі науки, що включають філософію, антропологію, соціологію, політологію тощо, розглядають феномен інформаційного суспільства, місце людини в новій соціально-економічній формації, а також вплив різних чинників соціальної, економічної та політичної взаємодії в нових умовах на особистість і суспільство в цілому.

Багато проблем сучасної діяльності людини пов'язані з розумінням соціальних і комунікаційних процесів, які проходять процес деформації, спричинений виходом людської цивілізації на новий етап соціально-економічного розвитку. Основними соціальними проблемами, пов'язаними з особистістю в умовах становлення інформаційного суспільства та стрімкого розвитку інформаційних технологій, є [3–5]:

- проблема мовної комунікації, що становить ядро інформатизації;
- проблема інформаційної безпеки особистості, під якою розуміється стан захищеності інформаційного середовища суспільства, що забезпечує її формування і розвиток на користь громадян, організацій та держави. Проблема забезпечення інформаційної безпеки особистості означає її право на одержання об'єктивної інформації і припускає, що одержана людиною з різних джерел інформація не перешкоджає вільному формуванню і розвитку її особистості.

Впливами на особистість можуть виступати:

- цілеспрямований інформаційний тиск із метою зміни світогляду, політичних поглядів та морально-психологічного стану людей;

- поширення недостовірної, спотвореної, неповної інформації;
- використання неадекватного сприйняття людьми достовірної інформації.

Інформаційні впливи є небезпечними або корисними не стільки самі по собі, скільки тим, що управляють могутніми речовинно-енергетичними процесами. Сутність впливу інформації якраз і полягає в її здатності контролювати речовинно-енергетичні процеси, параметри яких є на порядок вищими за саму інформацію;

– комп'ютерна злочинність, віруси. Спроба творців вірусів, як правило, молодих людей, реалізувати себе у вірусотворчості пов'язана з низкою причин: бажанням самоствердитися, «прогриміти», а також відсутністю усвідомлених життєвих цілей.

Інформаційне суспільство як суспільство нового типу має низку особливостей порівняно з попередніми типами суспільств. Відбувається різке збільшення кількості інформаційних потоків і технічних засобів, що забезпечує не тільки циркуляцію інформації в суспільстві, а й життєздатність інформаційного суспільства, виявляє нові проблеми і труднощі у взаємодії різних соціальних груп. Соціальні комунікації і соціальна взаємодія в цілому відбуваються тепер по-іншому, ніж двадцять або тридцять років тому. У різних сферах людської діяльності спостерігаються процеси інтеграції, що спричиняють процес глобалізації. З'являється єдина глобальна комунікаційна система, що забезпечує людство великими обсягами досяжної інформації. Зміни у сфері виробництва, культурному і мовному середовищі спричиняють зміну в моделях поведінки людини. І ці моделі повинні бути осмислені та прийняті людиною.

Відповідно при переході до інформаційного суспільства змінюються соціальні відносини в цьому суспільстві. Так, для сучасного суспільства характерні тенденції до концентрації, бюрократизації та монополізації у сфері масово-інформаційних процесів [6; 7]. Це примушує по-новому поглянути на певні зміни у структурі соціальної системи. З'являються нові форми комунікації, спричинені розвитком глобальної комунікаційної системи. Важливою умовою для функціонування особистості в сучасному інформаційному середовищі стають процеси соціальної комунікації, які виявилися можливими завдяки віртуалізації сучасного суспільства. Перенесення процесів фізичної соціальної взаємодії в середовище симуляції актуалізує появу нового погляду на розвиток особистості.

Соціум сьогодні — це комунікаційна система, де постійно здійснюється обмін інформацією та думками і де кожен член суспільства має право на доступ до інформації, відстоювання власної позиції. Як слушно зазначає С. Куцепал, комунікація просякує всі соціальні процеси, проте вона має не тільки позитивні, а й тривожні наслідки, оскільки призводить до віртуалізації (де-

реалізації) реальності, уможлиблює маніпуляцію свідомістю, перетворює людину на «розірваного» «часткового» суб'єкта, який перетворюється на «ретранслятора» повідомлень, наслідком чого стає втрата власного «Я», втрата особистості [8, с. 531].

Віртуальність і дистанційний характер взаємодії дають підставу для подальшого розвитку теорії інформаційного суспільства і теорії соціальної взаємодії. Відповідно стає необхідним новий погляд на соціалізацію та успішне функціонування особистості у новій структурі соціальної системи, де безліч форм взаємодії винесено у сферу віртуальної реальності.

Функцією віртуалізації є симуляція, тоді як її агентами виступають симулякри. Процес віртуалізації є соціальним феноменом і має тенденцію проникати в усі сфери соціуму та «життєвого світу» індивіда. Можна спостерігати тотальне взаємопроникнення та взаємодію повсякденної соціальної реальності і реальності віртуальної та стверджувати, що відбувається віртуалізація повсякденного життя, оскільки сам стан віртуалізації став або стає повсякденністю [9, с. 11].

Однією з ланок, що об'єднує всю суспільну систему, є людина, котра водночас виступає як суб'єктом, так і об'єктом соціальних інтересів, потреб та духовно-моральних цінностей, ідеалів, переконань та прагнень. Безпосередньо пов'язані з інформаційною сферою моральні цінності істотно впливають на поведінку і діяльність людини, формують всю систему її індивідуально-суспільних відносин. Саме людина як найвища соціальна цінність акумулює в основних формах своєї життєдіяльності та інформаційно фіксує взаємозв'язок матеріального і духовного, відображаючи в цілісному вигляді життя як об'єктивну реальність, де виявляються її внутрішньо взаємозалежні інтереси, моральні цінності, ідеали, культура, релігійні вподобання та суб'єктивне розуміння сенсу життя. Суспільство стає тією універсальною матеріально-духовною сферою, в якій особистість реалізує себе цілісно. З другого боку, разом із соціально-економічними та політичними трансформаціями інформаційного суспільства відбувається процес переоцінки духовних цінностей, формування принципово нових засад моралі. Усе це ускладнює процес формування особистості в нинішніх інформаційних умовах.

Деякі характеристики суб'єктів соціальних відносин також зазнають змін. Наприклад, аналізуючи соціальні комунікації в інформаційному суспільстві і порівнюючи їх з аналогічними процесами у попередніх типах суспільств, не можна не враховувати нові форми комунікативної взаємодії, які виникають завдяки віртуальним формам комунікації. Саме тому не тільки інформаційне суспільство, а й внутрішня структура нових соціальних відносин, зокрема структура соціальної комунікації, є актуальними для подальшого вивчення. Індивідуальний суб'єкт є невіддільним від колективного і не може розвива-

тися відчужено. Оскільки суб'єкт залежить від суспільства, зміни у суспільстві також привносять зміну в його існування. У цьому плані особистість може розглядатися як суб'єкт нових соціальних відносин.

Численні концепції інформаційного суспільства припускають, що у структурі суспільства головна роль відводиться збільшенню значення інформації і створенню розвиненої глобальної комунікаційної системи, тому тут особистість розглядається здебільшого як суб'єкт комунікації у віртуальному середовищі.

У сучасній філософії, особливо останніми роками, віртуальна реальність розглядається як концептуалізація революційного рівня розвитку техніки і технологій, що дозволяє відкривати і створювати нові виміри суспільства. Суб'єкти взаємодії в умовах віртуальної реальності також одержують нові виміри свого буття. Множення контекстів для взаємодії, майданчиків для комунікації і додавання нових вимірів цим майданчикам роблять вірогідною можливість появи багатовимірних суб'єктів соціальних відносин. Це дозволяє припускати можливість конструювання багатовимірної особистості в умовах віртуальності.

Ідеться про те, що реальність інформаційно-комп'ютерних технологій поставила перед сучасною людиною низку серйозних проблем, які змушують шукати шляхи подальшої продуктивної життєдіяльності. Іншими словами, як зазначає О. Панфілов, вплив глобалізаційних процесів на наше життя став настільки великим, що змушує підлаштовувати під ці процеси всю соціальну систему. Стосовно конкретної людини йдеться про виникнення нового типу мислення, оскільки сьогодні завдяки глобальним інформаційно-комунікаційним системам змінюється весь духовно-культурний простір життя. Адже комп'ютер, який увібрав усю систему новітніх комунікаційних технологій, уже став не просто технічним засобом, а й своєрідним продовженням людини, доповнюючи її можливості і допомагаючи їй реалізовувати різні завдання, від суто побутових до високотворчих у сфері науки, мистецтва, освіти, техніки, політики тощо [10, с. 152].

Перенесення соціальних практик із «фізичного» світу у світ віртуального вказує на загальносвітову тенденцію у сферах виробництва, споживання, освіти та ін. Ці процеси на рубежі XX–XXI ст. віддзеркалено на сторінках наукових праць, присвячених філософському аналізу світу віртуальності і процесів віртуалізації тих або інших аспектів суспільного буття. Якщо визначати особистість через сукупність усіх суспільних відносин, то в контексті виявлення багатовимірності особистості актуальним стає вивчення участі в різних соціальних практиках, які переносяться у віртуальну реальність. І в цьому плані питання дослідження соціальних ролей та їх нових характеристик, що з'являються при комунікації у віртуальному комунікаційному середовищі, також набуває актуального характеру.

Інтенсивне застосування наукових знань більше, ніж коли-небудь, починає впливати на становище самої людини у світі, формування її як особистості, змінює сам характер людської діяльності. Людина повинна відповідати всім суворим запитам сучасного суспільства, знаходитися в гармонії із сучасними технологіями і науковими відкриттями. Змінюється і сама наукова діяльність, специфіка наукових досліджень. На перший план починають висуватися між-дисциплінарні дослідження, широко застосовуватися комплексні дослідницькі програми, в яких беруть участь фахівці різних напрямів. Наукові дослідження починають мати все більш соціальний характер, картини реальності окремих сфер дослідження стають взаємозалежними, у зв'язку з чим особливо гостро постає питання про історичність, еволюційність наукового знання. У сучасній науці все більше усвідомлюється той факт, що неможливо побудувати таку картину світу, яка буде незалежною від людини, природи; така картина світу є ілюзією. Наукове знання складається не тільки із об'єктивних фактів, воно має й суб'єктивну складову, сучасна наукова картина світу є людинорозмірною [11].

Зараз динамічно й експоненційно зростає кількість наукової інформації, яка зумовлює для людини можливості творчого вибору закономірних способів зміни або створення нових технологічних варіантів. Нарешті, це динамічний канал самоврівноважування різних форм соціального життя: управління та самоуправління суспільними об'єктами, процесами і системами всіх рівнів; поділу та інтеграції в опосередковано складних системах праці, науки та культури; регулювання економічного життя через фінансово-грошову систему; управління політичною, соціально-психологічною та екологічною сферами тощо.

Висновки. Онтологічна вкоріненість сучасної людини в інформаційно-технічні детермінанти цивілізаційного розвитку, без сумніву, сьогодні стає актуальною та зловбоденною проблемою. У контексті цього Н. Лазарович слушно зауважує, що соціокультурні виміри інформаційного суспільства також зумовлені виникненням особливого типу автономії особистості: людина може змінювати свої корпоративні зв'язки, не будучи до них жорстко прив'язаною; вона може і здатна дуже гнучко будувати відносини з іншими людьми, долучатися до різних соціальних спільнот і різних культурних традицій [12]. Світ, який постійно змінюється, обриває численне коріння минулого, змушуючи людину одночасно жити в різних традиціях, культурах, пристосовуватися до перманентно змінних соціокультурних та технічно зумовлених обставин. Таким чином, сучасну людину можна охарактеризувати як *homo informaticus*, тобто постмодерний вид людини розумної, здатної переробляти інформацію, створюючи нові інформаційні взаємозв'язки і структури. Сучасна людина

створює нові штучні взаємозв'язки у межах, які вона інформаційно може попередньо встановити, у результаті чого виникають і непередбачені інформаційні структури. Людина в сучасних умовах виявляється інформаційно обмеженою і не може вийти за дані межі, не змінивши своєї інформаційної природи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Краснокутська Ю. С. Інтернет як агент політичної соціалізації: сучасні тенденції / Ю. С. Краснокутська // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 66 (№ 11). – С. 621–624.
2. Анпилогова Л. В. Особенности информационной природы человека в современном социуме [Электронный ресурс] / Л. В. Анпилогова // Современные проблемы массовой коммуникации. – Режим доступа: http://conference.osu.ru/assets/files/conf_info/conf8/s23.pdf.
3. Беляков К. І. Інформатизація в Україні: проблеми організаційного, правового та наукового забезпечення : монографія / К. І. Беляков. – К. : КВІЦ, 2008. – 576 с.
4. Жидкова О. О. Проблемы взаимодействия человека и информационной среды [Электронный ресурс] / О. О. Жидкова. – Режим доступа: sps.kture.kharkov.ua/articles/Статья6.doc.
5. Чернов А. А. Становление глобального информационного общества: Проблемы и перспективы / А. А. Чернов. – М. : Дашков и К, 2003. – 231 с.
6. Дзьобань О. П. Філософія інформаційних комунікацій : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2012. – 224 с.
7. Дзьобань О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2013. – 360 с.
8. Куцепал С. В. Комунікація та діалог у контексті освітніх викликів сучасності / С. В. Куцепал // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 66 (№ 11). – С. 531–534.
9. Уханов Є. В. Мережеві комунікації та соціальне самовизначення індивіда : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Є. В. Уханов. – Х., 2010. – 16 с.
10. Освітньо-культурний простір України: філософські, історичні, культурологічні абрисы : монографія / за заг. ред. О. Ю. Панфілова. – Х. : Майдан, 2012. – 300 с.
11. Стрихарь А. В. Информационное общество: проблема развития личности и современное образование [Электронный ресурс] / А. В. Стрихарь. – Режим доступа: <http://pws-conf.ru/nauchnaya/lss-2006/369-problemy-obrazovaniya-v-sovremennom-obschestve/>.
12. Лазарович Н. Людина у світлі концепцій інформаційного суспільства [Електронний ресурс] / Н. Лазарович. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/10345/1/6.pdf>.

НОМО INFORMATICUS: К ПРОБЛЕМЕ ОСМЫСЛЕНИЯ СУЩНОСТИ

Дзедбань А. П.

Предпринята попытка определить мировоззренческие основания понимания сущности человека в условиях становления и развития информационного общества. Выделены основные социальные проблемы, связанные с личностью в условиях становления информационного общества, и наиболее существенные влияния внешней среды на личность в информационном обществе.

Ключевые слова: информация, информационные технологии, информационное общество, компьютеризация, средства массовой коммуникации.

НОМО INFORMATICUS: TO THE PROBLEM OF UNDERSTANDING OF THE ESSENCE

Dzeban O. P.

The understanding of the philosophical foundations of human beings in the formation and development of the information society is attempted. The basic social problems associated with personality in terms of the information society and the most significant environmental effects on personality in the information society.

Key words: information, information technology, information society, computerization, ways of mass communication.

УДК 141:130.2

I. В. Чорноморденко, доктор філософських наук, професор;

I. Д. Загрійчук, доктор філософських наук, доцент

ПОЗНАУКОВА РАЦІОНАЛЬНІСТЬ ТА ЇЇ МІСЦЕ В СИСТЕМІ КУЛЬТУРИ

Раціональність та її типи ось уже декілька десятиків років перебувають у центрі уваги філософської спільноти, постійно є предметом філософського аналізу, залишаються об'єктом філософування, а різноманіття підходів і аспектів її розгляду постійно зростає. Однак конструктивно-критичне дослідження раціональності як рефлексивно усвідомлена проблематичність власного буття розуму залишається все ще невирішеним завданням. Наукову раціональність в умовах сьогодення багато

сучасних філософів та науковців продовжують розглядати як один із найпомітніших та найважливіших чинників спричинення основних проблем виживання всього людства загалом з огляду на подальший усебічний розвиток науки і техніки. Поступово усвідомлюється той факт, що взагалі зовсім не обов'язково повинна існувати тільки одна єдино можлива раціональність, можуть існувати зовсім різні типи раціональності в системі культури.

Ключові слова: раціональність, філософія, культура, позанаукове знання, пізнання.

Актуальність проблеми. У зв'язку із сучасним станом розвитку раціонального пізнання та становленням постнекласичної парадигми наукового мислення важливим предметом досліджень стають позанаукова раціональність та її місце в осмисленні людиною світу. Без усвідомлення останньої, її природи сьогодні вже неможливо уявити розвиток суспільства. Саме тому є нагальна потреба в дослідженні поняття «позанаукова раціональність» у його взаємодії з культурно-історичним розвитком. **Актуальність** цього дослідження зумовлена також загальною важливістю для сучасної філософії інтерпретації понятійної опозиції «раціональне — ірраціональне», а також гострою полемікою в сучасній філософській думці щодо природи раціонального, меж наукової раціональності та природи позанаукової раціональності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Раціональність та її різновиди в контексті соціокультурного простору активно досліджувались і досліджуються в сучасній філософській думці. Існує досить великий масив зарубіжної і вітчизняної літератури з цієї проблематики. Відповідно до спрямованості нашого дослідження в цій науковій статті слід першочергово виокремити важливі роботи М. Булатова, Н. Бусової, П. Гайденко, М. Поповича [1–4]. Однак слід усе ж таки зауважити, що проблематика саме позанаукової раціональності не належить до найбільш досліджених питань сучасної філософії.

Метою дослідження є осмислення природи позанаукової раціональності у зв'язку із соціокультурними реаліями; визначення характеру відносин форм позанаукової раціональності із системою цінностей суспільства.

Виклад основного матеріалу. Раціональність уже давно перебуває у центрі уваги як української, так і світової філософської спільноти. Не буде перебільшенням, якщо ми скажемо, що раціональність починаючи з Нового часу і дотепер є однією з найбільш важливих категорій філософського мислення, і це, незважаючи на те, що на сьогодні ця категорія піддається чи не найбільшій атаці з боку представників ірраціональної парадигми мислення. При дослідженні ролі і значення поняття раціональності кидається у вічі, що впродовж тривалого часу його культивування філософським мисленням це поняття так чи інакше, але постійно знаходилося в процесі трансформації, демонструвало свою здатність повільно чи стрімко, але змінюватися з часом. Саме ця особлива влас-

тивість раціональності давала їй можливість приймати зовсім незвичні форми, що не тільки викликало збурення в буденній свідомості, але й спричиняло різні форми теоретичного усвідомлення її історичних утворень.

Відмінність форм раціонального мислення в різні епохи розвитку суспільства призвела до необхідності впорядкування цих форм. Були сформульовані різні типи раціональності. Типологізація форм раціональності є неминуchoю, коли існує потреба виявити певні закономірності в розвитку раціонального способу освоєння людиною світу. Але самі рухливість, мінливість, плинність форм розумного пізнання, у свою чергу, призводять до певної рухливості, трансформації самих типів раціональності. І це відбувається у формі розхитування усталених парадигм, реалізується як перехід від одного типу раціональності до іншого. Так з'являються перехідні форми раціонального мислення, які певний час поєднують у собі елементи різних, але історично близьких типів.

Як уже зазначалося, поняття раціональності починаючи з Нового часу і дотепер було і залишається предметом глибокого філософського аналізу. Причому ця проблема хоча і є предметом філософського аналізу, але так чи інакше, у тій чи іншій формі притаманна і буденній свідомості. Адже остання також оперує формами мислення. Щоправда, категоріальний характер мислення буденної свідомості не доведений до поняття або, іншими словами, належним чином не усвідомлений. Ця обставина породжує певні проблеми взаємодії теоретичного і буденного мислення, оскільки в реальному житті буденна свідомість не відгороджена від теоретичної, і це стосується не тільки окремих індивідів, носіїв свідомості, які між собою комунікують, а й співвідношення різних форм свідомості в теоретичній і практичній діяльності однієї й тієї самої особи. І тому не дивно, що в сучасній філософії множитьсЯ розмаїття підходів до осмислення різних аспектів поняття раціональності.

Однак це якраз і є проблемою, адже описування різних аспектів раціональності ще не є її теоретичним, цілісним відтворенням у науковій системі. Можна вважати, що конструктивно-критичне дослідження раціональності як рефлексивно усвідомленої проблематичності власного буття людського розуму є проблемою сьогодення.

Ось як визначає поняття «раціональне» М. Булатов, окреслюючи межі його смислового навантаження: «Раціональне — це мислення як спосіб пізнання, специфіка якого є пізнання відношень і пов'язаних з ними властивостей. Оскільки вони не існують без речей, це утворює тріаду: річ — властивість — відношення» [1, с. 421]. Аналогічну інтерпретацію раціональності ми бачимо і в останніх роботах академіка М. Поповича [6]. У наш час більшість філософів та провідних науковців погоджуютьсЯ з тим, що необов'язково повинна існувати тільки одна і єдино істинна форма раціональності, можуть і навіть повинні існувати та взаємодоповнювати одна одну різні типи раціональності.

Таку думку ми знаходимо в роботах П. Гайденко, в яких обґрунтовується важливість історичного і соціологічного підходів [4]. І таке розуміння раціональності стає все більш поширеним і загальноприйнятим у XXI ст. Не останню роль у цьому відіграє інформатизація суспільства, яка не тільки до невідпізнаності змінила наші попередні уявлення про комунікацію, а й справила вплив на всі сторони життя як суспільства, так і кожної окремої людини.

В умовах сьогодення багато сучасних філософів та науковців продовжують розглядати наукову раціональність як один із найбільш помітних та важливих чинників розвитку суспільства і породження проблем, що безпосередньо стосуються виживання людства, адже саме динамічний розвиток науки і техніки в наш час спричинив появу екологічних та інших проблем в існуванні людини. У цьому контексті важливо зазначити, що деякі дослідники саме в раціональності вбачають головні відмінності сучасної культури, намагаючись звести до неї всі основні соціокультурні характеристики нашої доби [2].

Разом із тим ми бачимо, що раціоналістична культура вихолощує із життя людини деякі важливі сторони її буття. Чиста раціональність може бути використана не тільки в інтересах людини, а й проти неї. Шириться навіть думка, за якою раціоналістична культура взагалі може зробити людей відчуженими, що вона позбавляє їхній життєвий світ важливих складових, які роблять буття *homo sapiens* власне людським, суттєво відмінним від існування інших живих істот.

Саме тому вже тривалий час, з моменту, коли були виявлені негативні наслідки культивування новочасної раціональності, критика наукової раціональності шириться і стає все більш глибокою. І цей процес іде паралельно із загостренням антропологічної кризи, яка виявляється в актуалізації проблем духовності і можливості збереження людської особистості та її розвитку.

Тим не менш слід зазначити, що критика наукової раціональності при всіх її недоліках не означає відмову від раціональності взагалі. Вона була і залишається не тільки важливим методом пізнання, а й способом існування сучасної людини. Ідеться тільки про неминучу трансформацію форм наукової раціональності та необхідність визнання також і позанаукових форм освоєння людиною світу. Раціональність існує як особлива форма філософської рефлексії. З її допомогою людина концептуалізує усвідомлення своєї присутності у світі. Але це зовсім не означає, що поза науковою раціональністю не існує знання. Крім наукового існує також знання за межами науки [5].

Постнекласичний тип наукової раціональності намагається максимально врахувати співвіднесеність знань про об'єкт наукового пізнання не тільки із засобами пізнання, а й з ціннісно-цільовими структурами пізнавальної діяльності. Однак цілком очевидно, що проблема зв'язку наукового знання із знанням, що існує поза межами науки, цим не розв'язується у повному обсязі.

Наголошуємо на тому, що і в наш час позанаукові шляхи одержання знань не втратили свого значення, хоча вони і вважаються часто такими, що є донануковими. А це означає, що вони існували і виконували свою роль до появи науки. Позанаукові форми освоєння світу функціонують і сьогодні, адже вони значною мірою відображають низку важливих сфер буття людини, до яких наука не має відношення. Життєвий світ людини й дотепер значною мірою залишається сферою не науки, а мистецтва, релігії та моралі. Щоправда, сказане зовсім не означає, що наука, наукова раціональність цілком усуваються із даної сфери. Зовсім ні. Наукові та позанаукові форми знання взаємодоповнюють одна одну, і в такий спосіб компенсуються недоліки кожної з них.

Слід звернути увагу на те, що якщо навіть побіжно порівнювати між собою найбільш важливі властивості сучасного наукового знання з найбільш важливими властивостями позанаукових знань, то виявляється, що у них завжди є досить багато спільного: як наукові, так і позанаукові знання цілком можуть уважатися знаннями нелінійними, їхні об'єкти мають усі прикмети віртуальності, або символічності.

Що стосується культуротворчих функцій позанаукового знання, то треба враховувати, що позанаукове знання в умовах сьогодення здебільшого виконує їх не тільки і не стільки прямолінійно, скільки шляхом досить складних трансформацій, а також багаторазового кодування та розкодування окремих із найбільш плідних позанаукових знань [5].

Не менш важливою є також та обставина, що позанаукові знання протягом усієї історії людства відігравали в культурі аж ніяк не меншу роль, ніж знання власне наукові. Твердження: «Наука може все» вже є пережитком минулого, яке можна було серйозно сприймати хіба що в XIX — на початку XX ст., але не сьогодні.

Більш того, якщо використовувати термін «наука» тільки в його власному значенні, то доводиться констатувати, що наукові знання існували не у всякій цивілізації, а з цього випливає висновок про домінуючу роль позанаукових знань у переважній більшості людських цивілізацій.

Отже, загальне значення позанаукових знань для людства в цілому навіть важко переоцінити. Тим більше що значення позанаукових знань аж ніяк не зменшується з часом, а, може, навіть і має певну тенденцію до зростання.

У наш час в умовах глобалізації все більше набувають поширення, звучання та актуальності також порівняно нові навіть для посткласичного філософського аналізу форми і типи раціональності — екологічна, позанаукова, а також інші форми і типи раціональності.

Деякі дослідники проблематики раціональності все частіше звертають увагу також на релігійно-міфологічний тип раціональності. У цьому контексті слід відзначити роботу П. Гайденко, де такого типу раціональність постає

важливою частиною картини світу: це так звана «історична соціологія раціональності» (за термінологією цієї відомої дослідниці), яка дозволяє побудувати реконструкції певних історичних форм світогляду [3, с. 216–234]. Отже, на думку П. Гайдено, така специфічна форма раціональності є важливою та органічною частиною системного світогляду тих історико-культурних епох, де міф чи релігія були вирішальним і панівним фактором.

Аргументованою щодо цієї проблеми є позиція М. Поповича. У невеликій за обсягом оглядовій роботі «Інтенціональний аналіз у філософії науки і філософії культури», а якщо конкретніше, то в розділі «Міфопоетична свідомість і виміри людського “простору вчинків”» [6, с. 29–34], він зазначає, що: «філософія міфу і аналіз архаїчної свідомості стали чи не першими формальними філософіями культури, які виявили інтерес до структурно-семантичних досліджень» [4, с. 29]. Саме реалізація структурно-семантичного підходу дає змогу визначити місце і роль такого типу раціональності у світоглядних побудовах багатьох стародавніх суспільств.

Слід відмітити, що всі названі форми раціональності, як наукової, так і позанаукової, очевидно, корелюються із системою цінностей, притаманною тому чи іншому історико-культурному типу. Дійсно, поява і формування всіх типів раціональності завжди пов'язані з певними ціннісними орієнтирами. Можна стверджувати, що всі ці різновиди раціональності постають важливим фактором формування світоглядних конструкцій. Причому ці конструкції далеко не вичерпали себе. Ми бачимо, як у світогляді наших сучасників відроджуються архетипи релігійної свідомості з її притчевими та міфологічними складовими.

Не виключено, що в майбутньому можуть з'явитися нові форми раціонального ставлення до світу, які також потребуватимуть свого філософського осмислення. Виникне потреба у введенні у філософський обіг нових понять і категорій, які зможуть в адекватній формі відобразити світоглядні трансформації. Ця обставина вимагатиме і від українських науковців роботи з утвердження термінологічної ясності філософських текстів, що вже сьогодні є проблемою, яка, щоправда, викликана іншими причинами, здебільшого з нашого історичного минулого.

Нас цікавить позанаукова раціональність, оскільки вона певною мірою є збірною формою раціонального осмислення світу. Саме тому вона посідає особливе місце в аналізі раціональності взагалі. Позанаукова раціональність, як свідчать про це різноманітні історичні джерела, завжди взаємодіяла і продовжує взаємодіяти в наш час з іншими формами і різновидами раціональності, у першу чергу з раціональністю науковою. У процесі такої взаємодії питома вага різних форм і типів раціональності в структурі раціонального ставлення людини до світу може змінюватись, а це означає, що сфера впливу

кожної з форм раціональності може звужуватися чи розширюватися. Ця обставина вимагає постійної уваги філософської громадськості до проблем раціональності, безперервного дослідження як її структури, так і впливу на світоглядні та методологічні функції філософії.

Зараз важко сказати, яким чином у подальшому розвиватимуться позанаукові форми раціональності. Зрозуміло одне, що на даному етапі наукового пізнання та філософського розвитку позанаукові форми раціональності мають тенденцію до розширення та більш вагомого їх впливу на соціально-світоглядні параметри сучасної людини. А це означає, що трансформації форм і типів раціональності не проходять безслідно як для духовної культури людини, так і для людського суспільства взагалі. Таким чином, можна констатувати, що зміни форм раціонального ставлення до світу тягнуть за собою суттєві наслідки у структурі людського буття.

Висновки. У ХХ ст. більшість філософів, а також науковців почали усвідомлювати, що взагалі зовсім не обов'язково повинна існувати тільки одна єдино можлива форма раціональності, можуть та навіть повинні існувати зовсім різні типи раціональності в системі культури. В умовах глобалізації все більшого поширення, звучання та актуальності набувають також порівняно нові навіть для посткласичного філософського аналізу форми і типи раціональності — екологічна, позанаукова, а також інші форми та типи раціональності. Серед усіх типів та форм раціональності окремо слід виділити позанаукову раціональність. Можна стверджувати, що в подальшому її роль для людської спільноти загалом, а отже, і для філософського аналізу суттєво зростатиме. Основні форми раціональності, як наукової, так і позанаукової, корелюються із системою цінностей, притаманною тому чи іншому історико-культурному типу. Можна також стверджувати, що всі ці різновиди раціональності постають важливим фактором формування світоглядних конструкцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булатов М. О. Філософський словник / М. О. Булатов. — К. : Стилос, 2009. — С. 421.
2. Бусова Н. А. Модернизация, рациональность и право : монография / Н. А. Бусова. — Харьков : Прометей-Прес, 2004. — 352 с.
3. Гайденок П. П. История и рациональность / П. П. Гайденок, Ю. Н. Давыдов. — М. : Политиздат, 1991. — 367 с.
4. Попович М. В. Інтенціональний аналіз у філософії науки і філософії культури / М. В. Попович // Теорія смислу в гуманітарних дослідженнях та інтенціональні моделі в точних науках / за ред. М. В. Поповича. — К. : Наук. думка, 2012. — С. 5–49.

5. Чорноморденко І. В. Проблема існування знання за межами науки : монографія / І. В. Чорноморденко. – К. : КНУБА, 2005. – 306 с.
6. Чорноморденко І. В. Позанаукові знання і культуротворчий процес : монографія / І. В. Чорноморденко. – К. : КНУБА, 2010. – 360 с.

ВНЕНАУЧНАЯ РАЦИОНАЛЬНОСТЬ И ЕЕ МЕСТО В СИСТЕМЕ КУЛЬТУРЫ

Чорноморденко І. В., Загрийчук І. Д.

Рациональность и ее типы вот уже несколько десятилетий пребывают в центре внимания философской мысли, постоянно являются предметом философского анализа и остаются объектом философствования, а разнообразие подходов и аспектов их рассмотрения постоянно возрастает. Однако конструктивно-критическое исследование рациональности остается все еще нерешенным заданием. Научную рациональность в современных условиях многие философы и ученые по-прежнему рассматривают как один из наиважнейших и наиболее заметных факторов среди основных проблем выживания человечества в контексте всестороннего развития науки и техники. Постепенно осознается тот факт, что вообще совсем не обязательно должна существовать одна единая возможная рациональность, а могут существовать совсем разные типы рациональности в системе культуры.

Ключевые слова: *рациональность, философия, культура, вненаучное знание, познание.*

THE RATIONALITY BEYOND SCIENCE AND ITS PLACE IN THE SYSTEM OF CULTURE

Chornomordenko I. V., Zagriichuk I. D.

Rationality and its types have been situated in the centre of attention of philosophical community for several dozens of years, they are constantly an object of philosophical analyze, they are an object of philosophizing and variety of approaches and aspects of studying is constantly growing. However, the constructive critical study of rationality as reflectively realized difficulty of mind's own being has remained an unsolved task. In the present conditions many contemporary philosophers and scientists continue to consider one of the most remarkable and important factors to cause the main problems of survival of the whole mankind in general because of the next all-round development of science and technology. The fact that there shouldn't exist only one possible rationality is realized gradually and the fact that there can exist quite different types of rationality in the system of culture is realized gradually.

Key words: *rationality, philosophy, culture, knowledge beyond science, perception.*

УДК 371.13.37

Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор

ПРОБЛЕМА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ МОРАЛІ

Здійснено соціально-філософський аналіз проблеми відповідальності особистості в контексті моралі. Досліджено моральну відповідальність особистості в сучасних умовах. Обґрунтовано, що моральна відповідальність на відміну від юридичної та професійної являє собою внутрішню складову відповідальності, що характеризує людину як «приватну» істоту поза її соціальною роллю.

Ключові слова: мораль, відповідальність, діяльність, особистість, соціальний суб'єкт, суспільство.

Актуальність проблеми. Проблема відповідальності особистості завжди була і лишається однією з найбільш життєво важливих для людства за своєю значущістю і складністю, тим більше відповідальність особистості в контексті моралі. Особливо це актуально для особистості, яка обіймає високі посади. Наприклад, важко уявити більшість сучасних чиновників, або політиків, які хоча б раз визнали свої помилки і взяли на себе хоча б моральну відповідальність за недоліки у своїй роботі. Кожна епоха мала свої уявлення про моральну відповідальність людини перед суспільством та іншими людьми.

Аналіз наукових джерел і публікацій засвідчує, що, незважаючи на досить широке коло досліджень проблеми відповідальності (О. Бондаренко, Ф. Василюк, Г. Васянович, Г. Зіммель, О. Клепиков, Є. Несенко, В. Понок, В. Рибалко, В. Семиченко, Ю. Стребков, О. Тітаренко, І. Тимошук та ін.), відповідальність особистості в контексті моралі висвітлено ще недостатньо.

Отже, **метою** статті є спроба проаналізувати сутність відповідальності особистості в контексті моралі в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Проблема відповідальності аналізується в основному на тлі права, тобто юридичної відповідальності, почасти професійної відповідальності. Щоправда, вже у Платона і Арістотеля право мало моральні аспекти (поряд із соціальними і політичними), оскільки правове і неправове характеризують дії людини. Але нас цікавлять не моральні аспекти правової відповідальності, а відповідальність особистості в контексті моралі. І тут треба відрізнити ці підходи. Якщо розглядати правову і професійну відповідальність, то вони на індивідуальному рівні становлять зовнішню складову відповідальності, а моральна складова є внутрішньою складовою

відповідальності, котра характеризує людину як «приватну» істоту поза її публічною роллю.

Мораль як регулятор людської поведінки виконує такі основні функції: регулятивну, виховну, відображальну, оцінну, ціннісно орієнтовану, мотиваційну, комунікативну та ін. [11, с. 4].

Важливим елементом моралі як регулятора людської поведінки є спілкування. Будучи незмінним компонентом особистісної структури, спілкування виступає універсальним засобом гуманізації самої людини. Воно потребує від людини вміння орієнтуватися в різноманітних, нерідко суперечливих ситуаціях, знаходити моральні розв'язання поставлених проблем. Усе це, на думку О. Клепікова, потребує усвідомленого обрання індивідуальної поведінки, що вимагає розвитку творчого мислення, усвідомлення цілей, завдань, мотивів не тільки самих вчинків, а й їх наслідків [6, с. 237].

Моральні відносини як невід'ємна складова міжособистісних взаємостосунків відіграють керівну роль у формуванні нової людини, і як аспект вони присутні у всіх взаємозв'язках людей. Моральні відносини — це сукупність особливого виду зв'язків і залежностей, що відновлюються в результаті стосунків з іншими людьми, із суспільством. У реальному процесі спілкування міжлюдські відносини безпосередньо відображають моральність, яка не може існувати поза цими відносинами. Процес спілкування, вважає Г. Зіммель, утворює ідеальний світ, в якому радість кожного безпосередньо пов'язана з радістю інших, і ніхто принципово не може задовольнити своє прагнення за рахунок незадоволення іншого [4, с. 5]. Отже, моральність у контексті спілкування є тим самим виміром, який визначає поведінку людини, її ставлення до співрозмовника, охоплює внутрішню потребу особистості до здійснення моральних дій і вчинків. Саме моральні дії і вчинки складають зміст відповідальності особистості в контексті моралі. Ця відповідальність несе у собі суспільно ціннісний зміст, виступає способом детермінації поведінки людини, накладає на людину певні обов'язки.

Кожний людський вчинок як наслідок обраного рішення в ситуації морального вибору так чи інакше порушує інтереси інших людей, суспільства. Оскільки моральний вибір виражає реальний зв'язок особистості з іншими людьми, а одержаний результат набуває певного значення для інших людей, це завжди накладає відповідальність на особистість. Ця відповідальність, як вважає Г. Балл, умовно може бути поділена на внутрішню та зовнішню. Внутрішня відповідальність є атрибутом такої моральної категорії, як совість. Вона виражає прагнення особистості усвідомлювати наслідки своїх учинків, діяти відповідно до цих усвідомлень, керуючись нормами моралі. Зовнішня відповідальність виявляється у вигляді санкцій суспільства на дії особистості [3].

Отже, відповідальність особистості в контексті моралі означає брати на себе всі наслідки своїх вчинків. Відповідальна поведінка особистості в контексті моралі протистоїть безвідповідальній, тобто це вчинки, які відбуваються без урахування наслідків для себе та інших. Безвідповідальність завжди пов'язана з байдужістю і легковажністю або з надмірною самовпевненістю. На жаль, така безвідповідальність притаманна деяким українським політикам та лідерам політичних партій.

Серед чинників, які слід урахувати при аналізі проблем, пов'язаних з відповідальністю в контексті моралі, це, по-перше, повнота обізнаності з реальними обставинами даного поведінкового акту, можливість їхнього адекватного усвідомлення; по-друге, здатність особистості до відповідної дії, ймовірність бажаних і небажаних результатів цих дій.

Разом з тим власне моральна відповідальність особистості — це, звичайно, не синонім екзистенціального відповідання як такого, вона має особливі риси, пов'язані із специфікою моральності. Показовим для неї є насамперед осмислення відповідання як гарантованого додержання певних моральних зобов'язань, принципово відкритого для контролю з боку тих, перед ким ці зобов'язання прийняті. Крім того, моральна відповідальність містить такі питання. По-перше, дійсно морально свідомою особистістю відповідає за все, по-друге, відповідає головним чином перед самою собою або перед якимись зовнішніми інстанціями.

Говорячи про особливості моральних вимог стосовно відповідальності особистості, треба звернути увагу й на особливості реалізації моральної свідомості та моральних категорій. Так, автори довідкового видання «Морфологія культури: тезаурус» стверджують, що відповідальність — це поняття моральної свідомості і категорія етики, яка характеризує відповідність дій, поведінки вимогам морального обов'язку, виходячи з можливостей особистості [1].

Серед чинників, які слід урахувати при аналізі моральної відповідальності, — спроможність людини виконати приписи, вимоги, які ставляться до неї; повнота її обізнаності з реальними обставинами поведінкового акту та міра їх розуміння і тлумачення; чи повинна вона відповідати за досягнення результату та наслідки своїх дій, на які впливають зовнішні обставини; чи може вона передбачити ці наслідки; як далеко поширюються межі її діяльності тощо.

Відповідальність має два виміри: за що відповідати людині; перед ким вона відповідає. У моралі людина відповідає перед собою, перед іншими, перед суспільством.

Міра відповідальності визначається мірою свободи і прав, які надає людині суспільство. Свобода — це простір для відповідальності. Людині при-

таманні свобода вибору, свобода дії, вона здатна обмірковувати, проектувати дії, обирати засоби для досягнення результату, а тому має відповідати за обране, вчинене нею [1, с. 232–233].

Крім того, якщо звернутися до досліджень моральної відповідальності з точки зору філософської етики, то, як стверджують дослідники цієї проблеми (О. Титаренко, І. Тимошук), всі дискусії щодо теорії моралі визначаються розмежуванням трьох точок зору: аргументація розгортається з аристотелевських, кантівських або утилітаристських позицій. Усі інші можна охарактеризувати як намагання синтезувати названі підходи. Це, наприклад, можна віднести до релігійної етики [12, с. 99].

Класичний підхід до моральної відповідальності пов'язаний з орієнтацією індивіда на вчинки, тобто, як «Я» маю поводитися, що «Я» маю робити. Причому це питання треба вирішувати практично. І залежно від того, на яку позицію доцільності ми станемо, — блага чи справедливості, на нас чекатимуть різні підходи до уведення моральних норм [11, с. 5].

Представники утилітаристської етики виходять із того, що моральні дії, вчинки, лінія поведінки індивіда приносять найбільшу користь переважній кількості людей. Поняття користі в утилітаристській етиці пов'язується тільки з наслідком певних дій або вчинків. Відповідно в утилітаризмі особлива увага звертається на процес обрання засобів для його досягнення. У цьому відношенні утилітаристська етика є теологічною, оскільки наші дії піддаються моральним оцінкам, і результати цих дій уже частково детерміновано нашими цілями і цінностями. Свобода нашого вибору фактично пов'язана тільки з існуючими альтернативами в обранні засобів. У такій ситуації вибору ми виходимо із уявлення ефективності або якихось інших принципів, не перетинаючи межі раціональності. Моральні норми мають тут форму спричиненого імперативу, зміст якого може бути інтерпретований як відносини повинності. Подібна моральна норма стверджує, що «повинно» або що «необхідно» зробити для реалізації певних цілей.

Разом з тим, як тільки самі цілі або цінності стають проблематичними, ситуація вибору виводить нас за межі цілераціональності. Тут йдеться про важливі ціннісні рішення, які, починаючи з Арістотеля, розглядаються як кардинальні питання життя, яке треба добре прожити. Тут вибір робиться з позиції блага, і ми тим самим вступаємо у сферу етики [2].

Отже, вибір з позиції блага є розумінням людиною самої себе, яке залежить не тільки від того, як вона сама себе описує (deskриптивна компонента), а й від тих зразків, які вона наслідує (нормативна компонента). Вибір у цій ситуації орієнтовано на якусь абсолютну мету, благо самодостатнього життя.

Іншими словами, те, що «повинно» або «необхідно» робити, означає: для індивіда поводитися таким чином «добре», причому «добре» завжди або у крайньому разі в перебігу тривалого часу, доки зберігається самототожність «Я». Саме у цьому зв'язку Арістотель говорив про шляхи досягнення доброго і щасливого життя. І в цьому підході етичні питання ще не потребують повного розриву з егоцентричною точкою зору [10, с. 27].

Як слушно відмічає О. Тітаренко, тільки категоричний імператив І. Канта вперше пориває з егоцентризмом. Представники деонтологічного підходу слідом за Кантом припускають, що існують майстерно вбудовані розумом моральні правила — імперативи, наслідуючи які суб'єкт діє морально [12, с. 101–102].

Сучасний підхід до аналізу моральної відповідальності особистості також має свою специфіку.

Моральна відповідальність особистості, соціального суб'єкта в сучасних умовах набуває особливого значення. Це відповідальність кожної діючої людини в міру того, як вона усвідомлює сучасний стан суспільства, сучасну боротьбу за демократичні перетворення та соціальний прогрес.

При такому підході до моральної відповідальності особистості ця відповідальність постає не тільки як обов'язок дотримуватися міри морального впливу в разі невиконання обов'язку, а й виступає як позитивна моральна якість особистості, змушуючи людину діяти відповідно до вимог обов'язку.

Отже, моральна відповідальність особистості — це обов'язок виконувати всі зобов'язання як вираження об'єктивної необхідності і закономірності суспільного життя.

Висновки. З'ясування феномену відповідальності особистості в контексті моралі показує, що вона є складною та багатогранною. Основним компонентом такої відповідальності виступає мораль, оскільки саме мораль визначає, що є добро, а що — зло, і, виходячи з цього, особистість обирає правильний варіант поведінки і діяльності, тобто такий, що зобов'язує її поводитися і діяти подібним чином відповідно до моральних норм, установлених у суспільному житті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Морфологія культури : тезаурус / за ред. В. О. Лозового. — Х. : Право, 2007. — 384 с.
2. Арістотель. Никомахова етика / Арістотель // Соч. : в 4 т. : пер. с древнегреч. / общ. ред. А. И. Доватура. — М. : Мысль, 1983. — С. 53–293.
3. Балл Г. О. Феномен вибору в контексті соціальної поведінки / Г. О. Балл // Соц. психологія. — 2005. — № 1 (9). — С. 13.

4. Зиммель Г. Избранное [Электронный ресурс] : в 2 т. / Г. Зиммель. – М. : Юрист, 1996. – Т. 2 : Созерцание жизни. – С. 1–11. – Режим доступа: <http://www.Krootov.Info/libr-min/z/zimmel12html>.
5. Кант И. Критика практического разума / И. Кант. – СПб. : Наука, 1995. – 528 с.
6. Клепіков О.І. Основи творчості особи / О.І. Клепіков. – К. : Вища шк., 1996. – 295 с.
7. Копилов В. О. Влада і знання: генезис ідеї епістемократії / В. О. Копилов. – Х. : НАУ ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», 2009. – 514 с.
8. Матіос А. В. Зміст та сутність адміністративної відповідальності / А. В. Матіос // Право України. – 2006. – № 1. – С. 33–37.
9. Мануйлов Є. М. Етика : навч. посіб. / Є. М. Мануйлов, М. П. Требін. – Х., 2001. – 240 с.
10. Мануйлов Є. М. Морально-етична відповідальність суб'єкта діяльності / Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 9. – С. 24–31.
11. Мануйлов Є. М. Філософський аналіз моральної відповідальності соціального суб'єкта / Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2012. – Вип. 8. – С. 3–8.
12. Тітаренко О. Г. Відповідальність в управлінні (соціально-філософський аналіз) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / О. Г. Тітаренко ; ХУПС ім. І. Кожедуба. – Х., 2006. – 178 с.
13. Тимошук І. Г. Формування морально-етичної відповідальності особистості майбутнього практичного психолога : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / І. Г. Тимошук. – К., 2003. – С. 19.
14. Йонас Г. Принципи відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації : пер. з нім. / Г. Йонас. – К. : Лібра, 2001. – 400 с.

ПРОБЛЕМА ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ В КОНТЕКСТЕ МОРАЛИ

Мануйлов Е. Н.

Осуществлен социально-философский анализ проблемы ответственности личности в контексте морали. Исследована моральная ответственность личности в современных условиях. Обосновано, что моральная ответственность в отличие от юридической и профессиональной представляет собой внутреннюю составляющую ответственности, которая характеризует человека как частное лицо за пределами ее социальной роли.

Ключевые слова: мораль, ответственность, деятельность, личность, социальный субъект, общество.

PHILOSOPHYCAL ANALYSIS OF SOCIAL RESPONSIBILITY OF MORAL SUBJECT

Manuylov E. N.

Done sociophilosophical analysis of the problem of personal responsibility in the context of morality. Explores the moral responsibility of the individual in modern conditions. It is proved that moral responsibility as opposed to legal and professional component represents the internal responsibility that characterizes a person as an individual outside of its social role.

Key words: morality, responsibility, work, personality, social subject and society.

УДК 130.2:159.964.26

В. Л. Філіппов, кандидат педагогічних наук, доцент

КРИЗА КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ ШИЗОАНАЛІЗУ

Висвітлено основні питання шизоаналізу як модифікації класичного психоаналізу, в контексті якого автор розглядає явище кризи культури.

Ключові слова: шизоаналіз, криза, історія, культура, самовідчуття.

Актуальність проблеми. У науковому полі ХХ ст. сформувалася низка нових концепцій, зміст яких визначило революційне перетворення не тільки в теоретичній, а й у соціально-політичній і духовній сферах людської діяльності. Філософськи обґрунтоване позиціонування цих ідей стає важливим досвідом в умовах реформування сучасного суспільства. Досвід розв'язання проблеми кризи культури має загальнофілософську актуальність, чим і зумовлена увага до наукової спадщини ХХ ст.

У запропонованій статті автор ставить за **мету** розглянути проблеми кризи культури в контексті шизоаналізу, що було розроблено Жаком Лаканом.

Виклад основного матеріалу. Класичний психоаналіз та його модифікації, природно, не обмежуються трьома відомими персонами (маються на увазі Фрейд, Юнг та Фромм), він продовжує розвиватися, хоча іноді в модифікаціях надзвичайно екзотичних. До однієї з подібних модифікацій належить так званий шизоаналіз, або, висловлюючись докладніше, шизоаналітичний проєкт, засновником якого є Жак Лакан — фігура вельми ексцентрична, вельми

спірна та суперечлива. Його праці, лекції, семінари, проекти завжди викликали численні та суперечливі пересуди, мали прихильників і цілком запеклих опонентів. Проте оминути шизоаналітичний проект немає жодної можливості, тому що саме він як деяка модифікація класичного психоаналізу й наближає нас до інтерпретації проблеми глобалізації.

Шизоаналіз продовжує традицію психоаналізу, але його ключовою ідеєю якраз і є примат ірраціональної сфери. Якщо у фрейдівському класичному варіанті раціональне наявне, оскільки «я», або «его», є саме рівень розвитку раціонального і «над-я», або «суперего», також є надраціональність, зверхня над раціональним «я», то в шизоаналізі рацію усувається як таке. «На що ж інше розкриває нам аналіз очі, як не на радикальну, незникому неузгодженість притаманних людині способів поведінки щодо всього, з чим вона в житті має справу? Виявлений аналізом вимір являє собою протилежність усього того, що розвивається шляхом адаптації, наближення, вдосконалення... В аналізі рух відбувається стрибками, а застосування до нього певних усезагальних символічних відношень завжди виявляється... неадекватним» [1, с. 53].

Шизоаналіз є апеляція до чистого та раціонального і згідно із шизоаналізом будь-який текст обов'язково включає підсвідоме, сягає архетипу і, власне кажучи, в ньому й розчиняється. «...Позасвідоме — це дискурс іншого. Але дискурс іншого — це не дискурс абстрактного іншого... це дискурс мого батька... Я лише одна з його ланок» [1, с. 55]. Іншими словами, під текстом можуть розуміти будь-яку знакову спільність — музичну, образотворчу, літературну тощо, але ця спільність ніколи не буде зведена до однозначного або певного смислу. Вона весь час буде уводити сприйняття до глибин підсвідомого та раціонального і по суті надасть цьому самому сприйняттю знамениту свободу без берегів. Тобто безмежну можливість нескінченних інтерпретацій, які часто вже не мають до даного тексту жодного відношення.

Наявна й друга риса, яка радикально відрізняє шизоаналіз від класичного фрейдистського психоаналізу. У класичному психоаналізі ніколи не говорилося про те, що норма є аномалією. Іншими словами, що нормальна, адекватна психіка є чимось незвичайним та раритетним. Шизоаналіз стверджує цілком протилежні речі. «Причина... буває лише там, де щось кульгає... а фрейдівське позасвідоме й розташовується... у тій точці, де щось одвічно кульгає. Важливо не те, що позасвідоме визначає невроз... важливо, що позасвідоме являє нам те зяння, що сполучає невроз із чимось реальним — ... яке, може трапитися, і не детерміноване» [2].

Таким чином, за шизоаналізом, деяка шизофренічна модель, тобто розрив каузальності та телеологічності, і є норма. Висловлюючись словами Лакана, засновника шизоаналізу, слід сказати, що він мав на увазі шизофренію як деякий розрив єдиного в суб'єкті: «Чи є єдине відносно перерваності первин-

ним? Не думаю... Адже якщо єдине в досвіді позасвідомого наявне, то... наявне воно в ньому як щілина, межа, розрив» [2]. Що є розрив єдиного в суб'єкті або розрив ланцюга означуваних? Розрив ланцюга означуваних є розрив відношень між речами. Дійсно, коли ми беремо звичайні речі і співвідносимо їх одні з одними відповідно до встановлених традицій і норм, ми сприймаємо цю ситуацію як нормативну та звичайну. Як тільки ті самі речі починають фігурувати в інших незвичайних відношеннях або в незвичних контекстах, вони моментально втрачають звичний смисл. Згадаємо, наприклад, як ще в художників сюрреалізму була знаменита картина «Чашка з блюдцем, але мохната». Ось ця мохната чашка з блюдцем є класичною ілюстрацією шизоаналізу Лакана через ту просту причину, що він уважає це не художньою новацією, притаманною тому або іншому художнику певного напрямку, а що саме це відбувається в людській психіці. І чим далі людство просувається у своєму розвитку, тим менше стійких і звичних зв'язків виявляється в цій самій психіці. Ми якраз говорили про це, коли вказували на те, що людина весь час змушена поглинати все більше й більше символів та знакових ситуацій, і якщо вона припиняє на мить у них адаптуватися, її викидає із середовища, з соціуму. Ось це, очевидно, і мав на увазі Лакан, постулюючи прагнення сучасної свідомості деструкції, тобто руйнування причинно-наслідкових зв'язків та пізнаваності ситуації. Зрозуміло, що свідомість, в якій відбувається подібна деструкція, є свідомістю шизофренічною і, за Лаканом, у ситуації сучасного суспільства є не аномалією, а нормою. Тут, безумовно, він повністю розходиться з Фрейдом.

Зазначимо, що це дуже цікава аналогія через те, що лаканівський шизоаналітичний проект зовсім не є винятком у низці інших філософських проектів і концепцій XX ст. Початок цьому міститься не в психоаналізі, а значно раніше, знаходиться саме на тому зламі, коли класична філософія з її раціональністю переходить до некласичної філософії. І замість раціонального «когіто» з'являється знаменита сліпа воля спочатку в Шопенгауера, а потім у Ніцше. Людина стає суб'єктом волі. «Цей світ є воля до могутності і нічого крім цього! І ви самі теж суть та ж воля до могутності — і нічого крім цього!» [3, с. 558]. Більш того, з'являється не просто воля до влади, цей відомий термін Ніцше, а воля до волі, тобто людина воліє воліти. Про це, до речі, блискуче напише Хайдеггер, характеризуючи метафізику ніцшеанської волі в одній із своїх найвідоміших праць.

Лакан інтерпретує не психоаналіз людини в чистому вигляді, він інтерпретує ніцшеанську волю, і ще ширше, він інтерпретує філософію життя, яка виникла на зламі філософської класики до **нової** класики. І знаменитий лаканівський термін «машина бажань» є не що інше, як модифікація ніцшеанських позицій про «волю до влади» та «волю до волі». «Машина бажань» Лакана —

практично базовий термін його шизоаналітичного проекту, і означає це лише те, що людина, за Ніцше, і людина, за Лаканом, є виробником бажань, так само як і виробником потреби їх безперестанно задовольняти. У цьому контексті доречно навести одне з визначень «машини бажань» ще одного яскравого представника шизоаналізу — Дельоза: «Машина бажань — це не метафора: це... процес виготовлення бажання, який є одночасно виготовленням виготовлення, виготовленням запису та виготовленням споживання» [4].

Зазначимо, що знаменитий термін, який виник ще в середині ХХ ст., — про суспільство масового споживання якраз і свідчить про «машину бажань», яка виникає не просто сама по собі у зв'язку з нарощенням технологічних та інших можливостей, а саме тому, що починає вибудовуватися ціла індустрія виготовлення бажань. Чим вище рівень виготовлення бажань, тобто бажання споживати, тим потужніше розкручується індустрія масового споживання. Підкреслимо тут, зовсім не апелюючи до Лакана, що індустрія масового споживання означає не що інше, як розквіт масової свідомості. А розквіт масової свідомості у свою чергу означає витіснення нормативних цінностей культури у сферу позасвідомого і виникнення в утвореному просторі культури масової. Ще точніше — виникнення культури масового споживання і задоволення бажань за допомогою провокації згаданих бажань.

Згідно з Лаканом, сучасне суспільство і масова культура, як уже зазначалося, є не що інше, як «машина бажань», однак, ідучи за тією самою лаканівською концепцією, необхідно відзначити, що, за Лаканом, бажання породжує маси. А маси у свою чергу знищують класи. Це слід прокоментувати, адже за всієї витонченості власне лаканівської позиції вона, однак, далеко не однозначна.

Лакан вважає, що бажання — це деяка самовідтворювана модель. Самовідтворюючи бажання, у сучасному соціумі зникає цілеполягання. Ось звідки в Лакана виникає підміна — маси витісняють класи і замінюють їх. Адже, згідно з класичною концепцією, клас може бути визначений як деяка соціальна спільнота в тому разі, коли в неї, цієї соціальної спільноти, є мета. Бажання — не має мети. Бажання — відтворює саме себе. І тому класова сутність більше неможлива. Маса є не просто деякий аморфний організм або аморфний механізм, маса є те, що відтворює найбільш просте. Іншими словами, суспільство, за Лаканом і класикою шизоаналізу, припиняє бути високоорганізованою структурою. Спливаючи на поверхню як високоорганізована структура, воно, це суспільство, насправді являє собою погано завуальований або грубо структурований хаос, що, по суті, одне й те саме.

З іншого боку, масова культура, породжувана подібним суспільством, є не що інше, як модель ринку. Адже масова культура є стимулюванням бажань. А звідси вона, по суті, є культурою споживання. «Виготовлення бажання... є безпосередньо споживанням і поїданням, тобто “сластолюбством”» [2].

При тому при всьому, що масова культура може бути високоорганізованою, добре структурованою, вона може володіти високою презентативністю іміджевих технологій, особливо реальних технологій, оскільки це технічно можливо і прогресує у зв'язку зі зростанням цивілізаційних можливостей, однак це є суспільство споживання культури, коли відтворюються тільки ті зразки культури, за яких культура має попит. Це зовсім не виключає наявності елітарних утворень культури, які подані декотрим, небагатьом посвяченим і нібито зовнішньо компенсують величезний простір культури масової. Але це зовсім не означає, що масова культура втрачає свою акцентуацію. Вона продовжує тиснути і наростати відповідно до тієї самої концепції «машини бажань».

Тут цікаво також те, як постмодернізм оцінює цю ситуацію, причому не тільки в особі Лакана як родоначальника шизоаналізу, а й в особі інших класиків постмодернізму, які розвивали деякі ідеї шизоаналізу, наприклад, Бодрійара, Дельоза та багатьох інших, котрі описували цю ситуацію. Згідно з їхнім оцінюванням, а точніше їхньою позицією, те, що відбувається в соціумі в умовах постмодерну, те, що відбувається в культурі, у тому числі культурі, яка є переважно масовою, не підлягає оціночному судженню. Воно підлягає лише констатації як деяка нейтральна ситуація, що зовсім не характеризується ними як деяка культурна криза. Це просто постановка діагнозу за фактом. Ми описуємо те, що відбувається. Більш того, ми самі причетні до того, що відбувається, і ми, власне кажучи, є повноправними учасниками відтворення «машини бажань». «Великим відкриттям психоаналізу було відкриттям виробництва бажання, різних видів виробництва позасвідомого. Але через Едіпа це відкриття було незабаром затемнене новим ідеалізмом: місце заводу позасвідомого посів античний театр, місце продуктивного позасвідомого — позасвідоме, яке може лише виражатися (міф, трагедія, сон)» [2].

У цьому разі ми у спрощеному і дещо схематичному вигляді відтворюємо логіку постмодерністських філософів. Проте ця логіка, скоріше за все, не поринаючи в надмірну абсолютизацію, відповідає реальній ситуації, реальній картині світу, яку ми маємо в теперішній момент.

У шизоаналізі, основні риси якого вже охарактеризовані, має місце ще один атрибут, який підкреслюється Лаканом і не тільки ним. Мається на увазі те, що в сучасному соціумі відбувається розрив просторово-часових зв'язків. Про це говорить уже не Лакан, а один із провідних авторів постмодернізму — Джейміссон — у найвідомішій праці (ця праця ще 60-х років минулого сторіччя), яка називається «Постмодернізм, або Логіка культури пізнього капіталізму». Ця праця прикметна, по-перше, тим, що в ній дуже жорстко констатуються атрибути зароджуваної культури постмодерністського соціуму і, крім цього, вичленовується низка атрибутів, що характеризують перспективи культури постмодернізму і постпостмодернізму, яку ми маємо на сьогоднішній момент, уже не

в другій половині ХХ, а в першій чверті ХХІ ст.: «...характерна риса... сукупності постмодернізмів — стирання декотрих ключових зв'язків або відмінностей; найбільш прикметна тут ерозія розрізнення між високою культурою і так званою масовою або поп-культурою» [5].

У Джеймссона сучасне суспільство втрачає темпоральне самовідчуття суб'єкта. Цю тезу слід також прокоментувати, оскільки вона має принципове значення для подальших міркувань. Детемпоралізація, або втрата темпоральних суб'єктивностей, за Джеймссоном, означає не що інше, як наслідки інтернаціоналізації культури. Мається на увазі те, що культура глобального світу, яка є інтернаціональною за своєю сутністю, починає вторгатися до закритих сфер культури, розмикаючи їхнє внутрішнє відчуття часу та історії. Подібна ситуація не може обернутися відчуттям іманентного, тобто власного історичного часу даної культури. Виникає деяка усереднена часова ситуація, яка практично стирає часове самовідчуття. Це і є втрата темпоральності, «при розриві неперервності якої досвід теперішнього стає нездоланно надприродно живим та “матеріальним”» [2]. Але річ у тому, що мається на увазі не тільки темпоральність як почуття часу, зокрема історичного, а й розмикання континууму, тобто своєрідного соціального простору часу. І в цьому разі мається на увазі те, що час жертвує собою на користь простору. Це теж дуже глибока позиція, оскільки в постмодернізмі категорія «простір», або періодично вона фігурує як «поверхня», теж має принципове значення і глибоку основу. Іншими словами, простір завдяки прогресу стискається, Земля стає все менш великою, вона стискається в певну локальність. І це відбувається тільки тому, що час прискорюється, і суб'єктивний час перестає відчуватися. Тобто одвічно існуючий антропний континуум починає мутувати аж до втрати основних атрибутивних характеристик. Іншими словами, відчуття часу, що втрачає свою самоцінність на користь простору, стає не винятком, а нормою. Ми маємо справу зі втратою суб'єктивної темпоральності як із нормою. Це одна з позицій, яку в цьому випадку слід підкреслити. І тому, виходячи з цього принципу, в уже згаданій монографії Джеймссон подає основні риси сучасної культури. До цих рис належать, по-перше, нова відсутність глибини, тобто це культура іміджу і симулякру; по-друге, це послідовне ослаблення історичності як такої, тобто історичності як такої, яку відчуває весь соціум, так й індивідуальної. Іншими словами, ми втрачаємо культурну пам'ять.

Тут звичайно слід і потрібно говорити про деяку культурну кризу. В будь-якому разі про відхід культурної пам'яті в деякі надра, надра або колективного позасвідомого, або деякої скарбниці, якій ще доведеться виявити себе. При подальшому оптимальному розвитку соціуму це є відкритим питанням, на яке ми зовсім не маємо наміру давати відповідь тут і зараз. Однак сама ситуація в наявності і, звичайно, має бути.

Якщо звернутися до другої тези Джеймссона, коли він говорить про послідовне ослаблення історичності і загальної, і індивідуальної, то тут ситуація стає вже зовсім принциповою. До речі, тут Джеймссон перегукується з Бодрійаром, який прямо стверджує: «історії — не було». Ми дослівно тут відтворюємо його фразу і треба зазначити, що Бодрійар, так само як і Джеймссон, достатньо переконливий у своїй аргументації. Коли Джеймссон говорить про те, що ослаблюється історичність, він ще не настільки різкий хоча б тому, що його праця написана раніше, ніж праця Бодрійара, який стверджує, що історії не було. На момент написання монографії Джеймссона ось це почуття довільного моделювання історії ще не має подібних підстав. У Бодрійара у 80-ті роки ХХ ст. сама ситуація, яку він описує, вже значно більш очевидна та наочна. «Аж до 60-х років полюсом сили виступала історія: окреме, повсякденне виявлялися лише зворотним, тіньовим боком політичного... Сьогодні уявлення про те, який з двох полюсів є сильним, а який слабким, стає прямо протилежним... Ролі змінюються: полюсом сили виявляються вже не історичне і політичне з їхньою абстрактною подієвістю, а якраз повсякденне, поточне життя...» [6, с. 210–211].

Що значить — історії не було? Історії не було — означає тільки те, що, по-перше, звичайно про культурну пам'ять тут говорити не доводиться; а по-друге — будь-який факт, який навіть зафіксований історично, підтверджений документально і має деяке хронікальне підтвердження, насправді підлягає будь-якій довільній інтерпретації. Інакше кажучи, історія є не що інше, як текст, деяка сума сюжетів і подій, персоналій та імен, які можуть бути взаємопов'язані одні з одними як завгодно, бути узгодженими або неузгодженими одні з одними залежно від свавілля того, хто це узгоджує та пов'язує. І, врешті-решт, ми не маємо в історії нічого однозначно очевидного, навіть, наприклад, у таких випадках, коли ми стверджуємо, що в такому-то столітті, такому-то році, там-то й там-то відбулася битва, перемогу отримали ті або ті. Однак відповідно до логіки постмодернізму ми можемо це інтерпретувати як деякий чинник, який визначив розвиток поданої культури, поданої соціальної групи або поданого соціального етносу в позитивному напрямі. Проте настільки ж правомірною є точка зору, за якої з інших позицій це може бути інтерпретовано цілком протилежним чином. З цього приводу «історії — не було» означає тільки одне — те, що насправді ми довільно моделюємо минуле і майбутнє. Що ж стосується теперішнього, то воно взагалі не може бути описане за фактом хоча б тому, що воно не може зупинитися. Немає ситуації зупинки, за якої ми можемо її раціонально проаналізувати і описати. Крім того, на це накладається ще одне обмеження — будь-яка інтерпретація є суб'єктивним актом. Об'єктивний факт потрапляє в поле суб'єктивності і втрачає об'єктивність та інтерпретується тільки з суб'єктивних позицій. Тому, звичайно, з цієї точки зору ніхто не знає,

що насправді було в історії. А якщо ніхто не знає, що насправді було в історії, то історії відповідно не було.

Справа полягає у тому, що історію не можна відірвати від культури. Культура є історичною за самою своєю сутністю. І якщо культура втрачає історичну основу, вона, по суті, втрачає самість. І якщо історії не було, то, власне кажучи, не було і культури. І те, що ми називаємо культурною пам'яттю, є тоді ні що інше, як деяка метафора. Нехай метафора приваблива, романтична у своєму роді, але не більш ніж метафора. Ми, просто кажучи, втрачаємо внутрішню історію і, знову ж таки, з часу історичного та культурного виходимо в простір.

Тому в Джеймссона, як і в Лакана, прослідковується деякий шизофренічний зв'язок подій. Тут ми дозволимо собі навести цитату Джеймссона з цього приводу: «Саме тому, що в мові є форма минулого (a past) та форма майбутнього (a future), а речення розгортається в часі, ми можемо володіти досвідом, який здається нам конкретним і живим досвідом часу. ...шизофренік не знає цього способу мовної артикуляції, у нього немає нашого досвіду часової неперервності, і він приречений переживати теперішнє, яке повторюється, з яким різноманітні моменти його минулого не виявляють жодного зв'язку, і на горизонті якого не існує уявлюваного майбутнього. Іншими словами... це досвід ізольованих, роз'єднаних, дискретних матеріальних означаючих, які не вдається зв'язати в один ряд» [5]. Таким чином, культура відірвана від історії. Історія не підлягає об'єктивним судженням або аналізу. Тоді всі культурно-історичні акти, факти, процеси, процедури тощо перестають мати деяку причинно-наслідкову закономірність та зв'язність і перетворюються на довільне моделювання подій. Або ж узагалі втрачають зв'язність як таку, набуваючи суто шизоїдального простору, коли все може бути сполучене з усім, у будь-якій послідовності або за відсутності останньої. Власне кажучи, це і є логіка шизоаналізу. Парадоксальна, але факт саме та обставина, що шизоаналіз теж є логічним, заперечуючи при цьому логіку причиново-наслідкового зв'язку. Цей один із пізніх виявів класичного психоаналізу сам по собі є прикметним. Логіка є, але ця логіка шизоїдального типу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лакан Ж. Семинары [Електронний ресурс]. Кн. 2. «Я» в теории Фрейда и в технике психоанализа (1954/1955) / Ж. Лакан. – Режим доступу: <http://koob.ru>.
2. Лакан Ж. Семинары [Електронний ресурс]. Кн. 11 / Ж. Лакан. – Режим доступу: <http://www.klex.ru.Lib.100com/book/psychoanalysis/seminars11/>.
3. Ницше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей / Ф. Ницше. – М. : Культурная революция, 2005. – 880 с.

4. Делёз Ж. Капитализм и шизофрения. Анти-Эдип [Электронный ресурс] / Ж. Делёз, Ф. Гваттари. – Режим доступа: <http://www.Klex.ru/lib100com/book/philosophy>.
5. Джеймиссон Ф. Постмодернизм и общество потребления [Электронный ресурс] / Ф. Джеймиссон. – Режим доступа: http://www.ru.thenia.ru/Loqos/number/2000_4/10.htm.
6. Бодрийар Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального / Ж. Бодрийар // Ясперс К. Призрак толпы / К. Ясперс, Ж. Бодрийар. – М. : Алгоритм, 2008. – С. 210–211.

КРИЗИС КУЛЬТУРЫ В КОНТЕКСТЕ ШИЗОАНАЛИЗА

Филиппов В. Л.

Освещены основные вопросы шизоанализа как модификации классического психоанализа, в контексте которого автор рассматривает явление кризиса культуры.

Ключевые слова: шизоанализ, кризис, история, культура, самоощущение.

CRISIS OF CULTURE IN SHIZOANALIZ'S CONTEXT

Filippov V. L.

Basic questions of schizoanalysis as a modification of classic psycho-analysis are reflected in the context of which an author examines the phenomenon of crisis of culture.

Key words: schizoanalysis, crisis, history, culture, sense of self.

УДК 130.2:141.32

О. М. Городиська, кандидат філософських наук, доцент

СОН ЯК СПОСІБ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ: СПРОБА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Розглянуто феномен сну в контексті культури в цілому та як особливий стан людини. Проаналізовано варіанти сприйняття сну в різних історико-культурних умовах, у тому числі як специфічних екзистенційних форм. Зроблено спробу інтерпретувати феномен сну через вивчення його символічних виражень у межах західно-європейської традиції. Показано необхідність залучення культурного контексту в цілому для повноцінного розуміння феномену сну та інтерпретації його як форми буття людини.

Ключові слова: сон, сновидіння, форма буття людини, культура, традиція.

Актуальність проблеми. У сучасній культурі питання самовизначення, становлення та самореалізації людини є одним із найважливіших, оскільки існує багато можливостей, але певна стратегія відсутня. Саме тому аналіз усіх можливих форм буття виявляється актуальним. До того ж сон символічно виражає сутність сучасного буття людини і заслуговує на вивчення.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Феномен сну неодноразово був предметом вивчення, але це зазвичай були роботи, де сон розглядався в першу чергу лише як стан людини, навіть близький до патології. Можна згадати досліді З. Фрейда, К. Г. Юнга, Р. Лейнга, Н. Малкольма. Проте більш продуктивним видається вивчення феномену сну саме як певного явища загальнокультурного простору, який був однією із найважливіших складових людини протягом усього її існування. Для цього доречним буде вивчення робіт, в яких сон постає як специфічний спосіб буття, неоднозначне явище, котре можна повноцінно тлумачити, лише розглянувши всі варіанти його описання, сприйняття та вираження. Серед авторів цих робіт треба згадати Ф. Ніцше, М. Гейдеггера, М. Фуко, А. Арто, Ф. Ар'єса, Ж. Ле Гофа, О. М. Фрейденберг та ін.

Отже, **метою** статті є спроба інтерпретації різних варіантів розуміння та тлумачення феномену сну, а також, виходячи із цього, осмислення явища сну як особливого способу буття людини.

Виклад основного матеріалу. Специфіка феномену сну полягає в тому, що він є невід'ємною частиною життя будь-якої людини. Сон є життєво необхідним людині, хоча її перебування у стані сну виявляється достатньо уразливим. Сон можна розглядати як єдину ситуацію, коли життя незалежно від бажання людини мимоволі занурює її до самих витоків, відкриваючи в ній початкові архаїчні структури екзистенції.

Крім того, сон, без сумніву, є спорідненим феномену смерті. У будь-якій європейській традиції сон відкрито поєднується зі смертю, власне, сама смерть часто асоціюється у свідомості людини зі сном. Однак сон для людини є цінним перш за все через те, що на відміну від смерті він свідчить про близькість пробудження. У просторі традиції сон постає як двійник людини, причому двійник у функції смерті. Говорити про сон можна лише після пробудження, тобто людина, що спить, та людина, що не спить, фактично являють її на різних ступенях самосвідомості, на різних планах буття. Сон практично приглушує людську індивідуальність, і тоді особистість мимоволі підходить до межі деперсоналізації та занурення до до-індивідуального.

Сон виявляє в людині також її циклічну природу. Крім смерті, сон (як нічний стан індивіда) є єдиним феноменом, який залучає людину до ритмів великої природи. Фактично сон є єдиною складовою людської екзистенції, яка не змінилася з того часу, коли навіть сам індивід не був відділений від цілісної світобудови. Таким чином, сон є також виявом архаїчної циклічності людини.

Сон також характеризується особливим способом бачення. Певною мірою становище сновидця є спорідненим до становища сліпого. Знання обох, на відміну від зовнішнього знання людини, яка не спить, спрямовано, безумовно, усередину, до власних глибин, що дозволяє бачити незриме.

У ранній грецькій традиції сон називався братом смерті [1, XIV, 231], що робило його практично відокремленою, незалежною від людини істотою. Більш того, сон сам втручався в життя людей і впливав на їх долі. Немає сумнівів, що сон грецької традиції — це одночасно стан людини та її демон-двійник [2, с. 200]. Отже, сон як абсолютно автономний образ виникає у полі однієї з найдавніших європейських традицій.

Невипадковим є початковий збіг сну зі смертю, оскільки він фіксує відчуття внутрішнього вакууму, гнітючої порожнечі індивідуального інтрасвіту. Сон є станом тимчасового і необхідного спустошення, коли перевантажена численними культурними формами та системами свідомість звільнюється, а архаїчні структури початкової екзистенції, екзистенційного апіорі одержують можливість виявитися. Правдою є й те, що сон не завжди може бути продуктивним із цієї точки зору, проте він цілком здатен викликати в людині почуття, які жодним іншим чином не змогли бути виявленими. Саме сон, наприклад, може переконати людину в її нереальності, тобто в ньому відбуваються певна деперсоналізація, як у полі традиції, занурення до доіндивідуального, а також актуалізація почуття життя без відчуття себе живим. Можливо тому уявна порожнеча сфери сну стала відчутною присутністю поряд іншого світу, який не можна просто ігнорувати. Людині не лишилося більше нічого, що вона могла побачити, крім того, що було побачено уві сні. Це є спорідненим до божевілля середньовічних персонажів — до форми життя на межі немислимого, небуття. Порожнеча сфери небуття — це темна сфера посудини Дурня, який є порожнім для всіх, крім нього самого. Людина, постійно спілкуючись із небуттям під час сну, не може не помітити, що десь за цим порогом існує інший світ.

Сон є зануренням до всіх тих сфер до-людського, немислимого, які тільки можна виявити. Для людини-сновидця основним місцем перебування стає сфера різноманітних, ще невизначених образів, розчинення в яких урешті-решт призводить її до межі хворобливого стану. Сон стає для людини певним одкровенням про те, що не можна виявити в інший спосіб. Але платнею за подібні одкровення є смерть, розчинення в ніщо. Сон нібито краде людину в самої себе.

Тут не можна не згадати методичні роздуми Декарта про сон, хоча Декарт був абсолютно впевненим у тому, що сон є лише тимчасовим розслабленням розуму, яке є необхідним для мислячої людини; сон — це лише сон. Декартівський принцип сумніву був, як назвав його Фуко, «великим закляттям

розуму», і можна сміливо говорити, що сам Декарт насправді не занурювався до структур сновидіння і не міг гідно оцінити їх руйнівний потенціал. По суті, саме припущення, що сон можна сприймати як реальне життя, із самого початку було ілюзорним для Декарта [3, с. 336, 406]. Можливо, аналітична філософія стала в цьому питанні його спадкоємницею, вважаючи питання про сновидіння безглуздими. Мабуть, важко не погодитися з її виваженими твердженнями про те, що сон як подію неможливо верифікувати і найбільше, на що можна розраховувати, це робота із спогадами про сновидіння, а не із самим сновидінням безпосередньо [4, с. 125, 173]. Однак уся сила сну, яка зосереджена лише у сфері тривожних образів, залишається поза полем філософських роздумів.

Як уже зазначалося, у сприйнятті людини сон завжди був знаком того, що є незрозумілим, таким, що не вирішується, навіть таким, що лякає, та є близьким до ніщо, до смерті. Досі, говорячи про померлих, ми одержуємо із підсвідомості інформацію про них як про тих, хто заснув [5, с. 100]. Подібне сприйняття сну за силою можна порівняти лише із силою генетичного коду. Сама ніч у давньогрецькій традиції є породженням хаосу, темного і хтонічного начала. Ніч, як і смерть, вочевидь, співвідносні із нижчим світом, пеклом. Той граничний стан, в якому опиняється сплячий, можна співвіднести із станом людини, зануреної до пекла, бо людина непорушна, схована від світла, є носієм смерті [6, с. 137]. Таким чином, сон, смерть і сплячий складають нерозривну єдність образів.

Для греків пекло є місцем перебування сну, тіней та ночі, що присипляє. Пізніше середньовічне кладовище вважалося спальнею для померлих, де вони чекають на великий день воскресіння плоті. Тривалий час, документально — від V до XIII ст., існувала легенда про сімох сплячих з Ефесу, яка дуже показово висловлює віру людини у смерть-сон [7, с. 54, 71]. Вочевидь, такі уявлення були спадщиною язичницькою, оскільки християнське тлумачення сну було далеким від нейтрального: для Ієроніма та Августина сон був нечистим, а от вже для Григорія та Ісідора сон веде своє походження прямісінько від диявола [8, с. 182]. Тут сон та смерть поєднані спільною функцією — граничною здатністю до деперсоналізації. У певному сенсі смерть людини є завершенням чергового життєвого циклу, а сама людина потрапляє до поля до-індивідуальної єдності.

Можливо, саме постійне змішування у людській свідомості таких суттєвих понять та образів уже в грецькій традиції породило практику тлумачення снів, мабуть, єдину спробу свідомо піти на прямий контакт із полем деперсоналізації. Для Артемідора та Синесія образи сновидінь були предметом реальності, а самі сни — певним родом оракула всередині нас. Пізніше Фрейд переглянув принципи онірокритики Артемідора, який вважав, що сни є, безумов-

но, тим, про що говорить саме буття, але вони потребують обов'язкового перекладу на мову тих, хто не спить [9, с. 17]. Фрейд вважав, що сон завжди викликає враження сторонності, що подія сну не просто не піддається верифікації, як вважали філософи-аналітики. Принципово важливий висновок Фрейда про природу сну полягав у тому, що «місце у душі, де розігруються сновидіння, інакше, ніж місце існування уявлень без сну» [10, с. 55]. У цьому полягає складність переказування сну через слова, оскільки часто образи сновидінь не співвідносяться із світом реальних речей, які зазвичай оточують людину, тоді переказ викривляє дійсно бачений образ; при цьому втрачається дещо суттєве. Якщо згадати, як тлумачив сни Юнг [11, с. 212–246], то твердження Фрейда взагалі не здаються голосливими. Сон є «спасінням життя» [12, с. 447], і відмовлятися від такої щоденної терапії для індивіда рівноцінно спробі самогубства. Більш того, у стані сну свідомість спроможна змоделювати ситуацію втрати людиною своєї самоідентичності, аж до хворобливого стану [13, с. 66–67].

Крім того, Фрейд не тільки вважає сон відпочинком від зовнішнього світу, він практично ототожнює стан сну із станом людини в утробі. Так, традиція мимоволі замикає коло до-індивідуальних станів, і людина опиняється оточеною сном: сон переднародження, сон нічний, сон посмертний. Власне, парадокс цього стану людини полягає в тому, що спроби виявитися поза сном, у реальності, яку також неможливо верифікувати, як і сон, поміщає її у ситуацію, дуже близьку до тієї, яка передається відомою римською епітафією: «Я тут, і немає мене тут».

Під час великих лих сон постає силою містичною, коли цілком реальною виявляється загроза впливу снів на долю світу, аж до його знищення. Арто наводить цікавий момент із сардинської хроніки, датованої травнем 1720 р. Тоді князю Сен-Ремі наснився сон, в якому чума, завезена одним із торгових кораблів до порту столиці, спустошила весь острів, а самого князя приречла на загибель. Але, навіть гинучи, випалений до мозку кісток хворобою, Сен-Ремі усвідомлював, що уві сні не вмирають, що у сновидіннях воля панує над усім, аж до абсурду, аж до заперечення можливого, аж до своєрідного перетворення брехні, з якої можна виліпити правду [14, с. 13]. Загибель уві сні не менш страшна, ніж вселенська катастрофа, оскільки вона знаменує собою свого роду смерть у смерті, коли самої смерті вже не існує. Проте для розумної людини така загибель може бути показовою, бо «лише після цього заходу відбудеться через тривалий час раптова тиша начала» [15, с. 178]. Кошмарні сни, найстрашніший з яких, мабуть, було позначено вище як смерть у смерті, неодмінно ведуть до пробудження [10, с. 137]. Сну притаманна та особливість, що він завжди містить можливість повернення до бадьорості. Сновидіння — це нічний сторож, який оберігає сон, аби йому не заважали. Власне, у сплячой

людини існують лише два виходи із цього стану — прокинутись або збожеволіти. Можливо, особливу роль тут відіграє сам людський розум, той рівень раціональності, який є притаманним кожній конкретній людині. Той, хто спить, опускається на самісіньке дно архаїчної образності, і тільки від сили людського розуму залежить, чи прийме вона всі умови архаїчної екзистенційної основи або відмовиться від неї. Тому сновидіння можна повноправно назвати сторожем сну, і якщо цей сторож виявиться надто слабким, аби усунути загрозу для розуму, він будить сплячого. З другого боку, пробудження вже означає дійсне переживання [11, с. 281], отже, кошмар може виявитися цілком відчутним. Утішає лише впевненість у тому, що сам сон як прообраз вічно плинного життя постає тут просто «як неминуча умова і навіть символ присутності пробудження» [16, с. 58].

Тут доцільно згадати знамениті слова Ніцше: «Хто бореться із чудовиськами, повинен остерігатися, аби самому при цьому не стати чудовиськом. І якщо ти довго дивишся у безодню, то безодня теж дивиться у тебе» [17, с. 301]. Отже, після пробудження не можна забувати, що знаходиться по сусідству із тобою та й навіть усередині тебе. Людина як єдність душі і тіла може припустити таку нерозважливість, як гостре сприйняття подій сновидіння. Але варто тут з'явитися пристрасті, простому захопленню, й ти не помітиш, як натягуєш на себе шкуру чудовиська або падаєш до бездонної прірви. Сновидіння може бути оманливим, але воно не є помилковим. Хворобливий стан виникає тоді, коли до образів, таких близьких до сновидіння, додається головна складова омани — ствердження або заперечення, коли повернення і пробудження вже не буде.

Сучасний зрілий індивід, без сумніву, уже не усвідомлює своє внутрішнє підкорення початковій ритмічності буття, тому певною мірою сон для сучасної людини є тією технікою деперсоналізації, яка, наприклад, у грецькій традиції проводилася через містерії та становлення не-людиною. Це пов'язано з особливим способом бачення уві сні. Оскільки для греків зір, який спрямовано назовні, був аналогічним до умогляду й у чомусь обмеженим, стан сну можна розглядати як стан людини, яка позбавлена «зовнішнього» зору і зосереджена лише на внутрішньому світі. Той, хто спить, співвіднесений тут із межею архаїчної традиції, із людиною, що замкнена на кордоні того і цього світу. Той, хто спить, є тим, хто дивиться в обидва боки, і це не дає людині традиції жодних шансів на вибір. У світі культури оптимальною мовою вираження є мова розуму, і все, що людина може сказати про себе, належить розуму. Але далі цього простягається мертва зона, яка не є доступною розуму, де закони мови припиняють свою дію, — сфера образів. Саме тому досвід сновидінь є таким важливим, він спричиняється в першу чергу тим, що «у сновидінні і через нього від початку та сутнісно пов'язані людина, її свобода та її доля» [18, с. 416]. Імо-

вірно, з причини такої неможливості звести бачення до мови повноцінне знання для розуму залишається недосяжним, бо знання, яке породжується зором, відрізняється від знання, яке породжується мовою. І це розділене *Cogito* постійно запитує про те, як думка мешкає одночасно і далеко, і поряд із собою, як вона може бути під виглядом немислимого. Біда в тому, що якщо людське буття може міститися лише в думці, то воно знаходиться у такому відношенні до немислимого, яке не можна усунути. Уві сні можливим є парадоксальне злиття двох осіб, з яких одна, безсумнівно, є самим сновидцем. При цьому сновидець відчуває, що «не перестав бути тим, ким був, але, тим не менш, став іншим» [19, с. 118]. Такий двійник може зримо виявитися в людині лише через сон. У ситуації, коли єдиним станом, який здатен дати життя давньому генію людини, виявляється сон, — у такій ситуації розглядати сон лише як звичний для людини статус не можна. Відмовляти сну в праві на власний світ є тим самим, що й прирікати людину на безсоння.

Уже давньогрецька традиція зуміла показати, що можна бачити не тільки світло, а й непроглядність темряви [20, с. 349]. Безсоння по суті й означає нездатність до сну, тобто здатність бачити лише морок. Правдою є і те, що в європейських традиціях безсоння було станом, безумовно, зворотним. У Новий час єдиним поняттям, аналогічним до безсоння, було поняття виснаження. Це те, що загрожує людині у стані безсоння, і воно й є найстрашнішим, бо сон є способом збереження та збільшення всього потужного потенціалу людини, зрозумілого навіть суто фізично. Таким чином, сон як частину великої природи, фрагмент цієї циклічності можна співвіднести з архаїчним до-розумом; а от безсоння приводить до хворобливого божевілля. Але й «нормальний» індивід, який потрапив до ситуації психофізичного перенапруження, може втратити не тільки самоідентичність, його першою втратою виявляється саме сон. Так сталося із виснаженим безсонням Макбетом: «Зарізано сон, й більше тан кавдорський не спатиме, Макбет не спатиме» [12, с. 436]. Урешті-решт неважливо, чому йде сон; головне, що він йде — назавжди. Новий час, передусім ХХ ст., сповнений прикладами, особливо літературними, що здатні передати це виснаження, яке означає бути живим без відчуття впевненості в цьому.

Дуже добре таке виснаження людини відображено у творах Кафки. Його «Процес» є логічно вивіреним, постійно присутнім у житті героя жахом. Прокінувшись одного ранку, Йозеф К. уже ніколи не засне, сон із його життя зник, героя приречено. У той же час, поки у життя героя, яке ззовні мало змінилося, постійно втручається певний настирливий дискомфорт, за межами його сприйняття безжально діє логіка, яка схожа на логіку божевільного. Вона іноді з'являється у вигляді ексекютора із його жертвами, або у вигляді розсудливого комерсанта Блока, який так пишався, що зміг затягнути свій процес уже на

п'ять років [21]. Саме життя героя перетворюється на необмежену відстрочку покарання. Йозеф К. майже несвідомо втягується в цю гру, не підозрюючи, що платнею за це є зникнення, бо вслід за виснаженням можлива лише одна комбінація.

Бекет відбирає у своїх героїв не тільки сон, а й ніч. Схоже, що для Володимира та Естергома завтра і сьогодні не є розділеними. «Невже ніч ніколи не прийде?» [22, с. 55]. Це є крик душі, який усе ж звучить як безглузда констатація. Проте Естергом постійно бачить сни, навіть намагається розповісти їх другу, але він постійно хоче спати, нібито його сни — лише марення безсоння. Для них обох, як і для інших героїв Бекета, ніч — час сну, але цей сон є рівнозначним вмиранню. Естергом ніколи не зможе сказати, що дерево, яке за ніч вкрилося листям, було вчорашнім оголеним, сухим та неживим. Прокинувшись, його розум майже винищує вчора. Одного дня Естергом усе ж засинає, хоча важко сказати, що цей сон приносить йому полегшення. Раптово він підскочив, пробіг певну відстань, потім повернувся у сльозах: «Мені наснилося, що я падав». Він знову засинає, і Володимир, знову залишившись один, підбиває невтішний підсумок життя: «Хіба я спав, коли інші страждали? Хіба я сплю на даний момент? Що я розповім про цей день завтра, коли мені здаватиметься, що я прокинувся? Що я на цьому самому місці зі своїм другом Естергомом до самої ночі чекав на Годо? Що приходив Поцо зі своїм слугою і що він із нами говорив? Звичайно. Але що у всьому цьому буде правдою? Він (Естергом) нічого не буде знати. Він знову говоритиме про те, як його били, і я дам йому морквину? Народжують у муках, розпластані на могильному камені. А на дні могильник уже мрійливо повертає своїм заступом. Час йде на те, аби зістаритися. Повітря сповнено нашими криками. Але звичка — велика річ: він спить, він не знає, ну й нехай собі спить» [22, с. 116]. Не сон є проблемою для Володимира, а безсоння. Вільно чи невільно він потрапив у ситуацію, в якій його єдиним клопотом стає повільне спустошення, що веде до зникнення. Він та його друг чесно, наполегливо чекають на Годо, хоча й упевнені, що не дочекаються. Але вони не знають, тому й чекають. Як і герой Кафки, вони потрапили до безвихідного простору, простору безсоння, спустошення та зникнення. Це і є кінець усьому, після чого ніколи не прийде початок. По суті, зникнення і є розпиленням індивіда, повною деперсоналізацією.

Висновки. Сон є чимось, що є відділеним від людини, але життєво необхідним їй. Сон — alter ego людської екзистенції, певний двійник людини, двійник у функції смерті, хоча ця спорідненість завжди мала закономірний та природний характер. Стан сну зовнішньо схожий зі станом смерті, що принаймні для європейської традиції було достатньою підставою, аби ототожнити їх. З другого боку, сон — природний шлях знаття того напруження, яке завжди виникає між індивідом і світом у мить відокремлення першого від останньо-

го. Крім того, сон діє як природна, притаманна людині із самого початку циклічність великої природи. Природна зміна дня і ночі стає для людини чергуванням бадьорості і сну. Сон у принципі має цінність для людини саме постійною та незмінною присутністю пробудження, у чому, власне, і полягає первинна циклічність людської істоти. Крім циклічності сон характеризується також особливим способом бачення. Для того, хто спить і хто сам по собі є таким, що дивиться одночасно у поцейбічний та потойбічний світи, зір спрямовано тільки всередину, у самого себе, і це дозволяє активувати глибинні структури людини. Таким чином, сон необхідно розуміти як специфічну призму, крізь яку людина дивиться на світ; як певний спосіб буття людини, котрий навіть можна тлумачити як альтернативний.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гомер. Илиада / Гомер ; пер. с древнегреч. Н. И. Гнедича. – Л. : Наука, 1990. – 572 с.
2. Тахо-Годи А. А. Мифологическое происхождение поэтического языка «Илиады» Гомера / А. А. Тахо-Годи // Античность и современность. – М., 1972. – С. 196–215.
3. Декарт Р. Метафизические размышления / Р. Декарт // Избр. произведения / пер. с фр. Е. В. Соколова. – М., 1950. – С. 319–407.
4. Малкольм Н. Состояние сна : пер. с англ. / Н. Малкольм. – М. : Прогресс, 1993. – 176 с.
5. Башляр Г. Вода и грезы / Г. Башляр ; пер. с фр. Б. М. Скуратова. – М. : Изд-во гуманит. лит., 1998. – 268 с.
6. Фрейд З. Введение в теорию античного фольклора : лекции / З. Фрейд // Миф и литература древности. – М., 1978. – С. 7–169.
7. Арьес Э. Человек перед лицом смерти / Э. Арьес ; пер. с фр., общ. ред. С. В. Оболенской. – М. : Прогресс, 1992. – 528 с.
8. Ле Гофф Ж. Другое Средневековье: Время, труд и культура Запада / Ж. Ле Гофф ; пер. с фр. С. В. Чистяковой и Н. В. Шевченко ; под общ. ред. В. А. Бабинцева. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2000. – 328 с.
9. Фуко М. История сексуальности – III: Забота о себе / М. Фуко ; пер. с фр. Т. Н. Титовой и О. И. Хоми ; под общ. ред. А. Б. Мокроусова. – Киев : Дух и литера : Грунт ; М. : Рефл-бук, 1998. – 288 с.
10. Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции / З. Фрейд ; пер. с нем. Г. В. Барышниковой. – М. : Наука, 1989. – 456 с.
11. Юнг К. Г. Воспоминания, сновидения, размышления / К. Г. Юнг ; пер. с англ. В. Поликарпова. – М. : ООО «Изд-во АСТ-ЛТД» ; Львов : Инициатива, 1998. – 480 с.
12. Шекспир У. Макбет / У. Шекспир // Избр. произведения / пер. с англ. Б. Л. Пастернака. – М., 1953. – С. 425–465.
13. Лейнг Р. У. Разделенное «Я» : пер. с англ. / Р. У. Лейнг. – Киев : Гос. б-ка Украины для юношества, 1995. – 320 с.

14. Арто А. Театр и его двойники / А. Арто ; пер. с фр. С. Исаева. – М. : Мартис, 1993. – 192 с.
15. Хайдеггер М. Преодоление метафизики / М. Хайдеггер // Время и бытие / пер. с нем. В. В. Биbihина. – М., 1993. – С. 177–192.
16. Малявин В. В. Мифология и традиция постмодернизма / В. В. Малявин // Логос. Ленинградские международные чтения по философии культуры. – Кн. 1 : Разум. Духовность. Традиция. – Л., 1991. – С. 51–59.
17. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла / Ф. Ницше // Соч. : в 2 т. / пер. с нем. Н. Полилова. – М., 1996. – Т. 2. – С. 238–406.
18. Табачникова С. В. Мишель Фуко: историк настоящего / С. В. Табачникова // Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. – М., 1996. – С. 396–443.
19. Бергсон А. Смех / А. Бергсон ; пер. с фр. И. Гольденберга ; под общ. ред. Я. С. Вдовиной. – М. : Искусство, 1992. – 127 с.
20. Фрейденоберг О. М. Образ и понятие / О. М. Фрейденоберг // Миф и литература древности. – М., 1978. – С. 171–487.
21. Кафка Ф. Процесс / Ф. Кафка // Процесс. Замок. Новеллы и притчи / пер. с нем. Р. Райт-Ковалевой. – М., 2007. – С. 5–174.
22. Беккет С. В ожидании Годо / С. Беккет ; пер. с фр. С. Исаева. – М. : Гитис, 1998. – 284 с.

СОН КАК СПОСОБ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО БЫТИЯ: ПОПЫТКА ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Городиська О. М.

Рассмотрен феномен сна в контексте культуры в целом и как особое состояние человека. Проанализированы варианты восприятия сна в разных историко-культурных условиях, в том числе как специфичные экзистенциальные формы. Предпринята попытка интерпретации феномена сна посредством изучения его символических выражений в пределах западноевропейской традиции. Показана необходимость привлечения культурного контекста в целом для полноценного понимания феномена сна и интерпретации его как формы бытия человека.

Ключевые слова: сон, сновидение, форма бытия человека, культура, традиция.

SLEEP AS THE KIND OF HUMAN LIFE: INTERPRETATION ATTEMPT

Gorodiskaya O. N.

The sleep phenomenon was considered within the whole culture context and as the specific human state. The variants of the perceiving of the sleep in different historical and cultural conditions as well as the specific existential form were analysed. Also the attempt

of sleep phenomenon interpretation through the investigation of its symbolic expressions in the field of Western Europe tradition was done. The necessity of the whole cultural context using for the sleep phenomenon complete understanding and its interpretation as the human being form was shown.

Key words: *sleep, dream, human being form, culture, tradition.*

УДК 1:316.774

О. В. Прудникова, кандидат філософських наук

МАСОВА КОМУНІКАЦІЯ ЯК ПІДГРУНТЯ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ

Проаналізовано сутнісні характеристики масової комунікації та її вплив на розвиток інформаційної культури. Охарактеризовано основні парадигми комунікації: механістичну, діалогічно-інтерсуб'єктивістську, семіотичну. Розглянуто комунікативний процес, визначено його складові, форми та види. Показано взаємообумовленість розвитку феномену масової комунікації та інформаційної культури.

Ключові слова: *інформаційна культура, масова комунікація, парадигми комунікації, інформаційне суспільство.*

Актуальність проблеми. Буття інформаційної культури обумовлено низкою чинників, найважливішим з яких є масова комунікація. Відповідно сутність масової комунікації у певному суспільстві обумовлена як техніко-технологічною складовою (існуючими засобами масової комунікації), так й інтелектуально-культурною. У сучасному світі масова комунікація набула якісно інших форм та масштабів порівняно з попередніми етапами людської історії, вона охопила майже всі сфери буття людини та суспільства.

З'ясовуючи характер впливу масової комунікації на розвиток інформаційної культури суспільства, ми ставимо за **мету** проаналізувати сутнісні характеристики самого феномену «масова комунікація» у його різноманітних виявах.

Аналіз наукових джерел і публікацій. На думку К. Крос і Р. Гакета, поняття комунікації є безмежним і пронизує майже всю людську поведінку та культуру. Більшість існуючих визначень можна віднести до одного з двох головних класів. Одні фахівці розглядають комунікацію як лінійний процес передачі повідомлень від одного або кількох відправників адресатам. Так, відомий дослідник інформаційних процесів М. Кастельс розглядає ЗМІ як

односпрямовану комунікаційну систему, тому реального процесу комунікації як взаємодії сторін, які передають і отримують, під час інтерпретації повідомлення немає [1, с. 321]. Таке визначення комунікації є підґрунтям для лінійної моделі інформаційної культури, яка не передбачає діалогічної та інтерактивної складових.

Інші дослідники вбачають у комунікації створення й обмін значеннями, зосереджуючись на тому, яким чином інформаційні повідомлення взаємодіють із людьми і створюють смисли. Наприклад, Е. Тоффлер, аналізуючи сутність ЗМІ, робить акцент на двобічності процесу взаємодії цього інституту інформації та його аудиторії. При цьому громадська роль ЗМІ розуміється в дусі принципів децентралізації, самоврядування, прямого міжособистісного спілкування і свободи самовизначення особистості [2; 3]. Відповідно означена інтерпретація комунікації є підґрунтям діалогічної (інтерактивної) моделі інформаційної культури, коли її значення, символи та цінності напрацьовуються у результаті міжсуб'єктної взаємодії.

У свою чергу, фахівець із масової культури Дж. Фіске пропонує об'єднати обидва класи в розумінні комунікації як «соціальної інтеракції через повідомлення» [цит. за: 4, с. 10]. З точки зору авторської концепції інформаційної культури більш адекватним визначенням комунікації є те, в якому увага акцентується на обміні значень, оскільки інтерсуб'єктивістські взаємодії не тільки сприяють інтерпретації вже наявних смислів, а й створюють нові.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи сутнісні характеристики масової комунікації та її вплив на розвиток інформаційної культури суспільства, необхідно зазначити, що існують різноманітні наукові інтепретації цього феномену. Науковий підхід до феномену масової комунікації репрезентовано декількома парадигмами: механістичною, діяльнісною, або діалогічно-інтерсуб'єктивістською, семіотичною та ін.

У механістичній парадигмі (М. Кастельс, М. Маклюен, Е. Тоффлер, К. Шенон та ін.) під комунікацією розуміється односпрямований процес кодування та передачі інформації від джерела і прийому інформації одержувачем повідомлення. У межах цієї парадигми масову комунікацію можна також розглядати як передачу інформації за допомогою технічних засобів (через пресу, радіо, телебачення, кіно, звуко- і відеозапис) на масову, розташовану в різних місцях, неоднорідну й анонімну аудиторію з метою утвердження духовних цінностей і здійснення ідеологічного, політичного, економічного та організаційного впливу на оцінки, думки і поведінку людей [5, с. 348].

Так, один із фундаторів цієї парадигми М. Маклюен підкреслював, що комунікація зумовлена зміною технічних засобів ретрансляції інформації як процесу подальшої емансипації людських можливостей [6, с. 10]. Для аналізу сутнісних характеристик інформаційної культури такий підхід є однобіч-

ним, оскільки в ньому акцентується на технічних характеристиках процесу комунікації, розширенні інструментарію масової комунікації і набагато менше значення надається саме змістовим константам міжлюдської взаємодії.

Згідно з діяльнісним (або діалогічно-інтерсуб'єктивістським) підходом (К.-О. Апель, М. Бубер, Ю. Габермас, В. Кульман та ін.) комунікація розуміється як взаємодія учасників комунікації, у ході якої виробляється спільний (до певної межі) погляд на явища та події. Процес масової комунікації в межах означеної парадигми глибоко проаналізовано в працях українського вченого Н. Костенка. Цей автор зазначає, що масову комунікацію описують в термінах або соціального спілкування, або соціального обміну, або соціальної взаємодії. Спільним у всіх цих описах є те, що йдеться про символічні форми взаємозв'язків у суспільстві. Масова комунікація при цьому визначається як фундаментальний стан сучасного суспільства, в якому складна структура соціального та культурного простору з його численними секторами, пов'язаними між собою функціонально і за детерміністичними зразками, реалізована в символічних формах й образах, що їх здатна сприймати і розуміти корпоративна, масова та індивідуальна свідомість [7, с. 6–10]. Для цього підходу характерні процесуальність, континуальність, контекстуальність. У цілому цей підхід дозволяє розкрити внутрішні механізми масової комунікації, зрозуміти особливості та напрями розвитку інформаційної культури як процесу взаємодії багатьох різнорівневих та поліфункціональних суб'єктів.

Розглядаючи означену модель масової комунікації, на наш погляд, можна виокремити такі основні її елементи, як:

- 1) соціальні суб'єкти, що взаємодіють в інформаційному процесі;
- 2) специфічні соціальні інститути цих суб'єктів, через які опосередковуються ця взаємодія;
- 3) сама масова інформація як сукупність знань, цінностей і норм.

Остання є предметом, з одного боку, виробництва та поширення, а з другого — сприйняття та споживання. Отже, масова комунікація базується на діяльності соціального суб'єкта, що виробляє і поширює соціальну інформацію, спрямовує її на формування думок і дій соціального об'єкта. У той же час у діалогічно-інтерсуб'єктивістському підході сам об'єкт масової комунікації здатен впливати на суб'єкт масової комунікації, що забезпечує багатоканальність комунікативної взаємодії, а також розширює значеннєве поле інформаційної культури.

У свою чергу, репрезентанти семіотичного підходу (Р. Барт, Ж. Дерріда, Ж. Дельоз, М. Фуко та ін.) до комунікативних процесів описують їх як обмін текстами. Як слушно зазначає О. Висоцька, головними складовими комунікації, згідно з цим підходом, є інтертекстуальність, дискурсивність, контекстуальність. При цьому суб'єкт комунікації поглинається структурою мови

або ж розчиняється у мовній грі та виробленні бажань. Недоліками семіотичного підходу до визначення сутності комунікації є обмеженість її опису мовними аспектами, певна штучність побудови семіотичних об'єктів та недооцінка інших вимірів комунікації [8, с. 37]. З нашої точки зору, мова та текст є виразниками інформаційної культури, тому, досліджуючи їх, ми можемо зрозуміти рівень розвитку цієї культури, побачити національні особливості становлення цього феномену.

Як стверджують фахівці, процес комунікації може бути розділений на окремі фрагменти, одиниці комунікації — комунікативні акти. Структура комунікативного акту містить:

- як мінімум двох учасників комунікації, що наділені свідомістю, а також уміють використовувати норми певної семіотичної системи (передусім мову);

- ситуацію, в якій відбувається комунікація і яку вони намагаються зрозуміти та осмислити;

- тексти, мовними засобами яких передається сенс ситуації;

- мотиви і цілі, які спонукають суб'єктів здійснювати комунікацію;

- безпосередній процес передачі та сприйняття текстових повідомлень у матеріальній формі [9, с. 497].

Зрозуміло, сам по собі комунікативний процес являє собою континуум, безперервну взаємодію учасників комунікації. Однак з метою аналізу та опису необхідно виділяти дискретні одиниці. Розглянемо основні поняття і терміни, що використовуються для аналізу комунікативного процесу та його елементів. У комунікативних актах задіяні учасники комунікації — комуніканти (відправник і одержувач), що породжують та інтерпретують повідомлення. Комунікантами можуть бути індивіди та суспільні інститути (уряди, партії, фірми і т. ін.). В останньому випадку ми маємо справу з певною абстракцією, адже кінцевим відправником та одержувачем завжди є людина. У той же час в юриспруденції, політиці, бізнесі, освіті та інших суспільних сферах комунікації вельми часто відповідальним відправником визнається колегіальний або інституціоналізований відправник. Зазвичай повідомлення — це висловлювання або тексти. Але в невербальній комунікації повідомленням може бути зображення (дорожній знак, фотографія зустрічі політичних лідерів тощо), фізичний предмет (архітектурна споруда як повідомлення про її призначення, подарунок як знак вдячності та ін.). Повідомленнями можна також визнати вчинки: наприклад знакові вчинки політичних діячів або кроки фірми щодо просування товару. Повідомлення складаються із знаків різного роду (словесних і невербальних). Знаки утворюють систему, код або мову (вербальна мова, мова жестів, культурний код, азбука Морзе, мови програмування та ін.).

Комунікація може здійснюватися як вербальними, так і невербальними засобами. Вербальна комунікація для людини є основною — мається на увазі не генеза комунікації і не «відсоток використання», а універсальність цього способу для людини, загальна адаптація будь-яких інших комунікативних засобів до вербальних форм. До вербальних засобів належать усний і письмовий різновиди мови. Невербальні засоби поділяються на дві групи: первинні мови (система жестів, але не жестові мови глухонімих, пантоміма, міміка) та вторинні мови (азбука Морзе, музична нотація, мови програмування). Вербальні засоби вивчаються лінгвістикою, невербальні — паралінгвістикою та окремими розділами семіотики.

Засоби масової комунікації в сучасному інформаційному суспільстві справляють перманентний вплив на конструювання соціальної реальності, створення та розповсюдження зразків інформаційної культури. Як підкреслював Н. Луман, будь-які соціальні системи утворюються винятково завдяки комунікації і в силу необхідності селективного узгодження інформації [10, с. 13]. Іншими словами, комунікація встановлюється через синтез трьох різних селекцій: селекції інформації, селекції повідомлення цієї інформації та селективного розуміння або нерозуміння повідомлення та інформації. Якість комунікативних актів обумовлена як технічними можливостями, так і світоглядними настановами самих комунікантів, рівнем розвитку їхньої інформаційної культури.

Форми комунікації, такі як письмова, усна, візуальна та ін., відрізняються одна від одної особливими системами кодування послання. Практично все, що оточує людину та становить її середовище існування, є також комунікативним середовищем. При цьому частину цього середовища складають предмети і явища, які можуть бути використаними в комунікативній взаємодії, а частину — власне засоби комунікації, для яких передача повідомлень є їх основним призначенням. Повідомлення ніколи не відправляється заради повідомлення як такого, його мета — організувати дії одержувача (або самого відправника). Комунікація може передувати певній дії, може виконувати функцію корегування діяльності, а також може бути підсумковим етапом певної послідовності дій.

У сучасному суспільстві особливого значення набувають електронні форми комунікації, які значно розширюють можливості суб'єктів комунікативних актів. Слід зазначити, що для кожної електронної форми комунікації — електронних листів, форумів, чатів, гостьових книг, смс різного характеру (поздоровлень, любовних повідомлень тощо) характерними є певні лінгвістичні особливості [11, с. 147]. Кожна із форм комунікації опосередкована культурними настановами комунікантів і сама по собі є актом утворення відповідних зразків інформаційної культури.

Комплекс комунікативних актів, об'єднаних спільним завданням і ситуативними умовами, можна назвати комунікативною подією. Дослідження науковців (Г. Андреева, І. Зимня, Б. Паригін та ін.) дозволили визначити, що структура будь-якого комунікативного акту відображає взаємопов'язані аспекти: перцептивний, комунікативний та інтерактивний. Перцептивний аспект демонструє процеси взаємного сприйняття, розуміння і пізнання партнерами з комунікації один одного, від чого залежить їхнє порозуміння. Перцептивні навички виявляються у здатності людини правильно оцінювати контекст комунікації, розуміти настрій свого партнера за його вербальною і невербальною комунікативною поведінкою, зважати на його психологічні особливості [12, с. 92].

Комунікація відбувається в різних сферах. У деяких із них (наприклад, архітектура, музика) досить важко розділити комунікативний континуум на дискретні одиниці. Глибокий аналіз комунікації в рекламній, торговельній, політичній сферах, у кіно та фотографії можна знайти в роботах Р. Барта. Комунікаційні засоби об'єднують різні форми комунікації, часто використовуючи деяку технологію для заповнення часової і просторової відстаней між відправником і одержувачем повідомлення (наприклад, книга: слова, шрифти, малюнки, графіка) [13; 14].

Засоби масової комунікації також можуть включати різні форми комунікації. Так, телебачення та кіно використовують слова усної мови, малюнки, музику; газета — слова писемної мови, шрифти, ілюстрації і т. ін. Деякі з властивостей форм і засобів комунікації пов'язані з їх природою або технологічними обмеженнями. Так, друковані матеріали більш стійкі до часу і простору. Деякі з властивостей форм і засобів комунікації, а також комунікативних жанрів є умовними або традиційними. Існує міф про те, що всі мультфільми — несерйозні, рекламні ролики — не є високохудожніми, хоча це не пов'язано з їхньою природою (є приклади зворотного).

Усі форми і засоби комунікації є «продовженням людського тіла», доповнюють і посилюють недостатні функції, особливо зору і слуху: гучномовці та засоби передачі звуку підсилюють тихий голос, матеріалізовані засоби, як-от магнітна стрічка, скорочують відстань між комунікантами або навіть дозволяють здійснювати комунікацію через тимчасові канали. Засоби комунікації можуть бути використані як умисно, так і неумисно. Невербальні сигнали (міміка) дуже часто інформують одержувача без особливого бажання на те відправника повідомлення. Сторонній слухач також може бути випадковим одержувачем усного мовного повідомлення.

Американський дослідник Е. Сепір проводив розмежування між фундаментальними засобами, або первинними процесами, комунікативними за своєю природою, і деякими вторинними засобами, які полегшують процес комунікації. Первинні засоби та види комунікативної поведінки, за Е. Сепіром,

є такими: мова, жестикуляція, імітація публічної поведінки в процесі включення в спосіб життя суспільства і «соціальний натяк» (неявні процеси нових актів комунікативної поведінки). Вторинні засоби спрямовані на полегшення первинних комунікативних процесів у суспільстві: мовні перетворення, символізм та створення фізичних умов для здійснення комунікативного акту. Мовні перетворення пов'язані із заміною коду, позначковим «перекладом» (наприклад, усної мови у вигляді листа, азбуки Морзе та ін.) і роблять комунікацію можливою в тих випадках, коли вона ускладнена обставинами (наприклад, час і відстань) [15; 16].

Продовжуючи аналіз впливу феномену масової комунікації на інформаційну культуру, зазначимо, що рівень розвитку останньої обумовлений також видами комунікації. Види комунікації виокремлюються за складом комунікантів. Безумовно, кожен суб'єкт комунікативної взаємодії демонструє певний рівень інформаційної культури, додає власне бачення проблеми, що обговорюється, впливає на інших комунікантів. Отже, слід виокремити такі види комунікації:

- інтраперсональна комунікація, яка фактично є розмовою із самим собою, людина діалогізує зі своїм внутрішнім голосом, alter ego, совістю тощо;

- міжособистісна комунікація, як правило, пов'язана з ідеальною моделлю комунікації і багато в чому є первинною, у ній беруть участь двоє комунікантів, але є варіанти спостерігача — включеного спостерігача і стороннього (комунікація на тлі присутніх свідків, у натовпі і т. ін.);

- групова комунікація: усередині групи, між групами, індивід — група (інтерв'ю політичного лідера або розмова керівника компанії зі службовцями);

- масова комунікація відбувається в тому разі, якщо повідомлення одержують або користуються ним велика кількість людей, які найчастіше складаються з різних за своїми інтересами і комунікативним досвідом груп (телебачення, радіо; виробництво компакт-дисків та касет; Інтернет розрізняється за ступенем охоплення і загальної «обов'язковості», тут може спрацьовувати індивідуально-групова вибірковість; телефон і пошта підходять під цю рубрику тільки кількісно, за винятком масового або цільового розсилання реклами поштою).

Комунікаційна система притаманна будь-якому об'єднанню людей, і відокремлення цієї єдності пов'язане з виробленням особливої знакової системи (особливі слова у закоханих, жаргон підлітків, терміни фахівців та ін.). Масова комунікація — найбільш розвинута з подібних систем. Вона вирішує такі завдання:

- репрезентація «картини світу» — повідомлення про події, що відбуваються у різноманітних сегментах світу та всесвіту;

- відображення «картини соціуму» — зміни і соціальні орієнтації всередині соціуму і спільноти в цілому (створення такої картини є елементом соціальної регуляції);

- трансляція сучасної культури та культурної спадщини;
- привертання й утримання уваги аудиторії масової комунікації.

Масова комунікація — це відносно одночасний вплив на великі гетерогенні аудиторії якихось символів, що передаються безособовими засобами з організованого джерела, для яких члени аудиторії є анонімними. Масова комунікація розвивається як відносно стійке і цілісне утворення сучасного суспільного життя, яке не тільки так чи інакше формується ним, а й саме справляє повсякденний вплив на різні сфери життя суспільства. Розвиток засобів масової комунікації (радіо, кіно, телебачення, газета, Інтернет та ін.) відображає суттєві зрушення в механізмі дії сучасної культури. Упровадження нових інформаційних зв'язків і комп'ютеризованих мереж яскраво ілюструє, що друкована та електронна продукція щодня охоплює дедалі більші верстви суспільства.

Висновки. Стандарти інформаційної культури формуються саме під час комунікативних актів, коли кожен із комунікантів привносить у цей процес власне бачення, власні цінності і в той же час здатен сприйняти світоглядні орієнтири іншого комуніканта. Відповідно символи та значеннєве поле певного типу інформаційної культури формуються під впливом низки факторів: ментально-історичних, етнокультурних, соціально-політичних тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура : пер. с англ. / М. Кастельс ; [под науч. ред. О.И. Шкаратана]. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
2. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2003. – 669 с.
3. Тоффлер Е. Третья Хвиля / Е. Тоффлер ; пер. з англ. Андрій Євса. – К. : Вид. дім «Всесвіт», 2000. – 475 с.
4. Крос К. Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах: Перспективи конкуренції / Кетлін Крос, Роберт Гакет ; пер. з англ. Р. Ткачук. – К. : Основи, 2000. – 142 с.
5. Философский энциклопедический словарь. – М. : Политиздат, 1983. – 672 с.
6. Маклюэн М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека / М. Маклюэн ; пер. с англ. В. Николаева ; закл. ст. М. Вавилова. – М. ; Жуковский : КАНОН-пресс-Ц : Кучково поле, 2003. – 464 с.
7. Костенко Н. Досвід контент-аналізу: моделі та практики : монографія / Н. Костенко, В. Иванов. – К. : Центр вільної преси, 2003. – 200 с.
8. Висоцька О. Комунікація як основа соціальних перетворень (у контексті становлення постмодерного суспільства) : монографія / О. Висоцька. – Дніпропетровськ : Інновація, 2009. – 316 с.
9. Новейший философский словарь. – 2-е изд., перераб. и доп. – Минск : Интерпрессервис : Кн. дом, 2001. – 1280 с.

10. Луман Н. Власть / Никлас Луман ; [пер. с нем., послесл. А. Ю. Антоновского]. – М. : Праксис, 2001. – 249 с.
11. Frehner C. 1978-Email – SMS – MMS: the linguistic creativity of asynchronous discourse in the new media age / Carmen Frehner. – Bern : Peter Lang AG, International Academic Publishers, 2008. – 294 p.
12. Дмитренко Т. О. Сутність комунікації як універсальної форми соціальної взаємодії людей / Т. О. Дмитренко // Вісн. ХДАК. – 2010. – Вип. 30. – С. 88–95.
13. Барт Р. Мифологии / Р. Барт ; пер. с фр. С. Зенкина. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 1996. – 314 с.
14. Дьяков А. В. Ролан Барт как он есть / А. В. Дьяков. – СПб. : В. Даль, 2010. – 319 с.
15. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Эдгар Сепир ; [пер. с англ.], [под ред. А. Е. Кибрика]. – М. : Прогресс, 1993. – 654 с.
16. Сепир Э. Язык : Введение в изучение речи / Эдвард Сепир ; [пер. с англ. А. М. Сухотина]. – М. ; Л. : Соцэкгиз, 1934. – 223 с.

МАССОВАЯ КОММУНИКАЦИЯ КАК ОСНОВА РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ

Прудникова Е. В.

Проанализированы сущностные характеристики массовой коммуникации и ее влияние на развитие информационной культуры. Охарактеризованы основные парадигмы коммуникации: механистическая, диалогически-интерсубъективистская, семиотическая. Рассмотрен коммуникативный процесс, определены его составляющие, формы и виды. Показана взаимообусловленность развития феномена массовой коммуникации и информационной культуры.

Ключевые слова: *информационная культура, массовая коммуникация, парадигмы коммуникации, информационное общество.*

MASS COMMUNICATION AS THE BASIS OF INFORMATION CULTURE

Prudnikova O. V.

Analyzed the essential characteristics of mass communication and its impact on the development of information culture. Characterized basic communication paradigm: a mechanistic, dialogical — inter subjectivist, semiotic. Considered the communication process, its components are defined, forms and types. Displaying interdependence development phenomenon of mass communication and information culture.

Key words: *information culture, mass communication, communication paradigm, the information society.*

УДК 130.2

О. А. Стасевська, кандидат філософських наук, доцент

СИСТЕМА ЦІННОСТЕЙ ЯК ОСНОВА БУТТЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Присвячено осмисленню проблеми становлення системи цінностей в сучасному українському суспільстві, яке характеризується наявністю ціннісного нігілізму, невизначеністю пріоритетних цінностей, що є суттєвою перепорою економічних, політичних і духовних зрушень.

Ключові слова: цінність, потреба, інтерес, система цінностей, сучасне українське суспільство.

Актуальність проблеми. Період бурхливого національного відродження, яке в котрий раз переживає Україна, істотно супроводжується зростанням інтересу до осмислення ролі духовних цінностей в бутті народу. У науковій літературі неодноразово констатувався факт одержання у спадок від соціалістичного минулого культури, деформованої ідеологічними стереотипами і регламентаціями, а також систематичним ігноруванням всього національного.

Проте, незважаючи на тривалу історію державної незалежності (більше двох десятиліть), ми не можемо говорити про існування цілісної системи цінностей як основи суспільства та його подальшого розвитку. Суспільство-знавчі науки тривалий час перебували під впливом спрощеного підходу до тлумачення тези про визначальну роль політико-економічної сфери в житті суспільства та другорядність духовної, яка в свою чергу повністю залежить від матеріальної. Людина сприймалася не активним творцем історії, а жорстко детермінованим елементом історичного процесу. В ХХІ ст. науки, які досліджують проблеми історії культури, орієнтовані на людину. Саме це й зумовлює зростання інтересу у вітчизняній філософській, культурологічній, соціологічній, історичній думці тощо до різностороннього осмислення духовності народу, його споконвічних цінностей, оскільки це є однією із можливостей відновити зв'язки із минулим та визначити перспективи майбутнього. Отже, проблема формування системи цінностей є більш глибокою, ніж може здатися на перший погляд.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Представники сучасної української філософської думки (В. Шинкарук, С. Бистрицький, С. Пролеєв, В. Горський, В. Малахов, І. Бичко) різнобічно досліджують феномен української духовної культури. Вагомий внесок у розроблення теорії цінностей, її класифікації зробили такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як С. Анісімов, В. Ан-

друщенко, М. Каган, О. Дробницький, А. Здравомислова та ін. Аналізу національних духовних цінностей українського народу присвячено наукові праці В. Васютинського, С. Кримського, М. Боришевського, Л. Мисіва, Г. Ситніка, Ю. Сурміна та ін.

Мета дослідження. Потреба в подальшому вивченні філософських проблем духовного життя українського суспільства спричинена необхідністю вирішення актуальних практичних завдань, з'ясування особливостей формування системи цінностей сучасного українського суспільства, визначення пріоритетних ціннісних основ соціотворення незалежної Української держави.

Виклад основного матеріалу. Україна переживає ще одне національне відродження, що являє собою тісну взаємодію культури як цінності життя, історії і нації. Культура в цьому ряду постає як трансформація історичного досвіду народу в систему цінностей життя, ідеали суспільства. У певному сенсі національна культура завжди втілює ціннісно-смыслову самобудову нації як історичної особистості народу. Буття людини, а отже, і людського суспільства завжди відчуває потребу не тільки в матеріальних основах існування, а й в цінностях, які б виражали сферу його ідеальних сподівань.

Розвиток історії будь-якого народу, його культури забезпечується існуванням стрижневих, центральних цінностей, які не гинуть, а постійно збагачуються, відроджуються в нових формах. Національна культура зберігає життєздатність, поки її традиції, цінності, репрезентовані у сфері суспільної свідомості, здатні бути і основою, і каталізатором світогляду та практичної діяльності.

Подоланням кризи національної культури є встановлення відповідності її системи цінностей життєвим потребам людей. Якщо така трансформація проходить успішно, суспільство переходить на новий, більш досконалий етап.

В історії філософської думки існує певна кількість концепцій цінностей: окремі положення філософської теорії цінностей розроблялися в неокантіанстві другої половини XIX ст. В. Віндельбантом, Г. Ріккертом. Аксиологія як окремий напрям філософії XX ст. осмислювалася в працях німецьких та американських філософів М. Шеллера, Н. Гартмана, Р. Перрі та ін. Останніми роками науковці переважно розробляли окремі прикладні аспекти теорії цінностей, головним чином у межах етики.

Цінність завжди є чимось позитивним з точки зору задоволення позитивних, перш за все духовних, потреб людини і суспільства в цілому, хоча в філософсько-етичній літературі існує поняття «негативна цінність». Цінності як продукт духовного виробництва виявляються у формі провідних соціокультурних орієнтирів, вищих принципів, які виробляє суспільство для забезпечення саморегуляції в процесі подальшого поступу. Кожному суспільству притаманна специфічна ієрархія цінностей, проте важливу роль виконують базові цінності, що постають у формі національно-культурного ідеалу.

У науковій літературі існує понад чотириста визначень поняття цінностей, що як мають дуже широкий сенс, так і зводять це поняття до одного з явищ мотиваційного процесу. Цінність можна розглядати як спосіб віддзеркалення дійсності у свідомості людини. У філософії існує низка категорій для позначення ціннісно-вищого: добро — морально-вище, краса — естетично-вище, істина — вище у пізнанні.

Можна виокремити декілька підходів до розуміння поняття «цінність». Згідно з одним із них акцент зроблено на здатності речей, явищ, процесів поставати засобом задоволення потреб та інтересів суспільства, сприяти суспільному прогресу і всебічному розвитку особистості. Другий підхід до розуміння цінностей акцентує на значущості речей, явищ, процесів для життєдіяльності соціуму та окремої особистості.

Характерною особливістю ще одного підходу є розуміння цінності як специфічного утворення суспільної та індивідуальної свідомості — це ідеали, узагальнені уявлення про блага, щось стабільно значуще, яким віддається перевага, а також вони є ідеальними критеріями оцінювання і орієнтаціями особистості та суспільства.

Таким чином, духовні цінності — одне із фундаментальних понять, вироблене протягом історії суспільної думки у зв'язку із вивченням безпосередніх причин соціальних дій, у результаті яких відбуваються зміни та перетворення в різних сферах життя суспільства.

Будь-яка соціальна дія розглядається як результат взаємодії потреб, інтересів, прагнень, ціннісних орієнтирів, без цього неможливо досягнути загальної спрямованості історичних змін і відповідно глибоко осмислити сутність переходу суспільства від одного стану до іншого. Цим продиктована необхідність розмежування категорій «цінність», «потреба» та «інтерес».

Цінності є невід'ємним атрибутом внутрішнього світу особистості, його індивідуального буття, а також вони певною мірою наділені повторюваністю, що і розкриває їх соціальну природу. Цінності поряд із потребами та інтересами є важливим зв'язуючим елементом між суспільством та індивідом. Цінності — своєрідні духовні опори, які впорядковують дійсність, привносять в неї певний смисл та оціночні моменти. Треба враховувати, що цінності, як і потреби, можуть бути матеріальними і духовними, суспільними і особистісними, пріоритетними і другорядними. Ми акцентуємо на духовних цінностях.

Потреби та інтереси здебільшого пов'язані із матеріальною стороною життєдіяльності людини, проте вони так чи інакше проходять крізь свідомість індивіда, впливаючи на його почуття, емоції, сферу бажань та волевиявлення особистості. Отже, встановлюється необхідний зв'язок між матеріальним і духовним. Через потреби та інтереси матеріальні відносини проникають у сферу духовного і навпаки, ідеї і цінності перетворюються на реальні дії людей.

Стимули і причини людської діяльності одержують подальший розвиток: потреби перетворюються на інтереси, які в свою чергу — на цінності. Кожна така перебудова містить певні якісні моменти. Під час перетворення потреб на інтереси на перший план виходить ставлення до соціальних інститутів. Під час перетворення інтересів на цінності також змінюється предмет ставлення. Зміст цінностей спричинений культурними здобутками суспільства. Світ цінностей — це перш за все світ духовного життя людини, її моральної свідомості — тих моральних оцінювань, в яких виявлена міра духовного багатства особистості. Так виявляється роль духовного життя і суспільної свідомості. Інтереси впливають на потреби, розвиток соціально-економічних відносин. Саме цей аспект взаємодії між потребами, інтересами та цінностями виходить на перший план в сучасному українському суспільстві. Його теперішній етап розвитку наочно демонструє сутність впливу такої взаємодії на зростання ролі соціальних факторів, формування людини з принципово новим колом потреб, інтересів та цінностей.

Утім слід зазначити, що цінності неприпустимо розглядати як просте продовження або віддзеркалення інтересів. У світі цінностей на перший план виходить не те, що є безумовно необхідним, без чого неможливо існувати, що вигідно з точки зору матеріальних умов буття (це завдання вирішується на рівні інтересів), а те, що є належним і відповідає розумінню про призначення людини та її достоїнств. Якщо діяльність людини вмотивована лише потребами, вона не може кваліфікуватися як свободна. Тільки духовні цінності зумовлюють творчість як самоціль. Таким чином, необхідно сконцентрувати увагу на тому, що духовні цінності є компонентом духовного життя суспільства.

Духовне життя складається із трьох компонентів. По-перше, це суспільна свідомість як відбиття суспільного буття. Згідно із матеріалістичним підходом духовне життя має відносну самостійність, зворотну дію на її першооснови. Саме поняття «відбиття» тлумачиться як досить складний процес, що має значну кількість різних явищ і відносин у суспільній свідомості, передбачає їх віддзеркалення в свідомості під певним кутом зору, їх трансформацію тощо.

По-друге, визначення духовного життя виокремлює духовне виробництво, тобто духовні цінності, ідеї, поширені в суспільстві, певним чином створюються та відтворюються. Зазвичай цей процес проходить стихійно, спираючись на традиції та інші усталені механізми духовної діяльності. Однак у сучасному суспільстві він все більше стає цілеспрямованим, обміркованим творенням певних умонастроїв відповідно до конкретних умов життя.

По-третє, визначення духовного життя розглядає його в контексті культури як функціонуючої системи цінностей, що передбачає спадкоємність культурних традицій.

Таким чином, існує наочний тісний зв'язок між духовними цінностями, інтересами та потребами як важливими системоутворюючими елементами культури. Потреби демонструють діалектичну взаємодію необхідних умов буття і способів цілеполягання діяльності; інтереси демонструють діалектику суб'єктивного і об'єктивного; цінності демонструють діалектику соціального змісту і певної форми, що зумовлює стимулюючу роль цінностей.

Цінності та інтереси передбачають взаємодоповнюваність, а отже, і відмінності. За визначенням Гегеля, інтерес постає як утвердження одиничного в будь-якій загальній справі. Цінності, таким чином, є утвердженням всезагальності у світі одиничного буття. Вони розкриваються через багатоманітність значень та оцінювань. Світоглядне, моральне або естетичне оцінювання тієї чи іншої дії дозволяє більш повно виявити її сутність, оскільки в таких оцінюваннях розкриваються не тільки безпосередні результати дії, а й віддалений смисл, який виявиться в перебігу подальших подій.

Система цінностей в широкому сенсі — це внутрішній стрижень культури, єднальна ланка всіх галузей духовного виробництва, всіх форм суспільної свідомості. Система цінностей перебуває в усіх витворах духовної культури, однак у жодному з них не втілюється повністю. Ціннісний зміст переходить із однієї сфери в іншу, привертаючи увагу суспільної думки до найбільш важливого з точки зору конкретного моменту життя. Він приховується в глибині твору до тих пір, доки життєві потреби не розкриють всієї його значущості для сучасників. Тільки твори культури, які відповідають невлівимому духу часу, є дійсним, істинним досягненням духовної культури.

Система цінностей, що характеризує певну культуру, постає як результат тієї духовної праці, яка здійснюється всім суспільством, та в першу чергу «елітою». Система цінностей — це дієвий бік суспільної свідомості, що складається із різних компонентів: філософського, світоглядного, морального, естетичного тощо. Вона має синкретичний характер.

Зв'язок між цінностями, інтересами та потребами є складним і багаторазово опосередкованим через те, що будь-який істинний результат роботи людського духу містить не одне, а декілька значень, що розкриваються по-різному в перебігу історії духовного життя суспільства. Цінність постає як узагальнене поняття для таких явищ духовного життя, як ідеал, моральна норма, художній твір. Вона пов'язана з інтересами людей через систему розподілу праці, особистісні зв'язки творців духовних цінностей, визнання або невизнання суспільством значущості тієї чи іншої цінності, важелі впливу на внутрішній світ творців цінностей. Утім, найбільш вагомою формою зв'язку між цінностями та інтересами є зв'язок між певними традиціями, напрямками, школами духовної творчості та політичними інститутами, які визначають життя суспільства в конкретний історичний період. Поряд з цим цінність

апелює не до повсякденних інтересів, а до інтересів більш високого порядку, отже, в такий спосіб вона формує ці самі інтереси в тому сенсі, що надає їм певної форми, цілеспрямованості та спрямування.

Історико-філософський погляд на розвиток духовних цінностей дає змогу виявити найбільш суттєві етапи цього процесу. На ранніх етапах зміст цінностей як специфічних продуктів людського духу співвідноситься з істиною, добром та красою. Це класичний ряд цінностей, що виконують роль критеріїв оцінювання як вчинків людини, так і результатів її діяльності. Зміст діалогів Платона демонструє, наскільки складним є процес виокремлення цих цінностей. Відтоді і до сьогоднішнього склалося коло питань, до осмислення яких звертається філософська думка у зв'язку із проблемою цінностей. Це питання про співвідношення загального, особливого та одиничного у змісті цінностей, їх внутрішній зміст і форму втілення в конкретних речах, відносність цінностей і поряд з цим про наявність певного абсолютного моменту. Відокремлення цінностей і перетворення їх у центри мотивації — неминучий результат розвитку культури.

Проте неможливо абсолютизувати відокремлення цінностей, оскільки це призводить до їх ідеалістичного розуміння, протиставлення їх інтересам і потребам.

Тривалий час цінності в основному осмислювалися в контексті релігії: діяльнісна сторона ставлення людини до навколишнього світу, нерозривно пов'язана із інтерпретацією ролі цінностей, розглядалася головним чином у межах ідеалістичної традиції.

Кардинальні зміни в поглядах на цінності відбулися в добу Відродження. Людина, особистість, її внутрішнє багатство і достоїнство (гідність) ставляться в один ряд із істиною, добром та красою. Сама людина в усьому своєму багатоманітті стає центральним пунктом системи цінностей, її правомірним носієм.

Другий етап осмислення духовних цінностей пов'язаний із проголошенням ідеалів рівності, свободи особистості, справедливості як необхідних компонентів гідного людського існування. Класичний ряд духовних цінностей доповнюється цінностями соціального порядку. В центрі суспільної свідомості постають питання не тільки співвідношення між істиною, добром та красою, а й взаємодії матеріальних потреб людини, соціально-політичних умов її існування та духовного багатства. На основі осмислення такої проблематики формуються основні філософські напрями, а також традиції політичного мислення.

Історія знає різні приклади організації суспільних відносин: де основним інтегруючим началом є наука; де вищими цінностями проголошуються мистецтво та краса; де вищою цінністю постає або політична влада, або система релігійних догматів. У реальному житті існують досить важливі «механізми» інтеграції всіх цих цінностей.

Один із таких «механізмів» — світоглядна сторона суспільної свідомості. Невипадково ще Гегель визначав філософію як квінтесенцію духовної культури конкретного суспільства. Саме у філософському мисленні, якщо воно не зводиться до тривіальностей, переробляються всі досягнення науки, мистецтва, осмислюються політичні відносини. Світогляд, філософський рівень суспільної свідомості є вираженням культури суспільства.

Якщо філософська свідомість інтегрує форми духовного життя на основі теоретичного, раціонального аналізу, то мораль як форма суспільної свідомості вирішує ті ж самі питання шляхом залучення кожної особистості до системи моральних цінностей, що склалися у певному суспільстві.

В об'єднанні таких цінностей і полягає функція моралі як засобу регуляції суспільних відносин. Хоча вивчення історії моральності та історії етичних учень може стати професією, однак це не перетворює фахівця в галузі етики на творця моральних цінностей. Моральні цінності мають таку специфіку — вони просякають усі сфери діяльності людей, пропонуючи вироблені та закріплені в досвіді зразки регулювання людських відносин.

Моральні уявлення, мотиви, спонукання діють і в сфері наукової творчості, і в мистецтві, і в політиці. Через ці спонукання, в тому числі через усвідомлення особистих і чужих інтересів, про припустимість неморальних засобів у досягненні моральних цілей, справедливості і несправедливості устрою суспільства та через інші елементи суто морального змісту здійснюються саморегуляція індивідуальної поведінки і регулювання спільних дій членів тієї чи іншої спільноти.

Через дії моральних регуляторів специфічні мотиви різних видів діяльності набувають суспільно значущого сенсу. Отже, крім інтересів, що діють у межах певного виду діяльності, поза особистими та приватними інтересами, що забезпечують тимчасовий успіх, існують більш «високі», більш значущі спільні інтереси, у світлі яких визнаються і зміст, і результати цієї діяльності. Відсутність моральних регуляторів або їх ослаблення викликають не тільки відокремлення інтересів, їх замкнення у дуже вузьких межах, культивування знання заради знання, мистецтва заради мистецтва, влади заради влади, а й деградацію суспільних відносин.

Моральна свідомість поєднує в собі вищі цінності, які були вироблені в історії суспільства, — добро, істину, любов, свободу, справедливості тощо.

Такий підхід до співвідношення цінностей дозволяє досягнути мораль не тільки як одну із форм суспільної свідомості, а і як її специфічну форму, що єднає результати інших способів віддзеркалення дійсності та зв'язує їх із світом реальних життєвих відносин, реальних потреб та інтересів. Невипадково мораль і моральність аж ніяк не пов'язані з особливою формою духовного виробництва та специфічною сферою суспільних відносин.

Мораль — це «особлива» форма суспільної свідомості, яка містить зіткнення і боротьбу реальних життєвих інтересів та вищі цінності людського буття. Саме через це моральні цінності і норми є зовсім неоднозначними: вони можуть виявляти і прогресивні, і реакційні потреби та інтереси. Апеляція до моралі не може бути кінцевою підвалиною системи цінностей в даному суспільстві, оскільки у будь-якому конкретному суспільстві можуть співіснувати декілька систем цінностей із різною соціальною природою.

Проте дуже важливим є не конкретний зміст моральних норм, а спосіб існування самої моралі як форми свідомості. Різні інтереси (економічні, політичні, художні тощо) не просто «відбиваються» в моралі. Логіка моралі полягає у тому, що інтереси не просто виявляються, а певним чином оцінюються, утверджуються або обмежуються залежно від того, як вони співвідносяться із загальнолюдськими цінностями.

Будь-який людський інтерес, що виходить на «арену історії», одержує виправдання, набуває обґрунтування як «істинний людський інтерес», що вписується в систему культурних цінностей людства, тільки через моральну свідомість і систему моральних відносин.

Загальновідомо, що однією із суттєвих характеристик моралі є те, що вона звеличує людину, наповнює її діяльність такими цінностями, як обов'язок, честь, совість, справедливість, щастя, що піднімають людину над світом повсякденної буденності, роблять її сильнішою, досконалішою, пробуджують в ній особливі почуття та умонастрої. Людина завдяки моралі відчуває свою причетність до всього людства, через моральне почуття гідності замислюється над власним життєвим покликанням, сенсом життя.

Третя особливість моралі полягає у тому, що моральні спонукання завжди здійснюються у складній боротьбі мотивів. І свідомо, і підсвідомо людина завжди зважає всі «за» і «проти» в обранні того чи іншого вчинку. В такий спосіб відбувається робота моральної свідомості особистості, що передбачає урахування її попереднього життєвого досвіду. Різні люди вчиняють по-різному в конкретній ситуації. Такі відмінності пояснюються різницею в середовищі, вихованні, оточенні, що зумовлює моральну позицію особистості, рівень соціальної відповідальності, міру громадянської зрілості.

Моральне життя людини — не просто засвоєння певної суми загальнолюдських істин, воно передбачає напруження духовних сил. Здійснення того чи іншого вибору не просто характеризує особистість, а й є одночасно засобом її формування.

Четверта особливість моралі полягає у тому, що самі моральні вимоги до людини формуються на різних рівнях спільності. Практична мораль, підсилена звичаями, не завжди збігається із моральними приписами. Отже, і вибір, як правило, не постає у вигляді альтернативи доброго і злого вчинку. Він на-

буває більш складної форми, яка передбачає врахування значної кількості конкретних обставин. Головна форма, в якій розкривається морально-проблемна ситуація, пов'язана із настановою: вчинити так, як всі або як належне. В першому випадку забезпечується узгодженість із думкою більшості, у другому — можливий конфлікт із думкою більшості, можливі ускладнення відносин, боротьба.

Моральний вчинок обов'язково передбачає готовність відстоювати свої принципи, власну позицію. Моральна зрілість особистості спричиняє її готовність брати на себе відповідальність, не виправдовувати власну пасивність, не очікувати на розв'язання проблемної ситуації іншими.

Першою ознакою кризового стану системи цінностей, руйнації єдності між потребами, інтересами та цінностями є втеча у сферу морально нейтрального. У такому разі результати наукової, мистецької, політичної діяльності тощо не відповідають реальним потребам та інтересам суспільства. Складається ситуація, коли цінності людської культури перетворюються на свою протилежність — наукова істина перетворюється на суму практичних рекомендацій, справжнє мистецтво — на його підроблення, авторитет влади — на корупцію і маніпулювання особистістю та її інтересами.

Гармонійне єднання між цінностями наукової, художньої та політичної діяльності, поєднання істини, краси та свободи можуть стати вагомим фактором суспільного прогресу, сприятимуть подоланню застарілих і формуванню нових цінностей.

Історія людства доводить, що періоди розквіту духовної культури, зростання ролі духовних цінностей не завжди прямо відповідають періодам підйому матеріального виробництва і політичного розквіту. Така відповідність спостерігається у край рідко, що свідчить про надзвичайну складність та мінливість зв'язку між економікою, політикою та духовною культурою.

Різноманітне духовне життя в умовах античного полісу багато в чому визначило форми подальшого розвитку європейської цивілізації. Італійське Відродження, яке супроводжувалося економічним і політичним підйомом ранніх буржуазних республік, стало потужним імпульсом розвитку нових ідей і напрямів у філософії, літературі, мистецтві та інших сферах духовного життя.

Вітчизняна історія також дає нам подібні приклади: зокрема, період Київської Русі демонструє таку відповідність.

Таким чином, розвиток духовних цінностей перебуває в неоднозначній залежності з розвитком матеріальних потреб та інтересів суспільства. Будь-яке важливе досягнення духовного життя з моменту свого виникнення продовжує впливати на систему цінностей наступних поколінь. Такий вплив опосередкований економічними і соціальними інтересами, він є дуже своєрідним в кожній конкретно-історичній ситуації.

У сучасній системі цінностей зростає роль гуманістичного елемента, ідеї миру та світового співробітництва, вільного діалогу різних соціально-політичних та економічних систем, поваги до способу життя та звичаїв кожного народу.

З точки зору оцінювання сучасного періоду розвитку українського суспільства можна визнати, що настав принципово новий період в історії України, її народу та духовної культури. Це потребує нагального вирішення завдання формування нової системи цінностей: одні цінності одержують нові умови для свого поширення та утвердження, інші — не знаходять сприятливого середовища для відтворення, оскільки пов'язані з минулим історичним періодом.

Проте потреби, інтереси, цінності змінюються не так швидко, як погляди і переконання. Між новими і старими ціннісними орієнтаціями точиться боротьба. Підвищення потреб, формування нових якостей особистості передбачають зростання ролі системи цінностей.

Соціальна роль системи цінностей полягає у тому, аби спрямовувати розвиток потреб та інтересів. Як уже зазначалося, потреби та інтереси виникають на основі економічної діяльності суспільства. Тут діють дві групи факторів: перша базується на змінах у сфері суспільного буття, друга — у сферах духовної культури та суспільної свідомості. Між ними можливі суперечності.

Якщо зростання життєвого рівня суспільства, розширення матеріальних потреб і споживання не супроводжуються створенням достатніх умов для виявлення соціальних та духовних інтересів, то це дає об'єктивну основу для поширення споживацьких орієнтацій. У такому разі матеріальні інтереси розвиваються екстенсивно. Споживацькі орієнтації спричиняють негативні тенденції: коло потреб «відриваються» від загальнолюдських цінностей. Таке становище гальмує прогресивний поступ суспільства, унеможлиблює рішучі зміни в найближчій перспективі.

Поширення споживацьких орієнтирів виявляється у тому, що зростання матеріального добробуту, гонитва за речами, грошима перекривають доступ до істинних цінностей, реального багатства людських стосунків. Духовні потреби набувають викривленого вигляду, підмінюються матеріальними інтересами.

В основі таких перетворень лежить глибоко укорінена в сучасному суспільстві думка про те, що тільки матеріальне багатство дає людині особисту свободу і міцне становище в соціумі.

Таким чином, можна зробити висновок про надзвичайну важливість ціннісних орієнтацій як особистості, так і суспільства в цілому. Основний зміст ціннісних орієнтацій визначається політичними, світоглядними, моральними переконаннями, які у будь-якому суспільстві є предметом виховання, цілеспрямованого впливу.

Ціннісні орієнтації можуть не збігатися із структурою цінностей, які функціонують у суспільній свідомості. Тобто для окремої особистості може бути важливим і значущим те, що не є таким з погляду суспільних інтересів і установлених норм суспільства. Через такі обставини важливо розрізняти ціннісні орієнтації особистості і орієнтації особистості на цінності, поширені в даному суспільстві. Орієнтація на цінність є певним ставленням особистості до зовнішніх настанов, норм, звичаїв.

На основі аналізу поняття цінності спробуємо визначити сучасний етап розвитку української культури. Безумовно, українську культуру необхідно розглядати в контексті світової культури, виявляючи в ній загальнолюдські цінності, однак це не зменшує значення її національних особливостей.

Тривалий час у масовій свідомості домінував стереотип сприйняття української культури як периферійної, другорядної, що не вдалося повною мірою подолати й сьогодні. Такий стереотип формувався через ідеологічні впливи, хоча був і віддзеркаленням реальних процесів (дійсно має місце схожість по духу української і російської культур). Що стосується загальнолюдських цінностей, то треба зазначити на недостатнє відбиття у структурі української культури макрокосму світової культури через конкретні історичні причини. Це не означає відсутності взаємодії української культури з іншими культурами (зокрема західноєвропейською). Її участь у світовому культурному процесі визначається специфічним явищем контамінації — одночасним та прискореним засвоєнням явищ, які в західноєвропейських культурах створювали послідовні часові ряди.

Сучасна хвиля національного відродження (таких в історії української культури можна налічити декілька) вимагає певної специфіки — зростання ролі української інтелігенції, яка завжди вирізнялася невідривним зв'язком із народною культурою. Через це виникали нарікання в етнографічності української культури, хоча такий зв'язок обумовлював народність нашої культури. Таким чином, сучасне відродження потребує поєднання народності і елітарності, що сприятиме подоланню національної замкненості, виявленню загальнолюдського в національних цінностях.

Яким буде відродження української культури ХХІ ст., залежить не тільки від реальної соціальної ситуації. Напрями, глибина, масштабність подальшого розвитку суспільства та його культури залежать від того, які цінності стануть орієнтиром для суспільства, будуть пріоритетними.

Сьогодні очевидно: якщо культура визнає людську особистість як вищу цінність, то вона здатна утворити такі культурні форми, які задовольняють потреби людини, формують яскраві індивідуальності, а саме їх наявність забезпечує процес творення нових культурних цінностей.

Українська культура належить до західного типу, в якому традиційно в тих чи інших модифікаціях вищою цінністю визначались особистість та її свобода. Орієнтація на особистість в українській культурі є істотною, має глибоке історичне коріння. Дослідники історії української культури протягом декількох століть відмічали такі риси менталітету українців, як індивідуалізм та неприйняття насильства влади.

Проте ціннісними орієнтирами культурного відродження мають стати і держава, і нація. Відсутність міцної державної влади пояснює становище української культури сьогодення, яка значну частину своїх творчих сил повинна витратити на збереження національної самобутності. Тільки сильна, демократична, правова держава, яка є виразником волі всього народу України, може забезпечити становлення сучасної системи цінностей шляхом узгодження загальнолюдського та національного.

Створення в сучасному українському суспільстві системи цінностей, в якій пріоритетними є цінності духовні, — складне завдання. Безпосереднє його вирішення залежить від державної підтримки цього процесу. Втім, не можна не враховувати, наскільки ускладнює процес утвердження пріоритету духовних цінностей глобалізація. В культурному житті українського суспільства внаслідок глобалізаційних процесів поширюються такі особистісні риси, як егоїзм, крайній індивідуалізм, зневага до національних особливостей, агресивність, орієнтація на бездуховні цінності.

Визнання нації однією з пріоритетних цінностей через складну суспільно-політичну ситуацію в країні іноді призводить до викривлених явищ, зокрема етнонаціоналізму, який заважає інтеграції українського суспільства, формуванню неупередженої суспільної свідомості. Етнонаціоналізм спричиняє непорозуміння, дезорієнтує активну і позитивно налаштовану частину суспільства та гальмує процес становлення відповідної історичному моменту системи духовних цінностей. Подібні явища заважають усвідомленню суспільством того, що духовні цінності є цінностями єдиної української нації і утворюють стрижень національної самосвідомості. Справжні духовні цінності є національними і не можуть протистояти загальнолюдським.

Висновки. В усі часи людство докладало значних зусиль задля вирішення питання задоволення власних нагальних потреб. Сучасне суспільство створило умови, в яких більшість потреб задовольняються. Проте разом із цим прийшло розуміння того, що шляхом задоволення потреб неможливо пізнати сенс життя.

Інтереси відіграють надзвичайно важливу роль у соціальному житті. Уся історія людства — зіткнення інтересів, однак історія знає багато прикладів, коли каталізатором дій окремої людини, соціальної групи був не усвідомлений

інтерес, а щось більш високе, що піднімало людську особистість над утилітарною буденністю.

Отже, тільки цінності допомагають знайти відповіді на смисложиттєві питання. Саме вони є духовною опорою культури і суспільства, а також здатні як об'єднувати, так і роз'єднувати суспільство. Цінності є транситуативними, але й змінюються з плином часу. Процес змін довготривалий: переформатується ієрархія системи цінностей, застарілі цінності втрачають значення, але не вмирають, вони можуть відроджуватись і одержувати нове «прочитання». Головне — із зміною системи цінностей світ, конкретна культура або суспільство набувають нових рис.

Центральною проблемою українського суспільства періоду становлення (який, до речі, затягнувся) нової системи цінностей є відсутність консенсусу щодо визначення фундаментальних національних цінностей, а також орієнтирів подальшого розвитку. Різновекторність духовно-ціннісних орієнтирів окремих частин українського суспільства створює суспільне напруження, яке в свою чергу породжує різні соціальні конфлікти, зокрема ціннісно-моральний.

З огляду на це нагальним завданням є формування такої ціннісної системи, яка була б прийнята більшістю членів суспільства та стала основним інструментом суспільних реформувань. Реалізація цього може бути досягнута лише шляхом переорієнтації на нові цінності, переоцінювання вже існуючих і домінуючих у свідомості людей цінностей. Ще Макс Вебер наголошував: цінності є фундаментом мотивації поведінки людей, основою цілісності соціальної системи. Суспільство, в якому досягнуто консенсусу відносно того, що вважати цінністю, а що — ні, може розглядатися як стабільна система, оскільки ліквідується головне джерело суперечностей, які породжують нестабільність, катаклізми, потрясіння.

Сучасне українське суспільство є прикладом кризи системи цінностей: чітко прописані орієнтири та цінності попереднього історичного періоду відійшли в минуле, нові орієнтири та цінності не набули усталеності, часто лише декларуються. Спостерігаються ціннісний нігілізм більшості суспільства, кидання від одних цінностей до інших у владних колах.

Пріоритетними основами сучасного українського суспільства повинні стати цінності, які б поєднали поліетнічну спільноту. Серед таких чільне місце мають посісти: громадські права і свободи, спільність громадської позиції щодо стратегії і напрямку розвитку держави і суспільства, толерантність усіх частин суспільства, повага до нації і рівність усіх національностей тощо. Організація життя всього соціуму, загальносуспільний поступ є можливими лише за умов усвідомлення системи духовних цінностей як основи національної консолідації, без чого унеможливаються будь-які політичні,

економічні, духовні перебудови. Формування нової системи цінностей є перш за все справою держави, яка повинна зосередитися на визначенні державної гуманітарної політики, вибудовуванні національної ідеології, національної ідеї з урахуванням потреб, інтересів та цінностей усіх соціальних груп суспільства.

Невирішеність завдання створення відповідної сучасному історичному моменту системи цінностей не просто породжує негативні суспільні явища (приспосувальність, байдужість, маргінальність, пасивність, споживацтво, агресивність тощо) та соціальну нестабільність, а ставить під загрозу єдність суспільства, а отже, і сам факт існування незалежної Української держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анисимов С. Ф. Ценности реальные и мнимые / С. Ф. Анисимов. – М., 1970.
2. Анисимов С. Ф. Духовные ценности: производство и потребление / С. Ф. Анисимов. – М. : Прогресс, 1988.
3. Бургин М. С. Аксиологические аспекты научных теорий / М. С. Бургин, В. М. Кузнецов. – Киев, 1991.
4. Василенко В. А. Ценности и ценностные отношения / В. А. Василенко // Проблемы ценности в философии. – М., 1966.
5. Васютинський В. О. Ціннісно-орієнтаційні площини сучасного українського суспільства / В. О. Васютинський // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2006. – Т. 8, вип. 6.
6. Гребеньков Г. В. Становление личности и ее событийный мир / Г. В. Гребеньков // Вісн. Донец. ун-ту. Серія Б, Гуманітарні науки. – 2000. – № 2.
7. Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности / А. Г. Здравомыслов. – М., 1986.
8. Зуєв В. До ренесансу через середньовіччя: проблеми національного відродження / В. Зуєв // Віче. – 1994. – № 6.
9. Каган М. С. Философская теория ценности / М. С. Каган. – СПб., 1997.
10. Крымский С. Б. Контуры духовности: новые контексты идентификации / С. Б. Крымский // Вopr. философии. – 1992. – № 2.
11. Радченко О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення : монографія / Олександр Радченко – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2009.
12. Риккерт Г. О системе ценностей / Г. Риккерт // Науки о природе и науки о культуре. – М., 1998.
13. Ручка А. О. Цінності і смисли як компоненти соціокультурної реальності / А. О. Ручка // Смиcлова морфологія соціуму / за ред. Н. Костенко. – К., 2012. – С. 91–123.

СИСТЕМА ЦЕННОСТЕЙ КАК ОСНОВА БЫТИЯ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Стасевская О. А.

Статья посвящена осмыслению проблемы становления системы ценностей современного украинского общества, которое характеризуется ценностным нигилизмом, неопределенностью приоритетных ценностей, что является существенным препятствием экономических, политических и духовных реформаций.

Ключевые слова: ценность, потребность, интерес, система ценностей, современное украинское общество.

SYSTEM OF VALUES AS LIFE BASIS MODERN UKRAINIAN SOCIETY

Stasevskaya O. A.

The article is devoted the comprehension of problem of becoming of the system of values of modern Ukrainian society, to what inherent the valued nihilism, vagueness of priority values, that is the substantial obstacle of economic, political and spiritual reformatations.

Key words: value, necessity, interest, system of values, modern Ukrainian society.

УДК 316.354:351/354

В. В. Міхеєва, кандидат історичних наук, доцент

ДОВІРА ЯК ФЕНОМЕН СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Проаналізовано класичні і сучасні соціологічні підходи до феномену довіри, чинники, які визначають значення цього явища як феномену соціальної реальності.

Ключові слова: довіра, суспільство, соціальний, дія, поведінка.

Актуальність проблеми. У сучасному українському суспільстві активно обговорюються різні аспекти соціального капіталу, зокрема рівень довіри і громадянської солідарності. Довіра є невід'ємною і важливою частиною життя людини та суспільства в цілому, що робить дослідження цього феномену досить **актуальним**.

Метою статті є аналіз довіри як феномену соціальної реальності.

Уперше термін «соціальний капітал» застосував Л. Дж. Ханіфан, розуміючи під ним солідарність і соціальні зв'язки, що існують у цій соціальній групі. У науковій літературі соціальний капітал аналізується на рівні як конкретного індивіда, так і окремої соціальної групи [1, с. 239].

У першому випадку соціальний капітал розуміється як якісна характеристика індивіда, сукупність його знань, умінь, навичок, що дозволяють йому в майбутньому одержати відчутний прибуток, тобто це деякі інвестиції, які вкладає в себе індивід, розвиваючи свою суб'єктивність.

У другому випадку соціальний капітал розуміється як активна взаємодія між людьми. Довіра і загальні цінності зв'язують членів спільностей, роблять можливою і спрощують спільну дію. Соціальні зв'язки є структурним елементом відтворення соціального капіталу. Завдяки нормам, цінностям, довірі, що підтримуються соціальними зв'язками, в суспільстві утверджуються певні зразки взаємодії. Композиція цінностей, норм, довіри, що існує в таких суспільствах, сприяє відтворенню і примноженню соціального капіталу [2, с. 100].

Виклад основного матеріалу. Довіра є однією з найважливіших категорій для низки наук, і відповідно вона як феномен здавна привертала увагу представників різних напрямів. Цей феномен досліджували у рамках філософії, етики, антропології, політичних наук, теології, психології та ін. І тільки наприкінці ХХ ст. феномен довіри став предметом дослідження соціологів, проте, незважаючи на різноманітність концептуальних типологій, це й досі не привело до створення базової соціологічної теорії довіри.

До проблеми довіри в різний час зверталися такі видатні мислителі минулого, як Дж. Локк, І. Кант, Е. Дюркгейм. Довіра розглядалася ними в контексті аналізу «договірного» початку громадських стосунків.

Сучасні уявлення про довіру базуються на концепції аномії Е. Дюркгейма і Р. Мертона, теорії раціоналізації М. Вебера, теорії соціальної дії Т. Парсонса.

Дюркгейм, аналізуючи функціональну динаміку зміни релігійних ритуалів, у результаті дійшов висновку про те, що соціальна довіра створюється за допомогою громадської моральної солідарності і загальних групових символів, що ґрунтуються скоріше на емоційній і інтуїтивній основі, ніж на раціональній [3].

Значний внесок у вивчення соціальної довіри здійснив М. Вебер [4], який довів, що протестантська Реформація була важливою тому, що вона заохочувала чесність, взаємність та довіру, які відігравали вирішальну роль у становленні західного капіталізму, а також виявив і дослідив типи довірчих стосунків: ціннісно-раціональний, традиційний, афективний та цілераціональний. За Вебером, підставами виникнення довірчих стосунків може бути ціннісно-раціональне відношення (ґрунтується на вірі у безумовну — естетичну, релі-

гійну або іншу — цінність), традиційне (ґрунтується на тривалій звичці), афективне (емоційне, зумовлене афектами) та цілераціональне, тобто формально раціональний тип стосунків, в основі якого лежить очікування певної поведінки людей і використання цього очікування як умови і засобу для досягнення своєї раціонально поставленої і продуманої мети.

Два останні види дії не є, за Вебером, соціальними діями у точному значенні слова, оскільки тут ми маємо справу з усвідомленим і покладеним в основу дії сенсом. Вебер відмічає, що наведені чотири типи не вичерпують собою всього різноманіття видів орієнтації людської поведінки, проте їх можна вважати найхарактернішими.

Якщо цілераціональна дія — це кожного разу свідоме визначення цілей і засобів, відмова від опори на попередній досвід, то саме вона може стати вираженням стану недовіри. І навпаки, ціннісно-раціональна дія з вірою в непорушну цінність якої-небудь поведінки стає формою вираження довіри [5].

На особливу увагу щодо теорії довіри заслуговує підхід американського соціолога Т. Парсонса. В його міркуваннях концепт довіри пов'язується з розв'язанням «проблеми соціального порядку». Парсонс розв'язує фундаментальну проблему соціального порядку за допомогою демонстрації того, що актори засвоюють як мотиви дії ті загальноприйняті цінності, від яких залежить соціальна єдність. При цьому особливе значення мають такі процеси інтеграції, в яких система дії включає солідарність. У цьому разі «орієнтація на колектив включає постановку питання про довіру: чи “Є ви одним з нас”? Це питання вирішується залежно від ваших настанов» [6, с. 181].

Заслуга Парсонса полягає у вимозі зімкнення психологічної теорії мотивації і соціологічної інтерпретації структуральних властивостей соціальних систем і підкресленні особливої важливості «ціннісно-погодженого», або символічного, порядку, пов'язаного з солідарністю і довірою, що відбивають функціоналістський характер його теорії. Недоліком цієї теорії, включаючи концепцію довіри, на думку Е. Гідденса, було те, що Парсонс мало уваги приділяв розгортанню ідей з приводу того, що називають сьогодні «неявним знанням», таким практичним досвідом соціальних акторів, які «частково утворюють специфіку конкретних соціальних практик, — однієї з центральних у рамках соціологічної теорії» [7, с. 26].

Парсонс розглядає «особу» як системний феномен, окремо від індивіда, і тим самим долає двозначності, пов'язані з романтичним протистоянням суб'єктивного і об'єктивного світів. За Парсонсом, «особа» — не людина, а система дій, сукупність ролей і очікувань. Ця теза відрізняється від загальноприйнятої практики розуміти під людиною, «особою» деяку унікальну індивідуальність, приховану від зовнішнього контролю і незрозумілу не тільки стороннім, а й самому собі. Згідно з ним «особа» є надіндивідуаль-

ною. Сама диференціація «особи» від інших систем дозволяє суспільству розв'язувати проблеми адаптації [8]. Парсонсівська концепція соціальної дії інтегрує економічну теорію, політичну науку та соціологію як різні підсистеми конституювання нормативного зразка. Цінності багатства, влади та престижу (громадського визнання мети) стають основою нормативного порядку, оскільки об'єднують людей в співтовариство без посилення на «соціальний інстинкт».

Соціетальна самодостатність (збереження суспільством себе як системи), на думку американського соціолога, має бути забезпечена стабільним характером стосунків взаємообміну як з фізичним середовищем та іншими системами, так і з особливими стійкими стосунками особи і суспільства. «Суспільство може бути самодостатнім тільки тією мірою, в якій воно може “покладатися” на те, що діяння його членів служитимуть адекватним “внеском” у його соціетальне функціонування», — пише він в книзі «Система сучасних суспільств» [9, с. 21].

Суспільство «покладається», іншими словами, «чекає» (на те очікування включає момент невизначеності, відсутність повної впевненості), що його члени сумлінно виконуватимуть свої ролі, наслідуватимуть «нормативно певні зобов'язання», в такий спосіб реалізуючи себе як членів цього суспільства. Якщо тлумачити довіру як очікування взаємності у здійсненні яких-небудь дій, то в концепції Парсонса довіра — одна з умов, що забезпечують громадську стабільність. Проблема довіри розглядається ним у рамках концепції взаємообмінів ресурсами між підсистемами суспільства. Зокрема, у взаємообмінах з підсистемою інтеграції політика обмінює зобов'язання ефективної реалізації колективних цілей на довіру соціуму. Довіра виборців виступає своєрідним кредитуванням політики.

У сучасній соціології проблему довіри досліджували Н. Луман, П. Штомпка, Ф. Фукуяма, Е. Гідденс та ін.

Гідденс виділив два види довіри: довіра до людей, яка побудована на особових зобов'язаннях (назвемо цей тип «персоніфікованим») — базисна, і довіра до абстрактних систем («анонімних інших»), що припускає безособистісні зобов'язання. Він вказав на те, що соціально-психологічний фундамент базисної довіри формується в перші роки життя людини, коли в процесі її взаємовідносин з найближчим оточенням вона уперше вчиться довіряти. В останньому випадку довіра виступає як спосіб відновлення інтимності життєвого простору завдяки «почуттю онтологічної безпеки» [7, с. 18] під тиском різноманітних небезпек, ризиків і невизначеностей навколишнього світу. «Базисна довіра» відтворюється структурами життєвого світу, що дозволяє зберегти стабільність та безпеку взаємозв'язків індивіда і довкілля на рівні задоволення в індивіда «потреби в надійності» в ході повсякденної ді-

яльності [7, с. 18]. Для Гідденса абсолютна довіра — це зв'язок віри і упевненості, яка ґрунтується на знанні.

Під абстрактними системами розуміються символічні знаки (наприклад, гроші як інструмент обміну, засобу політичної легітимації) та експертні системи — системи технічного виконання або професійної експертизи, що організують наше матеріальне і соціальне оточення. Останній тип довіри, на думку соціолога, формується в сучасну епоху. Йдучи за логікою міркування Гідденса, встановлюємо, що поле довіри охоплює не тільки міжособові стосунки, а й політичні, економічні стосунки, поширюється на інститути і організації, символічну систему і соціальний порядок у цілому. Так, можна довіряти принципам демократії, уряду, державному страхуванню, національній валюті, науковому і професійному знанню. Сам британський соціолог відводить різні функції різним видам довіри. Саме довіра до абстрактних систем виконує найважливішу функцію в суспільстві «пізнього модерну» — забезпечує відчуття надійності повсякденних стосунків. Персоніфікована ж довіра розуміється ним як співпраця, взаємна відповідальність та упевненість у чесності іншого. Інакше кажучи, через механізм довіри мінімізується загроза «втрати особистого сенсу» [10, с. 102].

Солідаризуючись з цим твердженням відомого соціолога, розглядатимемо довіру в контексті задоволення таких базових людських потреб, як потреба в самоактуалізації, потреба в стійких стосунках дружби, потреба в повазі і гідності, потреба в ідентичності (належності до якої-небудь спільності). Відмітимо, що і персоніфіковані різновиди довіри, так само як і неперсоніфіковані, покликані надати буденному життю стабільного і надійного характеру. Практика засвідчує, що довіра до абстрактних систем не може замінити значущість для людини персоніфікованої довіри, побудованої на почутті солідарності, симпатії та дружби. Більш того, коли суспільство стикається з «синдромом недовіри» (термін польського соціолога П. Штомпки) до політичного режиму, економічної і громадської систем у цілому (подібна ситуація спостерігається практично на усьому посткомуністичному просторі), альтернативним виходом для людини стає довіра у рамках товариських стосунків і примордіальних (первинних) соціальних груп: родини, етносу, релігійної спільності та ін. У той же час, доповнюючи один одного і вплітаючись у культуру суспільства і особи, персоніфікована і неперсоніфікована довіри утворюють нову якість — базову довіру. Штомпка визначає довіру як культурний ресурс, що сприяє реалізації потенціалу дії [11]. Довіру він розглядає як інструмент переходу в невідоме майбутнє. Штомпка звертає увагу на різні явища і феномени, що супроводжують процес довіри, а також описує деякі її функції. Він виділяє три способи орієнтації на дії іншого: надію, упевненість та довіру. Перший і другий способи безпосередньо пов'язані з виявами віри.

Згідно з цим дослідником надія — це пасивне, нерациональне почуття того, що все обернеться до кращого. Довіра ж — третій тип орієнтації, що принципово відрізняється від надії і упевненості тим, що довіра вкорінена в дискурсі агента — це активна участь і орієнтація на майбутнє. Таким чином, довіра на відміну від надії і упевненості більшою мірою орієнтована на іншого індивіда і майбутнє, а також містить більш виражені когнітивний і поведінковий компоненти.

Серед сучасних дослідників, які розглядають проблеми довіри через вказівку на роль культурного коду, що управляє, суспільства, цінностей, що розділяються, слід відмітити американського філософа Ф. Фукуяму, який вважає, що довіра ґрунтується на етичних цінностях, котрі розділяють представників певної групи або суспільства. У таких співтовариствах немає необхідності створювати механізм широкого договірної і правового регулювання стосунків. У них існує морально-моральний консенсус як основа взаємної довіри. Довіра як відношення формується в процесі засвоєння загальних для групи цінностей і норм поведінки. Ф. Фукуяма виділяє три напрями соціалізації, внаслідок дії яких виникають різні форми організації в економічній і політичній сферах. Перший ґрунтується на родинних і споріднених узах, тут довіра обмежена рамками родинної організації; другий — на добровільному об'єднанні, незалежному від спорідненості, тут цементуючим чинником є норми, що розділяються членами організації; третій — на інтегруючій діяльності держави. Саме другий тип організації базується на довірі. З цією формою Фукуяма пов'язує перспективи економічного зростання та процвітання суспільства і держави. Отже, відповідно до поглядів Фукуями довіра ґрунтується на додержанні етичних принципів і норм, що існують у суспільстві. Культурні характеристики довіри визначають «соціальний капітал» як міру людської здатності працювати разом заради спільної мети, об'єднуватися за межами родини і без допомоги держави.

Н. Луман розрізняє «упевненість» та «довіру», розглядаючи їх як самостійні соціальні феномени. «Упевненість» він тлумачить як очікування стабільності функціонування соціальних систем, а «довіру» — як очікування благонадійної поведінки потенційного партнера в конкретній ситуації взаємодії у так званих особистих (психологічних) системах.

«Упевненість» виникає у тому разі, коли у індивіда відсутні альтернативні стратегії дії в обставинах, що склалися, а якщо ж він обирає один із можливих варіантів, то в цьому випадку має місце «довіра»: «Якщо у вас немає альтернатив, ви перебуваєте в ситуації упевненості. Якщо ви обираєте одну дію, віддаючи перевагу їй над іншими, усупереч можливості бути розчарованим у діях інших, ви визначаєте ситуацію як ситуацію довіри», — писав Луман у книзі «Довіра і влада» [12, с. 99].

«Упевненість» та «довіра» також розрізняються між собою і за походженням: «упевненість» — продукт соціалізації індивіда (засвоєні ним знання про правила функціонування різних соціальних систем), а «довіра» є ситуативною, може виникати несподівано і часто бути навіть раціонально необгрунтованою.

Луман проводить принципову відмінність між поняттями «системна довіра» (що розуміється в емпіричних опитуваннях як упевненість) і «особова довіра» (що розуміється як просто довіра). Критерій розрізнення упевненості і довіри пов'язаний, на його думку, залежно від «здатності індивіда розрізнити небезпеки та ризики» [13, с. 100]. Така здатність спричинена мірою його рефлексії з приводу наявності альтернативних стратегій дії в обставинах, що склалися. Якщо упевненість характерна більшою мірою для взаємодій індивіда і функціональних систем (економіка і/або політика), то довіра потрібніша, по Луману, в ситуаціях формування, підтримки та супроводу міжособових стосунків індивідів [13, с. 102].

Важливим моментом є описаний Луманом характер взаємозв'язку упевненості і довіри, коли кожен із механізмів може виступати базисом для формування іншого. Відмітимо, що руйнування упевненості не приводить до втрати довіри. Луман вважає, що недолік упевненості може спричинити зростання почуття відчуженості і «самоти індивіда в малих колах», і як наслідок — поширення інтолерантних настанов, тоді як недолік довіри може просто позбавити індивіда здатності діяти.

Висновки. Довіра є складним феноменом і разом з тим одним із найважливіших чинників, що визначає характер не тільки міжособистих, а й в цілому усіх соціальних стосунків. Концепція довіри співвідноситься з поняттям соціального капіталу. Вона безпосередньо «вплетена» в механізм, що забезпечує інтеграцію і стабільність суспільства. Безумовно, проблема довіри, її зміцнення є актуальною для будь-якого суспільства. Дослідження цих та інших проблем, пов'язаних з феноменом довіри, дасть змогу зрозуміти механізми життєдіяльності суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. — М. : Медиум, 1995. — 325 с.
2. Демкив О. Социальный капитал: теоретические основания исследования и операционные параметры / О. Демкив // Социология: теория, метод, маркетинг. — 2004. — № 4. — С. 99–111.
3. Дюркгейм Э. Ценностные и «реальные» суждения / Э. Дюркгейм // Социол. исслед. — 1991. — № 2. — С. 106–114.

4. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер // Избр. произведения. – М. : Прогресс, 1990. – С. 61–272; Він же. Избранное. Образ общества / М. Вебер. – М. : Юрист, 1994. – 704 с.; Він же. Основные понятия стратификации / М. Вебер // Социол. исслед. – 1994. – № 5. – С. 147–156.
5. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М. : Прогресс, 1990. – С. 628–629.
6. Полтерович В. М. Стратегия модернизации российской экономики / В. М. Полтерович. – М. : Алетейя, 2010. – 424 с.
7. Гриценко А. А. Внутренняя структура доверия / А. А. Гриценко // Эконом. теория. – 2010. – № 3. – С. 20–26.
8. Батыгин Г. С. Структурный функционализм Т. Парсонса / Г. С. Батыгин // Вестн. РУДН. Серия: Социология. – 2003. – № 4–5. – С. 6–34.
9. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева ; под ред. М. С. Ковалевой. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
10. Giddens A. The consequences of modernity / A. Giddens. – Stanford : Stanford univ. press, 1990. – 186 p.
11. Штомпка П. Довіра – основа суспільства / П. Штомпка. – М. : Логос, 2012. – 448 с.
12. Luhmann N. Trust and power / N. Luhmann. – N. Y. : J. Wiley, 1979. – 228 p.
13. Reina D. S. The truth about trust and betrayal / D. S. Reina, M. L. Reina // Associations now. – 2006. – April. – P. 98–108.

ДОВЕРИЕ КАК ФЕНОМЕН СОЦИАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Михеева В. В.

Проанализированы классические и современные социологические подходы к феномену доверия, факторы, которые определяют значение этого явления как феномена социальной реальности.

Ключевые слова: доверие, общество, социальный, действие, поведение.

TRUST AS A PHENOMENON OF SOCIAL REALITY

Mikheeva V. V.

An author analyses the classic and modern sociological approaches as to the phenomenon of trust. Factors which determine the meaning of this phenomenon.

Key words: trust, society, social, action, conduct.

УДК 37.013.73

І. Г. Мухіна, кандидат історичних наук, доцент

СУЧАСНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ

Проаналізовано методологічні підходи та принципи, що мали місце у радянському освітньо-культурному просторі при розв'язанні проблем, пов'язаних із вихованням особистості і процесами у сфері освіти та культури. Запропоновано сучасну методологію дослідження освіти та культури радянського періоду, яка дозволить розглянути ціннісні домінанти радянського освітньо-культурного простору і духовні аспекти радянської формації.

Ключові слова: освітньо-культурний простір, методологія, освіта, культура, виховання, ідеологізація.

Актуальність проблеми. У сучасну добу, коли моделюється структура національного освітньо-культурного простору, виникає низка глибоких проблем, пов'язаних із духовними аспектами розвитку як особистості, так і пост-радянської освітньо-культурної системи в цілому. Ці проблеми мають цивілізаційний характер і впливають із нагальності виховання фундаментальних цінностей та сучасного світогляду в молодого покоління. Але без осмислення ціннісних домінант радянського освітньо-культурного простору неможливо відшукати нові підходи щодо трансформації національної освіти та культури на сучасному етапі. Це має аналізуватися на новій методологічній основі, яка дозволить об'єктивно і неупереджено виявити позитивні та негативні наслідки всіх освітньо-культурних процесів даного історичного періоду та оцінити сучасні духовні потреби.

Аналіз останніх джерел і публікацій. У 20-х — 30-х рр. ХХ ст. проблемами постановки освітньо-культурних завдань займалася низка відомих радянських теоретиків, серед яких Н. Крупська, А. Макаренко, А. Богданов, М. Лібер, Я. Ряппо, А. Луначарський, М. Скрипник та ін. Виховання особистості вони розглядали на засадах партійності, ідеології, колективізму та атеїзму. Пошуком альтернативних завдань, які повинні вирішуватися при створенні нового освітньо-культурного простору, займалися видатні російські філософи, зокрема М. Бердяєв, С. Франк, А. Ільїн та ін. Але різноманітні питання, пов'язані з освітою, культурою та вихованням особистості, розглядалися як радянськими, так і зарубіжними мислителями в межах різних філософських, культурологічних та політичних проблем. Західні філософи

Ф. А. Хайєк, М. Фуко та сучасні вітчизняні дослідники А. Ахізер, А. Давидов, М. Шуровський, Т. Яковенко, І. Джохадзе, В. Смолін та інші звертаються до критики марксизму і тоталітаризму та їх впливу на духовну сферу суспільства. Але їх праці торкалися певних культурологічних проблем, не пов'язаних із функціями та особливостями радянського освітньо-культурного простору як упорядкованої системи. Між тим проблема методології дослідження радянського освітньо-культурного простору як феномену світового масштабу, як цілісної системи, що динамічно розвивалася і поступово модифікувалася під впливом суспільно-політичних процесів, поки що залишається поза увагою науковців. З цього випливає *мета* статті — відшукати нові методологічні підходи до об'єктивного і всебічного дослідження радянського освітньо-культурного простору як феномену світового масштабу.

Виклад основного матеріалу. Однією із сучасних проблем у сфері освіти є виховання моральних якостей, що впливають на формування особистості як громадянина. Серед них базовими цінностями виступають справедливість, патріотизм, духовність, милосердя, совість тощо. У цьому плані велику цінність становить радянський досвід патріотичного виховання молоді, який мав чимало позитивних результатів, звернення до героїчного минулого наших предків. Але в радянський період ці якості виховувалися на базі морального кодексу будівників комунізму, а на сучасному етапі потребується звернення до загальнолюдських моральних цінностей. Серед методологічних підходів, що насаджувалися в радянському освітньому та виховному процесі, слід відмітити суцільну ідеологізацію всієї духовної сфери суспільства на засадах марксизму і матеріалізму, знищення і витіснення всіх ідеалістичних теорій. Вони розглядаються не як альтернативні, а скоріше як хибні і шкідливі для розуміння минулого, навколишньої дійсності та майбутнього. Трансляція матеріалістичного розуміння світу на засадах лише марксизму здійснювалася у формі єдино вірного, істинного знання.

Ідеологічний підхід до процесу виховання відбився у працях радянських теоретиків і освітян А. Богданова, М. Лібера, Я. Ряппо, А. Луначарського, М. Скрипника та ін., які стверджували, що буржуазна освітньо-культурна система закріпачує особистість і придушує її ініціативу та свободу. Ідеологія розглядалася як основний стрижень усіх суспільно-політичних, економічних та культурних трансформацій суспільства. В. Смолін, розкриваючи роль ідеологічних підходів у радянській освіті і вихованні, зазначав, що марксистсько-ленінська ідеологія спиралась на об'єктивне наукове знання історії та глибинне розуміння протікання людського життя з позицій матеріалізму. Поступово нова ідеологія знищила всі залишки ілюзорної (ідеалістичної) свідомості, залишивши лише ілюзію побудови щасливого, справедливого суспільства на засадах марксизму, матеріалізму та атеїзму. Під впливом ідеологічних наста-

нов у сфері освіти і виховання формувалися чітко визначені суспільні інтереси та потреби, пов'язані з індустріалізацією, колективізацією, атеїзацією та боротьбою за соціалістичні ідеали. Усе, що перешкоджало здійсненню ключових державних завдань, визначалося як шкідливе та вороже [1, с. 53]. Ідеалізація радянської дійсності і радянського майбутнього поступово призвела до пригнічення особистості та встановлення диктату над усією духовною сферою суспільства. Але у цілому радянська ідеологія, яка формувалася в умовах політичної міжнародної ізоляції, потребувала іманентного самообертання, самопізнання, самообґрунтування та самооновлення, що відбилося у методологічних та ідеологічних настановах щодо створення єдиної концепції виховання й освіти підростаючого покоління та підготовки його до суспільної життєдіяльності.

Своєрідним альтернативним варіантом та методологічним підґрунтям моделювання духовно-моральної складової нового освітньо-культурного простору стали філософсько-антропологічні ідеї класиків російської філософії М. Бердяєва, С. Франка, А. Ільїна та ін. Їх праці являли собою критичний підхід до осмислення проблем переходу суспільства від старих духовних та культурних основ до нових, демонстрували наслідки так званої «культурної революції» у радянському соціумі. Критик марксизму А. Ільїн виступав проти намагання більшовиків соціалізувати не тільки матеріальні засоби, а й душу людини. Він уважав, що втручання влади у духовний світ особистості приведе до створення духовно примітивної істоти, позбавленої індивідуальності та творчої активності [2–4]. Філософи виступають проти радикальних змін у сфері культури, бо поневолені класи ще не встигли створити власну культуру. На їх думку, до створення нової культури слід усвідомити і зберегти ту, що вже склалася, удосконалити її, використовуючи з неї те, що потребує подальшого розвитку, та відкидаючи все хибне [5, с. 24; 6, с. 5]. У своїх роздумах над змінами, що проходять у освітньо-культурному просторі радянського суспільства, філософи схилиються до того, що максималістська революційна ідея стосовно створення ідеального безкласового справедливого суспільства спричинила розмивання граней між добром і злом, насильством і жорстокістю, що остаточно призвело до встановлення тоталітарного суспільства і тоталітарного освітньо-культурного простору. Досить негативно ними сприймаються й недовіра та вороже ставлення радянської влади до культурної еліти старого суспільства та її усталених духовних цінностей, що грубо замінюються новою пролетарською культурою, матеріалізмом та атеїзмом. Вони продукувалися у формі теологічного вчення, обов'язкового для засвоєння всіма без винятку членами суспільства. Філософи доходять висновку про те, що у сфері освіти та культури була встановлена диктатура марксистського світогляду, побудована на ортодоксальній доктрині, обов'язковій для всіх, що пов-

ністю нівелювала демократичні ідеї про побудову щасливого і справедливого суспільства, в якому людина буде головною цінністю.

Пошук нових підходів щодо розвитку радянської освіти та культури спричинив розгортання у середині 20-х — на початку 30-х рр. XX ст. гострої дискусії, спрямованої на відшукування нових методів навчання і виховання та основних механізмів впливу на формування людини як особистості. Так, В. Білоус у праці «Рефлексология и воспитание» обстоював нову постановку питання про сутність виховання, що розглядалося як вироблення систематично організованих умовних рефлексів. Їх ідейними супротивниками стали представники соціогенетики, зокрема А. Залкінд та ін., які акцентували увагу на визначній ролі зовнішніх факторів у вихованні та формуванні особистості. Так, у теорії А. Залкінда чітко відбиваються необхідність та обов'язковість ідеологічного вторгнення держави у процес виховання, внутрішній світ почуттів і переживань особистості, особисте життя [7, с. 18; 8, с. 54]. У працях радянських теоретиків М. Скрипника, Н. Крупської, А. Макаренка проглядається вже не намагання знайти компромісні рішення у виробленні завдань стосовно створення нової освітньої та культурної системи, а гостре несприйняття альтернативних підходів до осмислення наслідків культурних перетворень. Заклики до використання культурного досвіду буржуазних країн сприймаються як вияв шкідливої та підривної діяльності. У працях Н. Крупської, А. Макаренка, А. Іоанісіані, С. Фрідмана, Б. Комаровського та інших стверджується, що колективізм і марксистсько-ленінський світогляд як основа радянської ідеології повинні просякувати всю освітньо-виховну систему й стати політичним та ідеологічним знаряддям стосовно формування нової людини соціалістичної формації [9, с. 10; 10, с. 128; 11, с. 30; 12, с. 93].

На противагу радянським теоретикам, що пропагували колективізм як основу освітньо-виховного процесу, у працях західних філософів він нещадно критикується як один з елементів тоталітарного закріпачення особистості. Так, на думку Ф. А. Хайєка, планування розвитку всіх сфер життя, у тому числі освітньо-виховної, неминуче призведе до встановлення тоталітаризму, бо планування обов'язково містить елементи примушування, обмеження та ліквідує правовий порядок. Критично осмислюючи роль колективізму як стрижня соціалістичного виховання, філософ доходить висновку про те, що особистість за таких умов утрачає можливість оцінити корисність праці, до якої вона залучена [13, с. 17]. Відомий філософ М. Фуко, осмислюючи проблему взаємодії знання і влади, указував на те, що немає нічого найбільш загрозливого, ніж та політична система, яка претендує на те, аби диктувати істину [14, с. 213].

Ще одним важливим методологічним підходом, що мав місце у радянському освітньо-культурному просторі, стала ретельна диференціація наукового матеріалу та інформаційних джерел, які використовувалися у навчально-

виховному процесі. Для виховання «нової людини» та формування нової спільності «радянський народ» з освітньо-культурного простору виключалося все, що стосувалося специфіки національних культур, а культура цивілізації була замінена заідеологізованою радянською субкультурою, яка являла собою синкретичний зв'язок деяких елементів культури у сполученні з раціоналістичним, атеїстичним контекстом тлумачення історії, культури, традиції. Виховання молоді в дусі визнання культурних цінностей та ідеалів, що панували в радянському суспільстві, інтернаціоналізму допомагав підтримувати суспільний лад, що існував. Взаємозв'язок між освітою і державою характеризується ступенем централізації контролю над освітою. На думку А. Ахізера, А. Давидова, М. Шуровського, Т. Яковенко, більшовицька ідеологія стала втіленням боротьби з культурними традиціями і породила глибокий культурний конфлікт між владою та інтелігенцією як носієм культурних цінностей [15, с. 30]. Вони відмічали, що радянська влада рішуче відкинула ідею створення асимільованої культури як одного із шляхів подолання суперечностей між старою та новою культурною спадщиною.

І. Джохадзе у праці «Массовое общество и демократический тоталитаризм: свобода без выбора» звернув увагу на різні засоби, які використовуються в освітньо-культурному та інформаційному просторі тоталітарного і пост-тоталітарного суспільства. На його думку, саме за рахунок цих засобів відбуваються експансія всіх форм колективної праці, суспільного життя та розваг, вторгнення у внутрішній світ особистості. Елементи несвободи, неможливості вибору, відсутність альтернатив автор називає основними ознаками сучасного суспільства, як тоталітарного, так й посттоталітарного [16, с. 40].

Глибокий і ґрунтовний шар наукових надбань теоретиків у сфері філософії, педагогіки, культурології, які присвячені окремим культурологічним проблемам у радянський період, на жаль, не розкриває повною мірою еволюцію і трансформацію радянського освітньо-культурного простору. Але вони надають можливість побачити методологію, яка використовувалась при розгляді різноманітних проблем, пов'язаних з освітою та культурою, визначити спектр ціннісних орієнтирів, які були притаманні радянській формації та просякували всі сфери життєдіяльності, виявити коло основних питань аксіологічного та гносеологічного значення, що спричиняли гострі дискусії у науковому світі та були центром ідеологічного протистояння двох світових систем. Принцип партійності і марксизму, застосований у наукових дослідженнях, повне відкидання і спотворення західної методології та західної культури призвели до суб'єктивності тлумачень та суджень, демонстрації лише переваг радянської освітньо-культурної системи.

Висновки. Для пошуку нових векторів розвитку пострадянського освітньо-культурного простору необхідно проаналізувати всі позитивні і негативні

процеси, що мали місце в радянський період, і на базі цього аналізу відшукувати нові шляхи стосовно розвитку національної освіти та культури. У зв'язку з цим виникає потреба застосувати нову сучасну методологію дослідження радянського освітньо-культурного простору, відмінну від радянської, для якої були характерними партійність, ідеологічна зашореність та суворий догматизм. З метою розкриття ціннісних домінант радянського освітньо-культурного поля та визначення специфіки його становлення, розвитку і трансформації, розгляду його як феномену світового масштабу базовими методологічними підходами, на наш погляд, повинні стати історико-філософський та системно-структурний, що дозволяють вивчити даний об'єкт у його динаміці та еволюції, взаємозалежності його структурних елементів, складних відносинах суб'єктів та об'єктів.

Інтроекція дозволяє застосувати типову пізнавальну процедуру з характерним для неї «поглядом ізсередини», що розуміється як повна ідентифікація суб'єкта з об'єктом. Застосування цього методологічного підходу надасть можливість зрозуміти явища у сфері радянської освіти та культури як у комунікативному, так і в історичному аспекті, побачити й оцінити ситуацію очима тих суб'єктів, які діють у даному процесі, та очима суб'єктів, які переживають та осмислюють ці процеси. У цілому інтроективний підхід дозволяє уникнути наклеювання абсолютно зовнішніх ярликів до внутрішнього змісту події та дослідити феномени освітньо-культурного простору «зсередини».

Крім того, повинен мати місце й синергетичний підхід, котрий дасть змогу виявити особливості еволюції радянського освітньо-культурного простору як складного суспільного і духовного феномену, розглянути його у динаміці, взаємозв'язку із суспільно-політичною та культурною сферами, що спричинили наявність іманентного потенціалу для його самоорганізації та саморозвитку. У цьому ракурсі освітньо-культурний простір розглядається як своєрідна суспільна матриця, що мала складні підсистеми, котрі стабілізували й усталювали все суспільство в цілому та формували ментальність як окремого індивіда, так і суспільства.

Використання ідіографічного методу дозволить зафіксувати індивідуальні особливості, що розкривають унікальність і специфічність об'єкта пізнання. Метод соціалістичного реалізму та марксистський метод, що застосовувалися в наукових дослідженнях радянського періоду, повинні бути замінені на загальнонаукові методи і підходи, що дадуть змогу всебічно й об'єктивно дослідити дану проблему. У цілому порівняльний аналіз проблеми крізь призму наукових праць радянських і нерадянських філософів, через зіставлення їхніх методологічних підходів надасть можливість об'єктивно розглянути ключові проблеми та екзистенціальну основу становлення і розвитку освітньо-

культурної системи радянської формації та простежити її модифікацію у процесі суспільно-історичних процесів, визначити коло ідеологічних та ментальних концептів, на яких формувався і функціонував радянський освітньо-культурний простір.

ЛІТЕРАТУРА

1. Смолин В. И. Рефлексия как фактор развития социалистической идеологии / В. И. Смолин // Время и преемственность в развитии культуры / Я. Ф. Аскин, И. М. Гуткин, Т. П. Фокин. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1991. – 180 с.
2. Бердяев Н. Философия творчества, культуры и искусства / Н. Бердяев. – М. : Искусство, 1994. – Т. 1. – 541 с.
3. Ильин И. А. Путь духовного обновления / И. А. Ильин. – Мюнхен, 1962. – 415 с.
4. Либер М. И. Социальная революция или социальный распад / М. И. Либер. – Харьков : Культ.-просвет. орг. «Труд», 1919. – 110 с.
5. Ладыженский А. М. Кризис современной культуры и его отражение в новейшей философии / А. М. Ладыженский. – Ростов н/Д : Тип. Штаба С. К. В. О., 1924. – 40 с.
6. Лопатин Л. М. Несостоятельные задачи современной философской жизни / Л. М. Лопатин // Вопр. философии и психологии. – 1917. – Кн. 136. – С. 5.
7. Белоусов С. Н. Пути воспитательного влияния в школе повышенного типа / С. Н. Белоусов. – М. : Работник Просвещения, 1930. – 48 с.
8. Залкинд А. Б. Очерки культуры революционного времени / А. Б. Залкинд. – М. : Работник просвещения, 1924. – 98 с.
9. Крупская Н. К. Задачи общества педагогов-марксистов / Н. К. Крупская. – М. : Работник Просвещения, 1930. – 12 с.
10. Макаренко А. С. Коллектив и воспитание личности / А. С. Макаренко. – М. : Педагогика, 1972. – 336 с.
11. Фридман С. Вопросы марксистской педагогики / С. Фридман. – М. : Работник просвещения, 1929. – 51 с.
12. Комаровский Б. Диалектика развития научно-педагогической мысли / Б. Комаровский. – М. : Работник просвещения, 1928. – 114 с.
13. Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма : пер. с англ. / Ф. А. Хайек. – М. : Изд-во «Новости» при участии изд-ва «Catallaxy», 1992. – 304 с.
14. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет : пер. с фр. / Мишель Фуко. – М. : Касталь, 1996. – 448 с.
15. Большевизм – социокультурный феномен (опыт исследования) / А. С. Ахизер, А. П. Давыдов, М. А. Шуровский, Т. Г. Яковенко // Вопр. истории. – 2001. – № 12. – С. 28–40.
16. Джохадзе И. Массовое общество и демократический тоталитаризм: свобода без выбора / И. Джохадзе // Логос. – 2001. – № 5–6. – С. 36–48.

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИССЛЕДОВАНИЮ СОВЕТСКОГО КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА

Мухина И. Г.

Проанализированы методологические подходы и принципы, которые имели место в советском культурно-образовательном пространстве при раскрытии проблем, связанных с воспитанием личности и процессами в сфере образования и культуры. Предложена современная методология исследования образования и культуры советского периода, которая позволит рассмотреть ценностные доминанты советского культурно-образовательного пространства и духовные аспекты советской формации.

Ключевые слова: культурно-образовательное пространство, методология, образование, культура, воспитание, идеологизация.

MODERN METODOLOGICAL APPROACHES TO RESEARCH SOVIET CULTURAL-EDUCATION'S SPACE

Muhina I. G.

In this article the analysis systematic approaches and principles, which was in soviet cultural-education's space at consideration of problem connected with upbringing of personality and process in sphere education and culture. Modern methodology of research and culture soviet period, which allowed examine valuable dominants of soviet cultural-education's space and spiritual aspects of soviet formation be promoted.

Key words: cultural-education's space, methodology, education, culture, upbringing, ideologization.

УДК 316.347:282

В. І. Крячко, кандидат соціологічних наук, доцент

ПРО ЕТНІЧНИЙ СКЛАД РИМО-КАТОЛИКІВ У СВІТОВОМУ СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ

Здійснено спробу експлікації етнічного складу та кількості римо-католиків в основних країнах та регіонах поширення католицизму у світі. Проаналізовано частину сучасних наукових та інформаційних ресурсів, пов'язаних із дослідженням світового етнорелігійного простору та католицизму, а також експліковано основні

католицькі етнічності та ареали поширення римо-католицизму у світовому соціальному просторі.

Ключові слова: католики, католицизм, кількість, етнічність, країна, регіон, етнорелігійний простір, соціальний простір.

Актуальність проблеми. Вивчення цієї проблематики пов'язане із дослідженням поширення католицизму в етносоціальному та етнорелігійному просторах, а також з аналізуванням взаємозв'язку та взаємодії етнічності з різними структурними полями соціуму, зокрема релігійним. Як відомо, у світі більшість становлять християни, з яких понад половина — католики. Тому моніторинг етнічного складу останніх, як і соціопросторів поширення католицизму, є надзвичайно важливим у контексті етнорелігійно-глобалізаційних процесів та при дослідженні динаміки складових світового етнорелігійного простору.

Отже, проблема цього наукового дослідження полягає у наявності теоретичного дефіциту напрацювань, пов'язаних із етнічним складом католиків у світовому соціальному просторі, та недостатній репрезентованості у вітчизняній літературі відповідних сучасних теоретичних напрацювань, присвячених соціологічній концептуалізації етнорелігійного простору та етнічності для розроблення моделей, які допоможуть ліквідувати науковий та інструментативний дефіцит досліджень стосовно функціонування різних етнічностей у різних етнорелігійних та етносоціальних просторах.

Аналіз останніх джерел і публікацій експлікується у концептуально-теоретичних джерелах дослідження світового етнорелігійного простору (інформаційних ресурсах), які доступні у мережі Інтернет, та друкованих публікаціях дослідників розвитку католицизму у світі та Україні, феномену етнічності і релігійного простору, зокрема: веб-сайтах ЦРУ США, Центру «П'ю Ресерч», Ватикану, виданні Ватикану «*Annuario Pontificio*», а також доробках таких дослідників, як В. Бурега, М. Волобуєв, Н. Дік, П. Дік, О. Добродум, В. Євтух, О. Карпенко та ін.

Метою статті є аналіз сучасних теоретико-методологічних наукових та медіа-ресурсних напрацювань стосовно дослідження кількості та етнічного складу римо-католиків у світовому соціальному просторі для експлікації ознак взаємодії релігійного простору та різних етнічностей, а також означення основних католицьких етнічностей у світовому етнорелігійному просторі.

Виклад основного матеріалу. Для експлікації основних католицьких етнічностей у світі використаємо у даній статті розроблену та сконструйовану автором технологію, яка складається із таких операцій: 1) спочатку визначимо кількість католиків у регіонах та окремих країнах світу, використовуючи статистичні дані дотичних до цієї тематики інформаційних ресурсів; 2) потім відберемо ті основні топоси (місця, країни) поширення католиків, у яких

кількість (%) католиків у них допоможе репрезентувати етнічність останніх (адже якщо %-на кількість католиків у певному місці Земної кулі надто мала, то, на нашу думку, це соціологічно слабко репрезентативно для ствердження того, що та чи інша етнічність (спільнота, суспільство) є католицькою етнічністю); 3) зіставимо (порівняємо) їх із сучасним етнічним складом цих топорів, де це можливо (адже не у кожній країні світу її законодавство дозволяє фіксувати етнічність при переписі населення). Така приблизна кореляція опціонально може експлікувати (гіпотетично), на нашу думку, основні католицькі етнічності, адже якщо, як ми вважаємо, наприклад, більшість населення окремої країни — католики і ця країна в основному є моноетнічною (переважають представники титульного етносу) чи якась конкретна етнічність є значно переважаючою у відсотковому відношенні, то, таким чином, домінуючу етнічність цієї країни (порівняно з етнічними (національними) меншинами) можна вважати католицькою. Тобто якщо %-не співвідношення католиків і представників кількісно переважаючої етнічності в окремій державі чи регіоні (у трансетнічному ракурсі) приблизно збігається, то це опціонально може бути маркером тієї чи іншої католицької етнічності. Прикладом наведеного умовиводу може бути *польська* етнічність.

Отже, насамперед доцільно визначити загальну кількість католиків, а також їх кількість у конкретних регіонах та окремих країнах світу. Узагалі на сьогодні третина жителів планети — християни (сповідують християнство) (2,2 млрд осіб (32 % від загальної чисельності людства)) [13], більше половини з яких належать до Католицької Церкви. Слід зазначити, що за минуле століття кількість католиків у світі зросла у чотири рази, від близько 300 млн (за оцінками «Pew Research Center» (П'ю Ресерч Сентер) 291 млн віруючих у 1910-х рр. до близько 1,2 млрд (за оцінками «Pew Research Center» 1,1 млрд у 2010 р.) віруючих у 2010-х рр. У той же період загальна кількість населення Землі теж швидко зросла. Як результат католики складають помітно стабільну частку від усіх людей на Земній кулі. У 1910 р. католики охоплювали близько половини (48 %) усіх християн і 17 % усього світового населення згідно з історичними оцінками Світової християнської бази даних. Століттям пізніше дослідження «Pew Research Center» експлікувало той факт, що католики все ще охоплюють близько половини (50 %) християн у світі і 16 % усього світового населення [20].

Проте за останнє сторіччя істотно змінився географічний (регіональний) світовий розподіл католиків. У 1910 р. у Європі проживало близько двох третин усіх католиків, близько дев'яти десятих проживало у Європі (65 %) чи Латинській Америці (24 %). У 2010 р. згідно із статистикою, навпаки, лише близько чверті всіх католиків (24 %) проживали в Європі. А найбільша їх частка (39 %) проживала у регіонах Латинської Америки та Карибського басейну [20].

У регіональному контексті дослідження кількості католиків у світі доцільно навести також дані із статистичного довідкового Щорічника католицької церкви *Annuario Pontificio* 2013, які експлікують той факт, що велика частина католиків живе в Америці (48,8 % від їх загальної кількості у світі), на другому місці — Європа (23,5 %), на третьому — Африка (16 %), 10,9 % католиків живуть в Азії і 0,8 % — в Океанії. Найбільш інтенсивно кількість католиків росла в 2011 р. в Африці (4,3 % на рік) та Азії (2 %). У Європі та Америці ці показники нижчі — тут частка католиків збільшилася тільки на 0,3 % [14].

Нагадаємо, що, як свідчить статистика Ватикану, на сьогодні у світі налічується 1,2 млрд римо-католиків. З них понад 40 % католиків світу живуть у країнах Латинської Америки, але найбільший приріст католицьких парафій останніми роками припадає на країни Африки. На Латинську Америку припадає 483 млн вірних Римо-Католицької Церкви, або 41,3 % світових католиків. У країнах Азії католицьких вірних також побільшало. Зараз в Азії живуть 12 % католиків світу — 137 млн [3]. Отже, основними регіонами поширення католицизму у світі є: Європа, Північна та Південна Америка, Південна та Центральна Африка, а також частково Південна Азія.

Із огляду регіонального контексту поширення католицизму у світовому соціальному просторі перейдемо до конкретизації та означення країн із найбільшою кількістю проживаючих у них католиків, використовуючи дані 1910 та 2010 рр., зафіксовані у дослідженнях «Pew Research Center» (табл. 1 і 2) [20].

Таблиця 1

Країни із найбільшою кількістю католиків, 1910 р.

Країна	Оцінена кількість католиків, 1910 р.	% населення, які є католиками, 1910 р.	% від світового католицького населення, 1910 р.
Франція	40 510 000	98,4	13,9
Італія	35 270 000	99,9	12,1
Бразилія	21 430 000	95,6	7,4
Іспанія	20 350 000	99,9	7
Польща	18 750 000	77,1	6,4
Німеччина	16 580 000	35,7	5,7
Мексика	14 280 000	91	4,9
США	12 470 000	14,2	4,3
Філіппіни	7 260 000	78,7	2,5
Чеська Республіка	7 120 000	86,2	2,4
Усього у світі	291 290 000	16,6	100

Таблиця 2

Країни із найбільшою кількістю католиків, 2010 р.

Країна	Оцінена кількість католиків, 2010 р.	% населення, які є католиками, 2010 р.	% від світового католицького населення, 2010 р.
Бразилія	126 750 000	65	11,7
Мексика	96 450 000	85	8,9
Філіппіни	75 570 000	81	7
США	75 380 000	24,3	7
Італія	49 170 000	81,2	4,6
Колумбія	38 100 000	82,3	3,5
Франція	37 930 000	60,4	3,5
Польща	35 310 000	92,2	3,3
Іспанія	34 670 000	75,2	3,2
Демократична Республіка Конго	31 210 000	47,3	2,9
Аргентина	31 020 000	76,8	2,9
Усього у світі	1 078 790 000	15,6	100

Тут слід одразу зазначити, що дані ЦРУ США стосовно кількості католиків у деяких країнах відрізняються порівняно із наведеними даними «Pew Research Center»: Бразилія — 73,6 %, Колумбія — 90 %, Франція — 83–88 %, Іспанія — 94 %, Аргентина — 92 % [19], що вказує на більшу міру окатоличення цих країн, а у зв'язку із цим збільшується й імовірність іменування іспанців, аргентинців та інших католицькими етнічностями, адже відсоток їх окатоличення високий.

Аби зробити припущення про існування основних католицьких етнічностей, наведемо дані ЦРУ США щодо релігійного та етнічного, а також в окремих випадках мовного складу таких країн (адже мова є одним із базових маркерів етнічності, і тому там, де етнічний склад слабко (насилу) ідентифікується (фіксується), мова може, на нашу думку, виступати досить важливим індикатором (маркером) етнічної належності та доповнювати етнічну «картину» того чи іншого етнорелігійного та соціального простору): Австрія — 74 % католиків, 91,1 % населення належать до австрійської етнічності; Хорватія — 87,8 % католиків, 89,6 % населення належать до хорватської етнічності; Ірландія — 87,4 % католиків, 87,4 % населення належать до ірландської етнічності; Литва — 79 % католиків, 84 % населення належать до литовської етнічності; Мальта — 98 % католиків, 90,2 % населення належать до мальтійської етнічності; Парагвай — 89,6 % католиків, 95 % населення належать до іспанської та американо-індіанської етнічності.

ті; Перу — 81,3 % католиків (іспаномовна країна — 84,1 % населення розмовляють іспанською мовою, а тому опціонально належать до іспанської етнічності); Португалія — 84,5 % католиків (практично моноетнічна гомогенна країна, більше 90 % населення належать до португальської етнічності); Пуерто-Рико — 85 % католиків, 76,2 % населення належать до іспанської етнічності; Сен-П'єр і Мікелон — 99 % католиків належать до таких етнічностей, як баски та бретонці; Словачія — 68,9 % католиків, 85,8 % населення належать до словацької етнічності; Словенія — 57,8 % католиків, 83,1 % населення належать до словенської етнічності (досить католицька етнічність); Бразилія — 65–73 % католиків (більшість розмовляють португальською мовою); Мексика — 85 % католиків, 60 % належать до американо-індіансько-іспанської етнічності; Італія — 81,2 % католиків, більшість належать до італійської етнічності; Польща — 92,2 % католиків, 96,7 % населення належать до польської етнічності; Іспанія — 75,2–94 % католиків, іспанською мовою розмовляють 74 % населення, тобто опціонально належать до іспанської етнічності; Аргентина — 76,8–92 % католиків, 97 % населення належать в основному до іспанської та італійської етнічностей [19].

Отже, спираючись на наведені дані достовірного американського джерела інформації, можна припустити наявність таких католицьких етнічностей у сучасних етнорелігійному та соціальному просторах: *австрійська католицька етнічність; хорватська католицька етнічність; ірландська католицька етнічність; литовська католицька етнічність; мальтійська католицька етнічність; іспанська католицька етнічність; португальська католицька етнічність; баскська католицька етнічність, бретонська католицька етнічність; словацька католицька етнічність; словенська католицька етнічність (досить католицька етнічність); італійська католицька етнічність; польська католицька етнічність.*

Також одразу стає очевидним, що ієрархія першої десятки країн із найбільшою кількістю католицького населення суттєво змінилася за останні сто років, що виявляється не тільки суто кількісно, а й якісно-етнічно. Адже на перших місцях цієї ієрархії сьогодні стоять латиноамериканські країни з їх етнічностями на відміну від європейських країн з їх етнічностями у 1910 р. Також контекстуально доцільно звернути увагу на те, що (як експлікують дані наведених таблиць) із 10 країн світу, де найбільше католиків, чотири — латиноамериканські. І лише в Бразилії нині живуть понад 150 млн католицьких вірних. У Європі найбільше католицьке населення в Італії — 57 млн, а серед країн Африки найбільше католиків має Демократична Республіка Конго — майже 36 млн [3]. Стає очевидним також той факт, що на сьогодні відсоток католиків у найбільших за кількістю католиків країнах Європи (крім Польщі) суттєво знизився порівняно із 1910 р. за рахунок, на нашу думку, притоку емігрантів із некатолицьких (та) неєвропейських країн.

Вартий уваги також той факт, що в деяких країнах із великою кількістю католицького населення частка його представників, які ідентифікують себе як католики, знизилася за останнє десятиліття. У Бразилії проживає найбільша кількість католиків у світі, але частка самоідентифікованих (аутоідентифікованих) католиків у Бразилії зменшилася з приблизно трьох чвертей (74 %) у 2000 р. до приблизно двох третин (65 %) у 2010 р. У Мексиці, країні із другою за величиною кількістю світового католицького населенням, частка тих соціальних суб'єктів (індивідів), які аутоідентифікують себе як католики, зменшилася із 89 % у 2000 р. до 85 % у 2010 р. [20].

У контексті дослідження світового етнорелігійного простору цікавим, як ми вважаємо, є також приклад США: католицьке населення США значною мірою сформувалося під впливом імміграції і включає зростаючу частку латиноамериканців («латиносів»). Три четвертих (76 %) католицьких іммігрантів, які проживають у США, походять із Латинської Америки і Карибського басейну, у той час як близько 10 % походять із Азіатсько-Тихоокеанського регіону і також близько 10 % походять із Європи. Згідно з недавніми опитуваннями «Pew Research Center» дорослого католицького населення США 60 % з них є неіспаномовні (не«латиноси») «білі» (переклад з англійської мови) європеїди, 33 % з них є іспаномовні («латиноси», латиноамериканці) і 7 % з них є представниками інших меншин, включаючи американців азійського походження [20].

Тут слід зауважити, що дані «Статистичного щорічника церкви» видавництва Ватикану, який включає оцінки католицького населення, не завжди збігаються з оцінками «Pew Research Center», які базуються на переписах та звітах, і за 2010 р. можуть відрізнитися. Наприклад, «Статистичний щорічник» експлікує більшу кількість католицького населення (1,196 млрд) (у той час як оцінки «Pew Research Center» експлікують цифру 1,1 млрд) як загалом у світі, так і католицького населення Бразилії (163 269 000) і Мексики (99 635 000) зокрема. Контрастивно, оцінки «Pew Research Center», які базуються на аналізі даних перепису населення 2010 р., дозволяють припустити наявність 126 750 000 католиків у Бразилії та 96 450 000 католиків в Мексиці [20].

Стосовно кількості католиків в Україні треба зазначити насамперед, що більше 97 % зареєстрованих на сьогодні релігійних громад в Україні є християнськими. Приблизно половина з них — православної традиції. Решту майже порівну поділяють католики та протестанти [4]. Слід також нагадати, що католицизм в Україні репрезентований кількома структурами. Найчисленнішою з них є Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ). Крім того, в Україні діють єпархії Римо-Католицької Церкви, а на Закарпатті існує Мукачівська греко-католицька єпархія, яка адміністративно не пов'язана з УГКЦ.

Загальна кількість католиків за «*Annuario Pontificio*» станом на 31 січня 2010 р. становить в Україні 4 902 294 чол. УГКЦ налічувала у 2010 р. в Україні 3 710 729 членів, а кількість римо-католиків оцінювалася Ватиканом у 811 565 чол. [1]. Тобто більше 10 % українців сьогодні — католики, причому греко-католиків в Україні у 4,5 разу більше, ніж римо-католиків, яких в Україні приблизно 2 %. Бути українцем сьогодні означає бути насамперед православним, але також греко-католиком [15]. Ураховуючи той факт, що поляків (як національна меншина) в Україні приблизно 0,3 % [11], можна говорити про незначну частку поляків (які є в основному католиками) серед українських католиків, тобто стає очевидним твердження, що майже всі українські католики в основному належать до української етнічності (звичайно, це твердження потребує подальшого уточнення), хоча вплив польської культури та етнічності на розвиток католицизму в Україні може відчуватися хоча б суто географічно, адже основна частина католицьких парафій знаходиться на території Західної частини України [1], де населення в основному моноетнічно-гомогенно українське.

Аналізуючи етнонаціональний склад вищого духовенства Римо-Католицької Церкви в Україні з 1991 по 2011 р. та спираючись на інформаційні дані з офіційних статистично-довідкових збірників Римо-Католицької Церкви, інформацію з офіційного інтернет-порталу Харківсько-Запорізької дієцезії та дослідження вітчизняних істориків, треба зазначити, що воно мало 21 вищого ієрарха, з них шість чернечих (орденських) та чотири нунції, загальна кількість єпископів українського походження дорівнює чотирьом особам, десять осіб польського походження (з них двоє обіймали Архієпископську кафедру), число вищих ієрархів інших національностей дорівнює трьом, а саме: латиш, угорець, молдаванин. На посаді Апостольських нунціїв перебували італієць, хорват, словенець, норвежець (громадянин США) [2]. Отже, у складі вищого католицького духовенства в Україні його представників з українським етнічним корінням більш ніж у п'ять разів менше, ніж представників з іноукраїнським етнічним корінням.

Насамкінець доцільно навести цікавий статистичний факт: кількість католиків щодня зростає на 31 тис. Це статистика зі щорічного звіту Міжнародного Бюлетеня місіонерських досліджень (*International Bulletin of Missionary Research*), на який посилається у своїй публікації сайт *prochurch.info* [8]. З огляду на такий великий постійний приріст католиків у світі питання соціоеволюції розвитку католицьких етнічностей продовжує, на нашу думку, залишатись актуальним.

Висновки. Унаслідок проведеного аналізу кількості католиків в окремих регіонах та країнах світу, можна констатувати, що католицизм є найбільш поширеним у Південній, Центральній та Північній Америці, зокрема в Бра-

зилії, Мексиці, США тощо. В Африці католики переважають у Демократичній Республіці Конго, а в Азії — на Філіппінах. Католицизм є основною релігією в багатьох європейських країнах (Франція, Італія, Іспанія, Португалія, Австрія, Литва, Польща, Словаччина, Словенія, Хорватія, Ірландія, Мальта та ін.). В Україні католиків приблизно 10 %, зокрема римо-католиків — приблизно 2 %. Основними католицькими етнічностями, на нашу думку, на сьогодні є: австрійська католицька етнічність; хорватська католицька етнічність; ірландська католицька етнічність; литовська католицька етнічність; мальтійська католицька етнічність; іспанська католицька етнічність; португальська католицька етнічність; баскська католицька етнічність; бретонська католицька етнічність; словацька католицька етнічність; словенська католицька етнічність (досить католицька етнічність); італійська католицька етнічність; польська католицька етнічність. Питання соціоеволюції розвитку католицизму та католицьких етнічностей у соціальному та етнорелігійному просторах світу в цілому та в Україні зокрема вважаємо актуальним з причин активного зростання кількості римо-католиків у різних регіонах та країнах світу, як впливає із статистичних даних та католико-контекстуальних досліджень, експлікованих у соціальному, інформаційному та медіа-просторах сучасності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурега В. Український католицизм – 2010: версія Ватикану [Електронний ресурс] / Володимир Бурега // Незалежний інтернет-ресурс «Релігія в Україні». – 08.06.2010. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/4824-ukrayinskij-katolicizm2010-versiya-vatikanu.html>.
2. Волобуєв М. С. Національний склад єпископату Римо-католицької церкви в Україні (1991–2011) [Електронний ресурс] / М. С. Волобуєв // Персональний сайт Михайла Волобуєва. – 30.03.2012. – Режим доступу: <http://ukrmvc.ho.ua/40-naconalniy-sklad-yepiskopatu-rimo-katolickoyi-cerkvi-v-ukrayine-1991-2011rr.html>.
3. Де у світі найбільше католиків – інфографіка [Електронний ресурс] // Веб-сайт Української служби Британської телерадіомовної корпорації «BBC Україна». – 01.03.2013. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2013/03/130301_catholics_world_it.shtm.
4. Довідник релігій [Електронний ресурс] // Веб-сайт проекту Інституту Релігії та Суспільства Українського Католицького Університету «Релігійно-інформаційна служба України». – Режим доступу: <http://risu.org.ua/ua/index/reference>.
5. Євтух В. Б. Етнічність : глосарій / Володимир Євтух ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ; Ін-т етніч. регіон. та діаспорознав. студій. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – 170 с.
6. Євтух В. Б. Етнічність : енцикл. довід. / В. Б. Євтух ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. – К. : Фенікс, 2012. – 396 с.

7. Исследование: 34 % католиков в США – латиноамериканцы [Електронний ресурс] // Христианский католический портал «Katolik.ru». – 11.10.2013. – Режим доступу: <http://katolik.ru/mir/116799-issledovanie-34-katolikov-v-ssha-latinoamerikantsy.html>.
8. Карпенко О. Релігійна карта світу: як вірують сім мільярдів? [Електронний ресурс] / Олег Карпенко // Церковна православна газета. – 2011. – листоп. (№ 21 (295)); Веб-сайт «УНІАН». – Режим доступу: <http://religions.unian.net/ukr/detail/7700/>.
9. Культурология [Електронний ресурс] : учеб. пособие для вузов / П. Ф. Дик, Н. Ф. Дик. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – 384 с. – Режим доступу: http://www.hrono.ru/libris/lib_d/dikkult12.php.
10. Оpublikovana statistika misisionerskoj deyatelnosti Katolicheskoy Cerkvi [Електронний ресурс] // Христианский католический портал «Katolik.ru». – 18.10.2012. – Режим доступу: <http://katolik.ru/mir/112493-opublikovana-statistika-missionerskoj-deyatelnosti-katolicheskoy-tserkvi.html>.
11. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс] // Веб-сайт Державного комітету статистики України «Всеукраїнський перепис населення 2001». – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>.
12. Святішому Отцеві представлено «Папський щорічник 2013» та «Щорічник Статистики Церкви» [Електронний ресурс] // Інформаційний сайт порталу «Milites Christi Imperatoris» «Католицький Оглядач». – 13.05.2013. – Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/svyatishomu-otcevi-predstavleno-papskiy-shchorichnik-2013-ta-shchorichnik-statistiki-cerkvi>.
13. Соціологи підрахували, скільки у світі мусульман і християн [Електронний ресурс] // Сайт телеканалу «ТБі». – Режим доступу: http://tvi.ua/new/2012/12/23/sociolohy_pidrakhuvaly_skilky_u_sviti_musulman_ta_khrystyyan.
14. У світі зросла кількість католицьких вірян [Електронний ресурс] // Веб-сайт газети «День». – 14.05.2013. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/news/140513-u-sviti-zroslo-kilkist-katolickih-viryan>.
15. Черенков М. Християнство в Україні: коментар до статистики [Електронний ресурс] / Михайло Черенков // Незалежний інтернет-ресурс «Релігія в Україні». – 19.08.2013. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/23056-xristianstvo-v-ukrayini-komentar-do-statistiki.html.
16. Число католиків у світі за рік збільшилося до 1,2 млрд людей [Електронний ресурс] // Інформаційний портал «Стик». – 14.05.2013. – Режим доступу: <http://styknews.info/novyny/sotsium/2013/05/14/chyslo-katolykiv-u-sviti-za-rik-zbilshylasia-do-12-mlrd-liudei>.
17. Annuarium Statisticum Ecclesiae 2004 [Електронний ресурс] // Eternal Word Television Network. – Режим доступу: <http://www.ewtn.com/library/CHISTORY/ANNU2004.HTM>.
18. Christianity in its Global Context, 1970–2020 [Електронний ресурс] // Report of the Center for the Study of Global Christianity, Gordon-Conwell Theological Seminary,

2013. – Режим доступу: <http://www.gordonconwell.com/netcommunity/CSGCResources/ChristianityinitsGlobalContext.pdf>.
19. Religions [Електронний ресурс] // Web site «Central Intelligence Agency». – Режим доступу: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2122.html#198>.
20. The Global Catholic Population [Електронний ресурс] // Web site «Pew Research Center». – 13.02.2013. – Режим доступу: <http://www.pewforum.org/Christian/Catholic/The-Global-Catholic-Population.aspx>.
21. What's next for the Catholic church? [Електронний ресурс] // Web site «The Washington Post». – 11.02.13. – Режим доступу: <http://www.washingtonpost.com/wp-srv/special/world/pope-succession-candidates/>.
22. World map of Catholic population [Електронний ресурс] // Web site «The Guardian». – 05.03.2013. – Режим доступу: <http://www.theguardian.com/world/interactive/2013/mar/05/world-map-catholic-population>.

ОБ ЭТНИЧЕСКОМ СОСТАВЕ РИМО-КАТОЛИКОВ В МИРОВОМ СОЦИАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Крячко В. И.

Предпринята попытка экспликации этнического состава и количества римо-католиков в основных странах и регионах распространения католицизма в мире. Проанализирована часть современных научных и информационных ресурсов, связанных с исследованием мирового этнорелигиозного пространства и католицизма, а также эксплицированы основные католические этничности и ареалы распространения римо-католицизма в мировом социальном пространстве.

Ключевые слова: католики, католицизм, количество, этничность, страна, регион, этнорелигиозное пространство, социальное пространство.

OF THE ETHNIC COMPOSITION OF THE ROMAN CATHOLICS IN THE WORLD SOCIAL SPACE

Kryachko V. I.

The paper deals with an attempt to explicate the ethnic composition and the number of Roman Catholics in key countries and regions of the Catholicism spreading in the world. The part of the modern scientific and information resources related to the research of the world ethnoreligious space and Catholicism is analyzed, as well as the main Catholic ethnicities and areas of Roman Catholicism spreading in the global social space are explicated.

Key words: Catholic, Catholicism, number, ethnicity, country, region, ethnoreligious space, social space.

УДК 327-027.21

Г. А. Пашаева, кандидат политических наук,
докторант Национальной Академии наук Азербайджана

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОТРУДНИЧЕСТВА АЗЕРБАЙДЖАНА С ЕВРОПЕЙСКИМ СОЮЗОМ

Визначено значення подій навколо Азербайджану на тлі великих геополітичних ігор за регіон Південного Кавказу, розкривається роль запасів карбогідрогенів Каспійського басейну в зовнішній політиці Європейського Союзу, досліджується місце і значення інтеграції республіки в загальноєвропейський простір безпеки в співпраці Азербайджану з ЄС.

Ключові слова: геополітика, великі ігри, загальноєвропейський простір безпеки, інтеграція, політика балансів, Люксембурзька угода, Європейська політика сусідства.

Политическая мозаика современного мира, сформированная под влиянием геополитических изменений глобального характера, произошедших в 90-е гг. XX в., подверглась значительным качественным и количественным изменениям, образовалась политическая конфигурация, характеризующаяся многочисленными пересекающимися и сталкивающимися линиями. Учитывая, что эпицентр событий находился в Европе, то падение Восточной опоры Европейского дома в результате роспуска СЭВ и Организации Варшавского договора в первую очередь потребовало от европейских структур — Европейского Союза, НАТО и ОБСЕ быстрого принятия нового стратегического курса. Неслучайно именно на этой почве была выдвинута политика пространственного расширения ЕС и НАТО, и к этому процессу среди стран Южного Кавказа немедленно подключились Азербайджан и Грузия. Россия, США, Турция, Иран и страны Европейского Союза — ведущие актеры большой политической игры на постсоветском пространстве — продолжают вести напряженную борьбу за преобладание в регионе Южного Кавказа.

В результате системных изменений в лагере социализма коммунистические страны с авторитарными режимами Центральной и Восточной Европы пали и отделились от Советской империи, и в результате распада СССР разрушилась биполярная система международных отношений мира и тем самым началось раздробление Европы, считавшейся главной ареной «холодной войны». Объединение восточной и западной частей Европы не имели символического характера, тут параллельно шли процессы интеграции и дезинтеграции. Если в ноябре 1989 г. после падения Берлинской стены объединились две Германии,

а в июле 1992 г. Чехословакия распалась на две страны — Чехию и Словакию, то полное падение Югославии обусловило региональный хаос. Неслучайно именно в результате этого система Ялтинско-Потсдамских соглашений ушла в историю, началась основательная перестройка международно-политического пространства Европы.

«Бархатные революции» прошлого века, обусловив сложные политико-идеологические и общественно-экономические процессы в архитектуре Европы, вызвали появление новых проблем, связанных, с одной стороны, с ее единством, а с другой — с обеспечением региональной безопасности. Если принять во внимание, что в монополярном мире значительно труднее обеспечить национальную безопасность, чем в двухполюсном и однополюсном мирах, то понятен смысл стремления только что завоевавших свою независимость стран, в том числе Азербайджанской Республики, в европейское пространство безопасности [1, с. 20–21]. Завершив второе десятилетие своей независимости, Азербайджанская Республика сделала выбор в своей внешней политике. Выбранная с целью обеспечения национальной и региональной безопасности, независимо от того, как долго она просуществует, политика «баланса интересов» в целом сыграла важную роль в создании на Южном Кавказе относительной стабильности — региональный и околорегиональные актеры выдали своего рода «агреман» создавшемуся положению.

К концу XX в., после падения Советской империи, Азербайджанская Республика, как и другие государства постсоветского пространства, после объявления о государственной независимости вошла в орбиту международных отношений и превратилась в объект геополитического противостояния. Обладание нашей страной богатыми подземными и наземными природными ресурсами, наличие крупных производственных площадей, достигнутые успехи в социально-экономических, политических, интеллектуальных, научно-культурных и других сферах, расположение на стыке Европы и Азии, Востока и Запада увеличили ее геополитическое значение.

Азербайджанский исследователь процессов евроинтеграции Г. Гусейнова указывает на значительное влияние крупных геополитических сил на развитие региональных систем мира. Однако вопросы, с помощью каких средств, в какой форме осуществляется это влияние и каковы результаты этого влияния на региональные системы в теории международных отношений, остаются недостаточно исследованной сферой. По этой причине влияние субъектов геополитики на регионы и роль такого влияния на развитие регионов представляют большой научный интерес [2, с. 18].

Во внешнеполитической линии Азербайджанской Республики европейское направление с первых дней независимости составляло приоритет, основы взаимного сотрудничества которого были заложены после принятия странами

ЕС 31 декабря 1991 г. совместной декларации о признании государственной независимости Азербайджана. Начиная с этого времени были разработаны концептуальные основы для взаимоотношений между Европейским Союзом и Азербайджаном.

Азербайджанская Республика за короткий промежуток времени смогла прорваться сквозь информационную блокаду, созданную Арменией, Россией и Ираном, и довести до мировой общественности правду, что подверглась агрессии и оккупации на почве территориальных притязаний.

Одним из первых документов о развитии отношений и сотрудничестве в различных сферах между Азербайджаном и странами Европейского Союза является подписанное 26 апреля 1996 г. и вступившее в силу с 1 июля 1999 г. Люксембургское соглашение. «Соглашение о партнерстве и сотрудничестве между Азербайджаном и ЕС» открыло благоприятные возможности и перспективы для расширения многосторонних отношений между подписавшими документ сторонами. Основной целью Соглашения было создание благоприятных условий для интеграции Азербайджана в систему европейской безопасности. Оно предполагало оказание помощи в правовом равенстве и основывалось на взаимовыгодном сотрудничестве. После подписания Соглашения создались условия для масштабного привлечения в экономику Азербайджана иностранного капитала, обеспечения участия иностранных компаний со всего мира в местных и региональных масштабных проектах.

Поворот в региональной политике Европейского Союза, имеющего серьезные стратегические интересы в Азербайджане, произошел после событий в США в сентябре 2001 г. Встревоженная угрозой терроризма Европа выступила с различными проектами по развитию сотрудничества с государствами вдоль европейских границ. Одним из таких проектов можно считать принятие Азербайджана в Европейскую политику соседства (ЕПС). С появлением этой политики ЕС отмечал, что данная политика служит укреплению отношений между странами-членами и странами-соседями, при этом следует учесть, что хотя страны ЕПС лишены возможностей, предоставляемых странам-членам согласно Маастрихтскому договору, но как ближайшие соседи они получали определенные льготы. На самом деле тем самым укреплялось сотрудничество, предусматривавшее следование принципам безопасности и стабильности, верховенства закона, демократии и правам человека.

Геополитические интересы Европейского Союза в Азербайджане под влиянием различных факторов обновлялись, изменялись, совершенствовались и дополнялись по содержанию. Придание активности ЕС более интенсивного характера с начала нового тысячелетия в целом в отношении к региону, в том числе к Азербайджану, было связано с создавшимся международным положением. Несмотря на то что Парижская Хартия 1999 г. отнесла Азербай-

джан как часть Каспийского региона к сфере «общеевропейских интересов». ЕС в отношениях с Азербайджаном воздерживался от самостоятельной деятельности, отдавая большее предпочтение развитию экономическому сотрудничеству, чем политическому, в этом конкретном промежутке времени. Расширение Европы на восток требовало совершенствования и обогащения по форме и содержанию взаимных отношений с соседними государствами. Неслучайно подготовленная Комиссией ЕС 11 марта 2003 г. и отдельно подготовленная Парламентом ЕС и представленная в Совет концепция называлась «Расширенная Европа — соседство: новые рамки отношений с нашими восточными и южными соседями». Тем самым была разработана новая стратегия регионального сотрудничества. После принятия Индикативной программы TESIS для стран СНГ как ближайших соседей ЕС, охватывающей период 2004–2006 гг., Комиссия ЕС 3 сентября 2003 г. с целью помощи развитию регионального сотрудничества на постсоветском пространстве определила помощь в размере 36,5 млн евро на основе региональной программы TESIS, из которых часть отводилась странам Южного Кавказа, в том числе Азербайджану [3, с. 256].

Расширившая свою деятельность Комиссия ЕС согласно программе ЕПС от 12 мая 2004 г. с целью урегулирования образовавшихся новых проблем приняла специальное извещение под названием «Стратегический документ политики Европейского соседства», и в основном в документ были включены Азербайджан, Грузия и Армения. План действий ЕПС имеет несколько приоритетных целей, выполнение которых предусматривает реализацию ряда вопросов в отношениях между ЕС и стороной-партнером, и обладает большими перспективами. Эти цели определены как: политический диалог, торговля, юстиция и внутренние дела, внешняя политика и проблемы политики безопасности, предотвращение конфликтов, урегулирование кризисов, а также борьба против взаимных угроз безопасности (например, терроризм, уничтожение оружия массового поражения, незаконная торговля оружием, распространение наркобизнеса) и др. [3, с. 3].

Точкой соприкосновения геополитических интересов Азербайджана и Европейского Союза является считающаяся в мировой политике разжигающим элементом нефть. Хотя энергетическое сотрудничество между Азербайджаном и ЕС берет свое начало в 90-х гг. XX в., ее конкретное выражение начинается с подписания 7 ноября 2006 г. президентом И. Алиевым Меморандума в штаб-квартире ЕС в ходе официального визита в Бельгию. В ходе переговоров И. Алиев сообщил, что предстоящие пять лет относительно функционирования программы ЕПС в регионе Южного Кавказа создадут такую базу, что показатели политического и экономического развития Азербайджана будут соответствовать показателям ЕС [4].

В ходе визита И. Алиев подписал с председателем Комиссии ЕС Ж. М. Баррозу Меморандум о взаимопонимании стратегического партнерства в сфере энергетических вопросов. Меморандум определил следующие области сотрудничества сторон:

- интеграцию энергетической сферы Азербайджана с ЕС;
- изучение всех энергетических коридоров Азербайджана и их безопасности;
- сотрудничество Азербайджана со странами ЕС по усовершенствованию управления топливно-энергетическим комплексом;
- обмен методами в сфере управления информационно-энергетическим сектором, практика между Азербайджаном и странами ЕС.

Меморандум, выступая в роли «дорожной карты», показывает наличие особых отношений между Азербайджаном и ЕС в сфере энергетики. Указанные в нем некоторые пункты в той или иной степени были отражены в Плане действий, тем самым в основном были определены направления и перспективы развития сотрудничества Азербайджана с Европой в сфере энергетики [5, с. 2].

Ответный визит председателя Комиссии ЕС Ж. М. Баррозу в Азербайджан является значимым эпизодом последующего двухстороннего сотрудничества. Так, в ходе визита 13 января 2011 г. между президентом Азербайджана И. Алиевым и председателем Комиссии ЕС Ж. М. Баррозу были подписаны три документа, имевшие очень большое значение для сферы совместной энергетической политики и сотрудничества. Вследствие политики энергетической блокады России Европа пережила в 2008–2010 гг. суровые, холодные зимы и стала придавать большое значение Азербайджану как альтернативному источнику энергии. Среди документов, подписанных в ходе визита, — Совместная декларация о Южнокавказском коридоре, сыгравшая серьезную роль в создании альтернативной транспортной артерии в регионе [6].

В целом анализ собранных документов и материалов показывает, что перспективы сотрудничества между Азербайджаном и ЕС в первую очередь имеют важное значение для разрешения превратившейся в гордиев узел проблемы Нагорного Карабаха с точки зрения будущего государственности и обеспечения национальной безопасности Азербайджана.

Продолжение линии на интеграцию нашей страны с политическим и экономическим пространством Европы, основной курс которой был заложен общенациональным лидером азербайджанского народа Гейдаром Алиевым, создание по распоряжению президента Республики И. Алиева Государственной комиссии по вопросам интеграции с Европой, проведение демократических процессов в Азербайджане на основе опыта Европейского Союза, в том числе с целью определения приоритетов в важных сферах сотрудничества,

выработка Плана действия в рамках ЕПС, отчетливо показывают контуры сотрудничества между сторонами. После вхождения Азербайджана в ЕПС Европейский Союз стал активным участником происходящих на Южном Кавказе процессов. Открытие в Баку офиса для представительства Комиссии ЕС, начало консультаций по смягчению визового режима между ЕС и странами Южного Кавказа, а также принятие пятилетнего Плана действий из десяти приоритетных направлений свидетельствуют о долговременных политических и экономических интересах Европейского Союза в регионе.

Создание и потенциальное расширение транспортного коридора TRASEKA, появившегося по инициативе Европейского Союза, запуск газопровода БТА, функционирование нефтепровода БТД, начало проектов «Энергокоридор Транскаспий — Черное море» и «Южный газовый коридор» в рамках «Бакинской инициативы», проект соединения Каспийского региона и Центральной Азии с Европой газопроводом «Набукко», обуславливая торгово-экономическое развитие в регионе, повысят надежность поставок энергоресурсов и транзитных систем. Начало реализации ЕС Польско-Шведского проекта «Восточное Партнерство» имеет исключительное значение. Проект предусматривает в перспективе подписание соглашения с новыми государствами об ассоциативном членстве и свободной зоне торговли, глубокую интеграцию с экономикой ЕС, проведение мероприятий в области энергетической безопасности и увеличение финансовой помощи.

Ныне в азербайджанском секторе Каспийского моря в нефтегазовых проектах работают 34 международные компании из 15 стран, их общий объем инвестиций приближается к 60 млрд дол. Такие европейские компании, как «Аджип», «БиПи», «Тотал-Фина», «Эльф-Акитен», совместно с другими иностранными компаниями активно участвуют в добыче нефти и газа в азербайджанском секторе Каспия [7, с. 23].

Как видим, Азербайджан уже превратился в важный энерго-транспортный центр по обеспечению рынка Европы запасами карбогидрогенов. Расширение в рамках программ INOGEYT и TRASEKA транспортных коридоров не только обеспечит стремительное развитие экономики Азербайджана, но и приведет к применению новых технологий и появлению новых участков.

Одним из основных направлений внешнеэкономической политики Азербайджанской Республики является интерес к развитию сотрудничества со странами, входящими в экономическое пространство Европейского Союза. Ныне Азербайджан успешно развивает двухсторонние и многосторонние отношения со всеми странами, имеющими геополитический вес в глобальной экономической системе ЕС. Неслучайно Азербайджан достиг благоприятных экономических показателей во взаимоотношениях с ЕС, получил хорошие результаты в области торговой и инвестиционной деятельности. Развитие

торговых отношений между сторонами может считаться сферой стратегического сотрудничества, основанного на взаимной пользе между Азербайджаном и ЕС, которое осуществляется в рамках соглашения ССП. В целом анализ сотрудничества Азербайджана с ЕС в 1996–2011 гг. показывает, что вкладываемый в Азербайджан европейский капитал в большей мере охватывал сектор сырьевой экономики, инвестиции в основном были направлены в нефтегазовый комплекс, затем в строительство, ненефтяной сектор, транспорт, коммуникации и др. сферы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Хагвердиев М. Б. Общеввропейская безопасность и Азербайджан на современном этапе / М. Б. Хагвердиев. – Баку : Елм ве Техсил, 2011. – 232 с.
2. Гусейнова Х. К. Азербайджан в системе процессов европейской интеграции / Х. К. Гусейнова. – Баку : Воениздат, 1998. – 280 с.
3. Черников Г. П. Европа на рубеже XX – XXI веков. Проблемы экономик / Г. П. Черников. – М. : Дрофа, 2006. – 415 с.
4. Интернет-страница Президента Азербайджанской Республики И. Алиева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.president.az/articles=20070813041742459&>. – Загл. с экрана.
5. EU-Azerbaijan Action Plan. «EU Press Release». – Brussels, 2006, 14 November.
6. Стратегическое партнерство между Европейским Союзом и Азербайджаном в области энергетической политики // Азербайджан : газ. – 2011. – 13 янв.
7. Рзаева Г. В. Углеводородные ресурсы Азербайджана и их роль в международной энергосистеме / Г. В. Рзаева // Черноморье – Каспий: поиск новых форматов безопасности и сотрудничества / Рос. акад. наук, Ин-т Европы. – М., 2011. – 101 с.
8. Гасымзаде Р. С. Азербайджан и Европейский Союз: новая политика соседства / Р. С. Гасымзаде. – Баку, 2011. – 151 с.

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОТРУДНИЧЕСТВА АЗЕРБАЙДЖАНА С ЕВРОПЕЙСКИМ СОЮЗОМ

Пашаева Г. А.

Определено значение событий вокруг Азербайджана на фоне больших геополитических игр за регион Южного Кавказа. Раскрыта роль запасов углеводородов Каспийского бассейна во внешней политике Европейского Союза. Исследованы место и значение интеграции республики в общеевропейское пространство безопасности в сотрудничестве Азербайджана с ЕС.

Ключевые слова: геополитика, большие игры, общеевропейское пространство безопасности, интеграция, политика балансов, Люксембургское соглашение, Европейская политика соседства.

GEOPOLITICAL ASPECTS OF COOPERATION BETWEEN AZERBAIJAN AND THE EUROPEAN UNION

Pashayeva G. A.

The article defines the meaning of the events surrounding Azerbaijan against the big geopolitical game for the South Caucasus region, explores the role of karbogidrogenov reserves of the Caspian basin in the foreign policy of the European Union explores the place and importance of the country's integration into the European area of security cooperation between Azerbaijan and the EU.

Key words: *Geopolitics, big game, a pan-European security space, integration, policy balances the Luxembourg Agreement.*

УДК 101.1:316

Н. О. Шанідзе, кандидат соціологічних наук

ІНФОРМАТИЗАЦІЯ ОСВІТИ У СВІТЛІ НОВІТНІХ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИХ ІДЕЙ

Проаналізовано деякі аспекти становлення інформаційного суспільства та його вплив на новітню філософію освіти. Розглянуто основні підходи до інформатизації суспільства, позитивні та негативні риси цього процесу. Зазначено, що в інформаційному суспільстві освіта відіграє ключову роль, оскільки забезпечує навички надбання і використання інформації та знання, а тому змінюються її функції, зміст. Освіта як чинник соціалізації створює нову соціально-інформаційну особистість.

Ключові слова: *інформаційне суспільство, освіта, інформатизація, модернізація.*

Актуальність проблеми. Тенденція підвищення інтересу до наукових досліджень усіх складників освіти як соціального інституту і соціального феномену, що спостерігається в Україні сьогодні, пов'язана насамперед з усвідомленням ролі і місця освіти у формуванні інтелектуального та культурного потенціалу нації як джерела соціального досвіду. В умовах зростання значення інформації і комунікації в людському житті та формування інформаційного типу суспільного розвитку мета формування єдиного освітнього простору в рамках усієї світової спільноти набуває першочергового значення. Виходячи з цього, актуальність досліджень сучасних змін освітньої системи спричинена не тільки необхідністю вивчення нового стану освіти, а й не менш істотною потребою

визначення перспектив та напрямів її розвитку. Нині найактуальнішим питанням постає модернізація освіти, яка визначається науковцями не тільки як перебудова деяких істотних складових освітнього процесу, а й як специфічна форма управління розвитком освіти, яка дозволяє системно змінювати структуру, зміст та організацію освітнього процесу в цілому.

Головною системною ознакою сучасного суспільства є його інформатизація, наслідком якої стає інформатизація всіх підсистем суспільства, у тому числі інституту освіти. В соціальному контексті цей інститут є одним з важливих чинників формування і розвитку як окремих суспільних індивідів, так і суспільства загалом.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Концепція інформаційного суспільства з'явилася в результаті наукової діяльності таких зарубіжних дослідників, як Д. Белл, Дж. Бенігер, З. Бжезинський, Р. Брейтенштейн, Е. Дж. Вільсон, В. Дайзард, Р. Дарендорф, Д. Естер, В. Іноземцев, М. Кастельс, Й. Масуда, Дж. Нейсбіт, Т. Розак, В. Стюпін, О. Тоффлер, А. Турен, Ф. Уебстер, Ф. Феррароті та ін. Новий інформаційний порядок, висвітлений у працях М. Маклюена, Дж. Нейсбіта, Й. Масуди, ставить питання про відповідність новітніх технологій звичним для людської культури способам накопичення, зберігання, передачі інформації, а відповідно й про проблеми інформатизації освіти, які відображено у роботах вітчизняних дослідників В. Кременя, О. Воронкіна, А. Євтодюк, В. Мудрака, А. Пилипчака та ін. Проблемам використання інформаційних технологій в освітній галузі України присвячено дослідження В. Бикова, Р. Гуревича, М. Кадемії, Л. Карташової, Т. Коваль, В. Лапінського, Н. Морзе та ін. У своїх роботах вони переконливо доводять, що впровадження інформаційних технологій суттєво впливає на підвищення ефективності навчального процесу, і тільки за умов підвищення інформатизації і комп'ютеризації освіти можлива інтеграція системи освіти України до європейського та світового освітнього інформаційного простору. Також у сучасних наукових дослідженнях підкреслюється, що розвиток інформаційних технологій відкриває широкі можливості доступу до освіти, завдяки чому суспільство в цілому та освітній процес зокрема починають набувати якісно нових форм. Фактично стає можливим говорити про втрату монополії держави на знання і розвиток освіти та оцінювати інформацію як фактор, що інтегрує соціальні, технологічні, економічні, політичні та культурні механізми [1, с. 10].

Пошук філософських основ нової освітньої парадигми, яка формується завдяки стрімким інформаційним змінам, коли кінцевий результат освіти людини визначається не стільки формами навчальної діяльності, скільки базовими філософськими основами, на яких будується освітній процес, зумовлює *мету* статті, яка полягає у розгляді зміни освітньої системи під впливом процесу інформатизації.

Виклад основного матеріалу. Історія розвитку поняття «інформаційне суспільство» бере витoki з ідей постіндустріалізму, де із самого початку існувала безліч різноманітних визначень цього феномену. Постіндустріальне суспільство називають інформаційним (Й. Масуда), мережевим (М. Кастельс), постекономічним (Г. Кан, В. Іноземцев), суспільством постмодерну (А. Етціоні) або радикалізованого (високого) модерну (Е. Гіденс), посткапіталістичним (П. Дракер, Р. Дарендорф), постцивілізаційним (К. Боулдінг) тощо. Таке розмаїття визначень засвідчує реальну мультипарадигмальність соціальних наук і, крім того, виявляє складність самих процесів сучасної соціальної трансформації. Жоден із філософів, який писав про означену проблему, не сумнівався в радикальному оновленні всього життя людства в рамках цього нового устрою [2, с. 4].

Сьогодні існує багато визначень сутності інформаційного суспільства залежно від мети, яку ставить науковець, досліджуючи ту чи іншу складову цього суспільства. Якщо умовно поєднати ці спроби, то можна зазначити, що у соціально-філософських дослідженнях існують щонайменш три підходи. Перший підхід найпростіший: перелік характеристик, які відрізняють цей тип суспільства від усіх інших, тобто визначення тих нових переваг та «бонусів», які надає нам інформатизація. Другий підхід полягає у визначенні структурно-функціональних змін, коли інформаційне суспільство розглядається як наступна ланка (стадія, формація) в історичному розвитку людства. Тоді виявляються фактори, що спричинили саме перехід до цієї наступної ланки та наслідки на майбутнє. Ці підходи можуть ґрунтуватися на лінійних або циклічних парадигмах розвитку людства, концепції стійкого розвитку або вченні про ноосферу. Продуктивнішим вважається третій підхід, що поєднує два попередні у визначенні інформаційного суспільства як безумовно безальтернативного етапу розвитку людства, при якому всі сфери життєдіяльності людини піддаються інформаційному впливу та змінюють власні істотні характеристики, а інформація стає головним соціально-економічним чинником, домінуючим об'єктом виробництва і споживання.

Основоположники теорії інформаційного суспільства завжди підкреслюють повідну роль знань та інформації в суспільному розвитку. За висловленням Д. Белла, в новому столітті вирішального значення для економічного і соціального життя, способів виробництва знання, а також характеру трудової діяльності людини набуває становлення нового соціального устрою, що ґрунтується на телекомунікації. «Коли знання у своїй систематичній формі втягуються в практичне перероблення ресурсів (у вигляді винаходу та організаційного вдосконалення), можна сказати, що саме знання, а не праця виступає джерелом вартості» [3, с. 128].

Крім того, у суспільно-філософських концепціях переважає позитивний образ інформатизації суспільства, інформатизація розглядається здебільшого як прогресивний рух уперед, який, безумовно, має деякі вади та ризики, але

вони можуть та повинні бути подолані. Проте існує також альтернативна позиція оцінки інформаційного суспільства, пов'язана, наприклад, із діяльністю так званої школи парамарксистів (Г. та Д. Шиллери, П. Голдінг, Г. Мердок, Н. Гарнем та ін.). Такий підхід, з одного боку, розглядає інформаційне суспільство як відображення імперативів капіталізму, де корпоративні і класові інтереси та пріоритети ринку домінують і впливають на розвиток комп'ютерних технологій, а з другого — намагається проаналізувати вплив новітніх інформаційних систем на розвиток соціальних відносин. Вони засвідчують факт перетворення інформаційних технологій на засіб пропаганди споживацтва і торгівлі товарами та послугами, засіб «промивання мозку» людей, засіб безмежно зростаючої можливості спостереження і слідкування за населенням та публічною сферою його існування [4, с. 3].

Невпинне зростання кількості інформації (аж до інформаційного перенасичення), її вагомість та доступність, нескінченність форм інтерпретації стають важливими рисами сучасності і дозволяють говорити як про позитивні, так і про негативні сторони її взаємодії із соціумом. Постмодерністи (серед них постструктуралісти Ж. Дерида, Ж. Бодріяр, Ж. Дельоз, М. Фуко) так чи інакше наголошують на зростанні ролі інформації і процесах, пов'язаних з її впливом на індивіда. Через такі поняття, як «дискурс» (М. Фуко) та «симулякр» (Ж. Бодріяр), філософи показують негативний бік інформації: яким чином за допомогою інформації владні групи можуть нав'язувати власну мовленнєво-мисленнєву картину світу, яким штучним стає світ, коли інформація реальніша за дійсність. Найбільш часто звертається до поняття інформації Ж. Бодріяр, вважаючи, що навіть тіло є не чим іншим, як «інформаційною субстанцією», що передає знакові повідомлення. Філософ наголошує переважно на негативному боці циркулювання інформації, адже, зливаючись з інформаційними технологіями, особа може позбавитися самотності [5, с. 16].

Як зазначає К. Райда, доволі критично до позитивних концепцій інформаційного суспільства поставився і Ю. Габермас, проголосивши у своєму вченні стосовно «публічної сфери», її розвитку та занепаду, що причиною негативних наслідків у її змінах і є скерований певними інтересами вплив на цю сферу телеінформації та державної статистичної звітності. Саме через негативний вплив реклами і пропаганди публічна сфера, як стверджує Габермас, починає занепадати. За умови комерціалізації та експансії корпоративного капіталу суттєво змінюється роль літератури, функціонально вона перетворюється на розважальну. Та й взагалі у цій ситуації відзначається одностороннє подання будь-якої інформації для населення. «Домінування в цій ситуації “хитромудрих засобів формування консенсусу” і загальний стан речей поступово наштовхують Ю. Габермаса на думку й про неможливість реального втілення таких ідеальних конструктів Франкфуртської школи, як застосування принципу раціональності в процесах обговорення проблем громадянсько-

го суспільства, узгодження громадських інтересів і культивування в публічній сфері принципу невикривленої комунікації» [4, с. 4].

Існує також думка, за якою інформатизація суспільства не є новим етапом його розвитку, оскільки інформація як субстанційна основа буття існувала завжди, тому суспільство, наприклад, на думку Е. Гідденса, було «інформаційним» від самого початку, а ступінь теперішньої інформатизації навряд чи надає підстави стверджувати, що виникло якесь нове, відмінне за своєю якістю, так зване інформаційне суспільство, сьогодні ж відбулася інформатизація соціальних відносин. Нагромадження все більших масивів хаотичної, фрагментарної інформації ускладнює оперативне ухвалення рішень. Суспільству бракує продуктивних організаційних форм і методів виокремлення потрібної інформації, її аналізу і приведення у стан, придатний для застосування. Виникає парадокс, який полягає у недоліку інформації в умовах її надлишку. Такі продуктивні організаційні форми потрібно шукати в освітній системі, оскільки тільки відповідна освіта може дати метод та інструмент для використання інформації.

Як відомо, перші практичні кроки інформатизації і комп'ютеризації освіти України було здійснено у другій половині 50-х рр. ХХ ст., коли комп'ютерними засобами стали оснащуватися провідні вищі навчальні заклади і коли ці засоби в експериментальному режимі почали застосовуватись у навчально-виховному процесі при вивченні елементів програмування і вирішенні обчислювальних завдань. Широкомасштабна інформатизація освіти розпочалась у 70–80 рр. ХХ ст., коли засоби інформаційних технологій стали активно впроваджуватися передусім у систему управління освітою [6].

Сьогодні інформатизація освіти сягнула далеко за межі комп'ютеризації та розуміється не тільки як техніко-технологічне забезпечення навчального процесу, а й як зміна освітньої парадигми. Це стосується перш за все доступу до освіти та інформації. За визначенням українського дослідника В. Бикова, при формуванні головних цілей подальшого розвитку освіти проблема інформатизації має ставитися не просто як інформатизація освіти, а як інформатизація і парадигма рівного доступу до якісної освіти, де ключовими словами, вихідними положеннями є рівний доступ до якісної освіти, а тому інформатизація освіти передбачає появу нових інформаційно орієнтованих педагогічних і освітніх технологій, новітніх засобів навчання, створення та використання в педагогічних системах сучасного комп'ютерно-орієнтованого навчального середовища, поступове формування і розвиток комп'ютерно-технологічної платформи інформаційного освітнього простору, електронних інформаційних освітніх ресурсів і мережних сервісів, що його змістовно наповнюють і процесуально підтримують [7, с. 14].

Розгляд інформатизації як одного із шляхів виходу системи освіти з кризи дозволяє стверджувати про наявність тісного зв'язку освітньої проблематики з проблематикою періоду освоєння інформаційної картини світу, усвідомлення

єдності законів функціонування інформації у природі та суспільстві, їхнього практичного застосування, створення індустрії виробництва й обробки інформації. У зв'язку з цим цільовими функціями освіти стають: перехід від трансляції досвіду попередніх поколінь до забезпечення виживання на природному, соціальному та духовному рівнях; перетворення освіти на частку життєдіяльності людини, коли зміст безперервної освіти напряму визначає характер людських потреб (не потреби задовольняються в результаті одержання освіти, а освіта визначає потреби); перетворення освіти на засіб селекції людства за соціальною, національною, інтелектуальною та іншими ознаками, а також засіб об'єднання народів на загальних принципах буття [8, с. 51].

За допомогою освіти формується особистість, вже не викликає сумніву, що за умов інформатизації процес соціалізації змінюється докорінно. Освіта стає не тільки чинником соціалізації як становлення соціальної людини, тобто людини пристосованої до життя у суспільстві, залученої до соціуму як дієздатний та відповідальний суб'єкт, наділений індивідуальною та суспільною свідомістю. Інформатизація освіти полягає у включенні, так би мовити, соціалізованого індивіда (тобто на певному рівні соціалізації) до інформаційного світу як соціокультурного надбання людства. Освіта як чинник соціалізації особистості виконує, таким чином, функцію становлення не просто соціальної, а соціоінформаційної людини, котра як дієздатний суб'єкт ефективно функціонує у двох світах — соціальному та інформаційному. З цього приводу Л. Рижак і М. Скринник слушно зазначають: «Інформаційне суспільство — це співіснування двох світів: звичного фізичного та віртуального (швидше фізично-віртуального, бо носієм є відома польова фізична субстанція), створеного людиною, що існує у штучному комп'ютерному середовищі. В доінформаційних суспільствах, окрім фізичного світу, існував лише світ, створений уявою та творчістю людини як фольклор, твори літератури та мистецтва. Цей уявний світ не мав універсального глобального характеру і справляв на фізичний світ лише обмежений опосередкований вплив через морально-виховні або соціально-культурні механізми» [9, с. 168]. Зараз цей віртуальний світ набуває характеристик всезагального, необмеженого ні простором, ні часом, що безумовно позначається на самій сутності освітнього середовища, яке поєднує в інформаційному суспільстві два названі світи.

Висновки. В умовах інформатизації освіта перестає бути засобом засвоєння готових загальноновизнаних знань. Вона перетворюється на спосіб обміну інформацією між людьми протягом усієї їх життєдіяльності та передбачає не тільки засвоєння одержаних знань, а й віддачу власних надбань. Активний інформаційний обмін став сутністю процесу інформатизації загалом і в освітній сфері зокрема. Тому фундаментальне завдання освіти в інформаційному суспільстві — підготовка людини до життя в інформаційному соціальному просторі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пінчук Є. А. Модернізація Української системи освіти як теоретико-філософська і практична проблема : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.10 / Є. А. Пінчук ; Ін-т вищ. освіти НАПН України. – К., 2010. – 25 с.
2. Скалацький В. М. Інформаційне суспільство: сучасні теорії та моделі (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / В. М. Скалацький ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 17 с.
3. Белл Д. Социальные рамки информационного общества (Новая технократическая волна на Западе) / Д. Белл ; под ред. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1986. – 549 с.
4. Райда К. Ю. Проблеми теоретичного осмислення концепції «Інформаційного суспільства» в сучасній філософії. Ідеї альтернативних концепцій / К. Ю. Райда // Мультиверсум : філос. альманах. – К. : Центр духов. культури, 2008. – № 72. – С. 3–13.
5. Вербицька О. Постмодернізм як філософія інформаційного суспільства / О. Вербицька // Філософія і наука за умов формування інформаційного суспільства: Всеукр. наук. конф. «XXII Читання, присвячені пам'яті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи К. Твардовського», 9–11 лют. 2010 р. : тези / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л. : Вид-во Нац. ун-ту «Львів. політехніка», 2010. – С. 16–17.
6. Биков В. Ю. Сучасні завдання інформатизації освіти [Електронний ресурс] / В. Ю. Биков // Інформаційні технології і засоби навчання. – 2010. – № 1 (15). – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/ITZN/em15/emg.html>.
7. Биков В. Ю. Інноваційні інструменти та перспективні напрями інформатизації освіти / В. Ю. Биков // Інформаційно-комунікаційні технології в сучасній освіті: досвід, проблеми, перспективи : зб. наук. пр. 3-ї Міжнар. наук.-практ. конф., 12–14 листоп. 2012 р. / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2012. – С. 14–26.
8. Комарова О. А. Освіта у вимірі інформаційного суспільства / О. А. Комарова // Економічний часопис XXI : наук. журн. – 2011. – № 7–8. – С. 50–53.
9. Рижак Л. Філософські підходи до інтерпретації цивілізації / Л. Рижак, М. Скринник // Нац. інтереси. – Львів, 2004. – Ч. 11. – С. 164–179.

ИНФОРМАТИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В СВЕТЕ НОВЫХ СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИХ ИДЕЙ

Шанидзе Н. А.

Проанализированы некоторые аспекты становления информационного общества и его влияние на современную философию образования. Рассмотрены основные подходы к информатизации общества, позитивные и негативные черты этого процесса. Определено, что в информационном обществе образование играет ключевую роль, поскольку обеспечивает навыками овладения и использования информации и знания,

а поэтому изменяются ее основные функции, содержание. Образование как фактор социализации формирует новую социально-информационную личность.

Ключевые слова: информационное общество, образование, информатизация, модернизация.

THE INFORMATIZATION OF EDUCATION WITHIN THE FRAMEWORK OF MODERN PHILOSOPHICAL IDEAS

Shanidze N. A.

The article deals with certain aspects of information society development and its influence upon modern Philosophy of education. Basic approaches to society informatization, positive and negative aspects of this process are considered. The article states the key role of education in information society as education provides skills of acquisition and use of information and knowledge, therefore the functions and contents of education are changing, education as a factor of socialization creates a new social and information personality.

Key words: information society, education, informatization, modernization.

УДК 32:316.77

Р. А. Маммедярова, научный сотрудник, диссертант

ПРОБЛЕМЫ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Відзначено, що інформаційна безпека у ХХ ст. пов'язана з глобалізацією і теорією інформаційного співтовариства. Процес глобалізації проявився в ці роки тенденціями переходу від однієї з форм соціальної присутності національної державності до демократично-глобального громадянського суспільства.

Ключові слова: інформаційна безпека, інформаційне співтовариство, глобалізація, информатизація, інформаційні ресурси, інформаційні технології.

В 2000 г. Окинавская хартия Глобального информационного сообщества впервые на международно-политическом уровне объявила о правовом, политическом и техническом формировании глобального информационного сообщества. Даже если в этом документе полностью не раскрывается понятие глобального информационного сообщества, но в нем все же отражены его наиболее характерные черты. Окинавская хартия и подобные ей документы

отразили повсеместную проблему развития стратегии более открытых действий общественных организаций и государства с целью достижения обществом выгоды. Процесс глобализации обычно характеризуется как общество, которое препятствует образованию традиционных границ и барьеров между народами, или как мир тесных взаимоотношений [1].

Основные формы глобализации:

- глобализация в сфере экономических отношений;
- глобализация в сфере политических отношений;
- глобальная информатизация;
- культурно-идеологическая глобализация.

Создание единой глобализации экономической зоны само по себе содержит беспрепятственное передвижение здесь продуктов, услуг, капитала и идей. Глобализация в сфере политики представляет собой формирование взаимодействия политических институтов и выражается в разрешении «внутренних» и «внешних» конфликтов путем социальных компромиссов и взаимного согласия.

К культурно-идеологической глобализации относится объединение традиций, религии, культуры и идеологии.

Основной фактор информационной глобализации — информатизация, которая является продуктом научно-технической революции. По этой причине все области человеческой деятельности подверглись большим изменениям.

Основные результаты развития и распространения информационных технологий такие:

- увеличение различий между развитыми и развивающимися странами;
- выделение во всех странах группы людей, деятельность которых связана с информационными технологиями;
- в связи с потоком интеллектуальных ресурсов более развитых стран в постиндустриальных странах и объединение в корпорациях информационно-коммуникативных потенциалов;
- в информационных обществах финансовые трудности из-за задержки в развитии научно-технического прогресса, что в результате приводит к формированию новых политических игроков.

В течение 10–20 лет информационные революции, влияя на механизм управления обществом, создают большие изменения. Предполагается, что конец информационного века в этнических государствах был неопределенным. Они в результате воздействия государств, отличающихся экономической, политической и военной силой, изменялись, и таким образом, попадая под влияние этих государств, теряли свою культуру, политику, идеологию и изучали новое. Итак, даже если малые народы отделялись от функций этнических государств, большие народы традиционно сохраняли эти функции.

Информатизация учитывает повышение уровня информационного процесса, которое действует на формирование научно-обоснованного общественного сознания не только общества, но и окружающей среды каждого индивида.

Для государственных органов и аппаратов управления основными задачами информатизации в различных областях общества, в том числе улучшении жизненных ресурсов, являются повышение эффективности производства, обеспечение информацией об общественно-политической стабильности.

В процессе глобальной информатизации общество меняется не только технически, но также социально и морально. В результате всех этих изменений формируется глобальное информационное место. Это в свою очередь приводит к тому, что человечество вступает в процесс информационного общества, которое является развивающимся этапом современного общества. Отличие информационного общества от других социальных организаций заключается в том, что оно выступает как связь информационной среды между человеком и общественными институтами. Информационное общество формируется в результате информационной революции. Последняя означает широкое развитие новых информационных систем и создание новых информационных технологий. Информационную революцию также создало информационное общество. Это такое общество, где национальные границы теряют свое значение, национальные взаимоотношения, национальные традиции становятся незначительными, они объединяются в единую информационную организацию [2, с. 75]. В создании идеи глобального информационного общества важную роль сыграл В. Д. Белл, который написал книгу «Будущее информационное общество. Опыт социального прогнозирования». В этом произведении автор делит развитие человечества на три части: аграрное, индустриальное и постиндустриальное. К индустриальному обществу относятся образование, уровень и исследования. По словам Белла: «каждое современное общество живет за счет изменения и усовершенствования социального контроля. Оно хочет увидеть и запланировать будущее. Инновационная осведомленность дает человеческому обществу важные теоретические знания» [3, с. 20]. Белл утверждал, что знания и информация в развитии общества играют роль катализатора. Е. Масуд разработал свой подход к проблемам информационного общества. В его книге «Информационное общество как постиндустриальное общество» описываются принципы и характеристики современного общества. Базой нового общества будут выступать компьютерные технологии. В таком обществе основное место будет занимать умственный труд. Ведущей областью экономики будет интеллектуальное производство, где продукты будут направляться с помощью телекоммуникационных технологий.

Изменяются человеческие ценности, информационное общество станет обществом, в котором не будет конфликтов и классов, оно будет управляться правительством и государственным аппаратом [4, с. 59–66].

Английский ученый Т. Стоунер утверждает, что информация похожа на капитал. В информационном обществе национальные информационные ресурсы превратятся в потенциальные богатые источники. По его мнению, в производстве главное место займет обслуживание [5]. Э. Тоффлер создал модель для развития истории. В своей книге «Третья волна» он разделял историю развития общества на три «волны»: первая — аграрная (до XVIII в.), вторая — индустриальная (до 50-х гг. XX в.), третья — постиндустриальная (начиная с 50-х гг. XX в.).

Постиндустриальному обществу, кроме деконцентрации производства и населения, увеличение обмена информации, повышения сплоченности между обществом и личностью, также присущ процесс еще большей индивидуализации личности.

В 80–90-х гг. XX в. М. Кастельс и С. Дракер сформулировали новый взгляд на информационное общество, принимая глобальную экономику и международные финансовые рынки за показатель общественности. Они, не зная границ информации, считали эру глобализации эрой информации.

Приведенные теории формировали различные подходы к информационному обществу и выступают его критериями, каковыми являются:

- технические критерии;
- экономические критерии;
- критерии создания общественных связей;
- культурные критерии.

Несмотря на то, процесс формирования общества включает положительные качества, он также содержит противоречия и проблемы. В связи с формированием глобального информационного общества в области безопасности возникают новые угрозы и риски. К ним можно отнести следующие:

- увеличение международных конфликтов в информационном пространстве;
- создание инфогенных бедствий в связи с выходом из строя глобальных информационно-коммуникационных сетей;
- сбор личной информации с целью совершения преступлений;
- потрясение национальных культур;
- столкновение общества с большим количеством лжи;
- уничтожение национальных ценностей и т. д.

Эти угрозы возникают в результате использования информационных технологий с отрицательно конструктивными целями против человечества. Специалисты, разрабатывающие информационную безопасность, проводят исследования, чтобы избежать подобных ситуаций.

Таким образом, чтобы избежать подобных проблем, необходимо:

- разработать правовые основы информационного общества;
- вести борьбу с киберпреступностью;

- сбалансировать интересы в информационной сфере личности, общества и государства;
- прогнозировать социально-психологические результаты в разработке информационных технологий;
- проводить подготовку в области информационных технологий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Прокофьев В. Ф. Тайное оружие информационной войны / В. Ф. Прокофьев. – М. : СИНТЕГ, 1999. – (Серия «Информатизация России на пороге XXI века»).
2. Черешкин Д. С. О формировании информационного общества в России / Д. С. Черешкин, Г. Л. Смолян // Информ. ресурсы России. – 1998. – № 1. – С. 8–13.
3. Bell D. The coming of post – industrial society. A. Venture in Sosial Forecasting / D. Bell. – N. Y. : Basic Books. Inc., 1973. – P. 357.
4. Hacker K. L. Virtual democracy: Issues of theory and practice. Thousand Oaks / K. L. Hacker, J. (van) Dijk. – CA : Sage, 2000. – 228 p.
5. Stonier T. The Wealth of Information / T. Stonier. – L. : Thames Methuen, 1983. – 224 p.

ПРОБЛЕМЫ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Маммедярова Р. А.

Отмечено, что информационная безопасность в XX в. связана с глобализацией и теорией информационного сообщества. Процесс глобализации проявился в эти годы тенденциями перехода от одной из форм социального присутствия национальной государственности к демократическо-глобальному гражданскому обществу.

Ключевые слова: информационная безопасность, информационное сообщество, глобализация, информатизация, информационные ресурсы, информационные технологии.

THE PROBLEMS OF THE INFORMATION SECURITY IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Mammedyarova R. A.

The article notes the information security in the XX century due to globalization and the information society theory. The process of globalization has manifested itself in these years the trend from a form of social presence to the democratic national state-global civil society.

Key words: information security, information society, globalization, information, information resources and information technology.

В. И. Захирова, диссертантка

ВОЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ И ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ГОСУДАРСТВА

Розглянуто взаємодію двох сфер діяльності держави — зовнішньої політики і військової безпеки. Визначено сутність воєнної безпеки та зв'язок зовнішньої політики з військовою безпекою. Встановлено чинники, з яких походять зв'язки між військовою безпекою та зовнішньою політикою, а також на яких засновано цей зв'язок. Виявлено зовнішньополітичні елементи військової безпеки і військові елементи зовнішньої політики. Визначено роль дипломатії в забезпеченні воєнної безпеки та значення військової сили у зовнішній політиці. Розглянуто зміни у зовнішньополітичній діяльності на тлі військових загроз.

Ключові слова: зовнішня політика, військова безпека, дипломатія, війна, військова загроза, міць держави, цивільно-військова співпраця.

Будучи достаточной обширной областью, военная безопасность охватывает самые разные сферы деятельности государства, среди которых внешняя политика обладает особой позицией и весом. Связь между этими отличающимися друг от друга исходными смыслами сферами деятельности неслучайна и опирается на ряд основ. Эти основы являются не только общими закономерностями деятельности общегосударственной системы, но и наряду с этим специфическими.

В соответствии с традиционными подходами безопасность — военный феномен. Как минимум до последнего времени военная безопасность или национальная оборона рассматривалась, можно сказать, как синоним понятия «общая безопасность». Глобализация, расширение международного разделения труда, научно-технологическое развитие и другие факторы привели к разветвлению вопроса безопасности.

Сегодня безопасность государства состоит не только из физической безопасности. Приобретая более широкий смысл, она охватывает различные области. Это применение выводит национальную безопасность из чисто военной сферы, приобщая к вопросу наряду с милитаризмом и другие факторы [19, с. 9]. В подобной ситуации требуется выделение военной безопасности в качестве особой ветви национальной государственной безопасности и рассмотрение ее в специфической форме в государственной системе.

В исследующих вопросы политико-официальной и военной безопасности научных кругах военная безопасность в большинстве случаев рассматривает

защиту физической безопасности и интересов нации от внешних военных нападений. Однако это только первичный и ограниченный подход. Б. Бюзан пишет, что концептуальные основы национальной защиты уходят корнями в эпохи, когда важные государственные интересы защищались военной силой [3, с. 277]. Значит, в более широком смысле военная безопасность наряду с умением государства защитить себя и предотвратить военную агрессию является также возможностью рационально и успешно использовать военную силу для обеспечения своих интересов. Это следует также из суждений о военной безопасности У. Липпмана. Он отмечает, что «народ только тогда вне опасности, когда, мечтая отдалиться от войны, не вынужден жертвовать своими жизненными интересами, если понадобится, победив в войне, обладает возможностью их защитить» [16, с. 51]. Определяя исходное значение безопасности, А. Уолферс приходил к следующему выводу: в объективном смысле безопасность является «отсутствием угроз, приобретенным интересам государства, а в субъективном смысле отсутствием страха перед угрозами этим интересам» [30, с. 485]. А угрозы и страхи существуют потому, что имеет место слабость в отношении их.

Проблема решается двояко: или уменьшается слабость, или же устанавливается источник угрозы и она устраняется полностью или частично. Первый выбор можно назвать стратегией национальной безопасности государства, а второй — стратегией международной безопасности. Общая же точка соединения этих двух стратегий — внешнеполитическая деятельность государства. Связи между внешнеполитической деятельностью и военной безопасностью государства берут свое начало от существующих теорий и практики действия на национальном и международном уровнях и основаны на них.

В плане национальных теорий стратегия военной деятельности и стратегия внешней политики (или дипломатия) государства составляют две части его единой политической линии¹. Искусство стратегии в международных отношениях — это определение политических целей государства во внешней политике, установление в соответствии с этими целями формы деятельности, а также военных целей, оценка поставленных целей исходя из необходимых для их достижения военных и политических мер и предполагаемой ситуации после достижения этих целей, измерение соответствующих требованиям реальных и потенциальных ресурсов и в соответствии с этим процессом построение связной системы схемы приоритетов и курса действий. «Дипломатия

¹ В политических исследованиях понятие «внешняя политика» приобретает два смысла. В широком смысле внешняя политика предусматривает общий курс деятельности государства в международных отношениях, а в узком она как синоним термина «дипломатия» является одной из форм деятельности в международных отношениях. Здесь мы имеем в виду, что внешняя политика в узком смысле слова, или дипломатия, вместе с военной дипломатией составляют единый политический курс государства.

и стратегия очень относительные понятия (Арон называет применение военной силы стратегией. — В. 3.). Эти два термина, являющиеся частями единого целого, дополнение к искусству политики, т. е. искусства управлять отношениями между государствами в наилучшей форме во имя «национальных интересов» [31, с. 75]. Объединяющим эти две формы деятельности понятием наряду с борьбой за национальные интересы государства является также и сила государства. На самом деле война и дипломатия — это две разные формы использования силы государства.

В работе «Стратегия» [15] Л. Харт определяет стратегию как «искусство распределения и применения военных средств для реализации целей политики». Он особо затрагивал военную политику и полагал, что являющаяся более широким, чем стратегия, понятием «большая стратегия» (Grand Strategy) несколько близкая, но отличающаяся от нее концепция. Современный стратег К. С. Грей дает стратегии не только более лаконичное, но более точное и обстоятельное определение: «стратегия — использование силы или угрозы силой в политических целях» [11, с. 117].

Как видим, термин «стратегия» в основном имеет военные корни. Однако считаем, что не нужно воспринимать это в прямом и однозначном смысле, т. е. говоря «стратегия — искусство использования силы в политических целях», не следует понимать это как использование силы только в виде ее применения, поскольку независимо от мирной или насильственной природы поведение государства во внешней политике основано на имеющейся у него силе. Для достижения внешнеполитических целей государство может использовать эту силу и в мирных, и в насильственных целях. «Стратегию можно назвать также и мостом между военной силой и политической целью» [12, с. 6].

Исследование в области безопасности основаны на взглядах Клаузевица о войне. Эти взгляды заключаются в том, что война — не социальное напряжение и массовое психологическое противостояние, а как и дипломатия, и экономические санкции рационального орудия политики. Это — продолжение другими способами. По мнению Клаузевица, война — политическая деятельность «для подчинения соперника нашей воле». Это кровавая форма достижения согласия [4, с. 25]. Военная цель является только средством достижения политической цели. Война — это широкомасштабные, продолжительные военные операции для достижения национальных целей и защиты национальных интересов [1, с. 3]. Однако для эффективности силы нет необходимости в ее абсолютном применении. Достаточно его косвенного или прямого признания другими факторами, ибо потенциальное применение силы может быть таким же устрашающим, как и его действительное применение. Военная сила наиболее полезна тогда, когда заставляет другое государство отказаться от намерения напасть, тем самым исключая ее применение. А достижение целей без приме-

нения силы только посредством опоры на нее является качеством, присущим дипломатии. Вот что говорится об использовании вооруженных сил в политических силах в книге Блехмана и Каплана «Война без силы»: «Использование вооруженных сил в политических целях, являясь частью попытки органов власти воздействовать на формы поведения отдельных наций, не прибегая к насилию и подготовки к этому, появляется тогда, когда ее военные службы или несколько компонентов применяют физические меры» [2, с. 584].

Дипломатия — один из инструментов правительства для реализации национальных интересов и достижения политических целей внешней политики вместе с другими способами [10]. Наличие у войны своих «причины» и «логики» в постепенно меняющейся структуре нескончаемого диалога между участниками сообщества государств не свидетельствует о том, что она является тождественным с дипломатией понятием. С другой стороны, принятие дипломатией во внимание угрозы и применения силы не является свидетельством ее тождественности с войной [28, с. 91]. Это две разные формы внешней политики, которые объединяют интересы государства. Рационалисты считают, что, несмотря на раскаты боев, необходимо думать о мире, а также помнить о войне, несмотря на молчание оружия. «Отношения между нациями вечны; а дипломатия и война — дополнительные факторы к ним; они поочередно превалируют, но ни в коем случае ни один из них не уходит полностью с повестки дня в пользу другого» [31, с. 91].

В эпоху анархичности международных отношений связь между силой и политикой неперемнная. Как стратегия и тактика способствуют своими удачами реализации успешной дипломатии, так и профессионально построенная дипломатическая деятельность помогает легко достичь стоящих перед военной сферой целей. Сила и дипломатия поддерживают друг друга больше, чем искренне привязанные адепты, т. е. взаимная поддержка силы и дипломатии одного государства больше и значительнее взаимной поддержки имеющих тесные отношения двух государств. Нет необходимости говорить о силе и дипломатии как о двух отдельных и даже дополняющих друг друга понятиях: т. е. не надо проводить разделение и соединение сила «и» дипломатия, сила «или» дипломатия. В силу того, что в балансе этой пары чаще всего тяжесть припадает на долю дипломатии, убедительный фон угроз важнее более рациональной дипломатии [13, с. 6–7].

Хотя при определенном соответствии с реальностью война и дипломатия и являются альтернативными методами, они связаны между собой в настолько высокой степени и настолько многочисленными путями, что нельзя высказать полноценное мнение об одной из них, не обладая сведениями о другой. «Война и мир неразделимы под вывеской средств, используемых государством для достижения своих интересов» [28, с. 48]. А склонность определенного государства к тому или другому методу во внешней политике определяется рядом факторов.

Таковыми являются заданные интересы государства, внутренний политический режим, личные качества реализующих военно-политическую стратегию лидеров, господствующие в международных отношениях тенденции, связи между военным и гражданским персоналом в стране.

В условиях международной анархии вопросы безопасности обуславливаются не только внутренними особенностями государств, но и структурой системы международных отношений и межгосударственными отношениями, поскольку «безопасность — имеющий связи феномен. Невозможно понять безопасность какого-либо государства без осознания примера взаимозависимой международной безопасности, частицей которой является и оно само» [31, с. 187].

Для анализа военно-политического состояния страны необходимо учитывать общую структуру и деятельность международной системы, и позицию государства в международной системе. Как пишет А. Ватсон, «природа и задачи внешней политики государства определяются характером системы государств, внутри которой связи между членами основаны на силе и изменение сил внутри которой связи между членами основаны на силе и изменение сил внутри которой делает неизбежными угрозы и конфликты» [28, с. 49]. Поэтому теория международной политики (т. е. объясняющие организацию и деятельность международной системы концепции. — В. З.) связана с внешней политикой народов, несмотря на то, что охватывает только некоторые ее аспекты. Она объясняет, каким международным условиям должны соответствовать национальные политики (а также характер внешнеполитической деятельности государства. — В. З.) [26, с. 618]. Если принять во внимание все сказанное, военные угрозы, с которыми сталкиваются государства, исходят из межгосударственной системы. То, что военная сила является главным средством достижения государствами своих целей во внешней политике, делает неизбежной эту особенность системы межгосударственных отношений.

Основатель структурного реализма К. Уолтц считает международную систему общим источником конкуренции между государствами. Находящиеся в «поиске безопасности» государства стараются сохранить статус-кво, быть в безопасности, и причина конфликта, и конкуренции между такими государствами — выступающая источником угрозы международная система [27, с. 105–107]. Однако в самом структурном реализме проявляется расхождение мнений по поводу влияния системы на государства. Международная система может быть ориентирована и на конкуренцию, и на сотрудничество. Используя в международной политике разные средства, государства направляют эти тенденции системы. Связь между внешней политикой и военной безопасностью государства существует также потому, что для обеспечения военной безопасности между собой государства реализуют совестные мероприятия,

а участие государства в этих мероприятиях организует и обеспечивает его внешнеполитический комплекс.

Регулирование — единственный выход, поскольку искоренить войны невозможно. Регулирование средств войны долгое время находилось в центре внимания ученых, лидеров, дипломатов и военных. В целях обеспечения независимости разработан ряд концепций, способных ограничить применение силы в международных отношениях. В осуществляемых для обеспечения военной безопасности в межгосударственных отношениях мероприятиях известны три основные направления: баланс сил, системы коллективной безопасности и международное право. Правда, пока ни одно из этих средств не принесло свои плоды. Наряду с этим, несмотря на всю критику и недостатки, недооценка осуществляемых государствами мер в направлении обезвреживания возможных угроз в результате применения силы ни в коем случае не может считаться правильным политическим подходом. Нужно учитывать и то, что «если ценой мира является не полный суверенитет, а его часть, и для уменьшения вероятности войны государства вынуждены делить свой суверенитет с международными организациями, необходимо уметь владеть миром и национальным суверенитетом одновременно» [17, с. 333].

Как видим, внешняя политика включает военные элементы, а безопасность охватывает внешнеполитические элементы. Среди внешнеполитических элементов военной безопасности отмечаются в первую очередь военные угрозы. Военная угроза — характеризующая потенциальную возможность применения против государства одним из субъектов военно-политических отношений для достижения политических и прочих целей ситуация [32, с. 7–8]. Военные угрозы могут быть внутренними и внешними. Внешние угрозы актуальны всегда. Вследствие того, что военная сила государства является средством реализации его национальных интересов в международной политике, арене, где государство оказывается лицом к лицу с военными угрозами, выступает в первую очередь арена межгосударственных отношений, а эта угроза называется войной. Разработавший теоретико-философские основы войны немецкий теоретик Клаузевиц описывает войну как целенаправленный и обширный вооруженный конфликт между политическими единицами (это такие единицы, как государства, стремящиеся стать государствами объединения, а также объединения государств. — В. З.) [4]. Отсутствие же в международной системе единого правительства — анархия «создает условия появления причин для развязывания войны» [25, с. 567].

Другим внешнеполитическим элементом безопасности является наличие у государства ведущей позиции в системе внешней политики, а точнее, в сфере политической деятельности. Х. Моргантау перечисляет несколько путей обеспечения мира — разоружение, коллективная безопасность, правовая си-

стема, международное государство, мировое государство. Вместе с тем он считает все эти пути бесполезными и отмечает, что «в обществе суверенных государств наилучшим путем обеспечения мира является дипломатия» [17, с. 567]. Дипломатия — центральное понятие связей глобальной системы мировой политики и других акторов государственной системы на международном уровне, т. е. дипломатия — это процесс общения в претворяемых в жизнь в глобальной системе мер и, как уже отмечалось, средство в реализации национальных интересов государства. Б. Уайт различает два эти понятия как макро- и микроразночтение понятия «дипломатия» и заявляет, что в мировой политике дипломатия является процессом общения между международными акторами для решения в мировой политике конфликтов посредством переговоров без применения силы [29, с. 388]. Если учесть и то, что обеспечение военной безопасности находится в первых рядах национальных интересов государства, дипломатия выступает также способом достижения безопасности, и этот способ важен в той же мере, как и сама военная сила. Обладающая всеми возможностями, но лишенная соответствующей им дипломатии нация может добиться временного успеха за счет природных ресурсов. В долговременной же перспективе, она, скорее всего, половинчато, нерешительно и нерационально растратит свои природные ресурсы ради своих международных целей. Нации должны быть уверены в проводимой на высоком уровне в качестве катализатора составляющих их силу различных факторов дипломатии. Другими словами, привлекаемые к международным проблемам средства составляют национальную силу именно при помощи дипломатии [8, с. 153–154]. Главная задача дипломатии — обеспечение национальных интересов государства мирными способами. М. Уайт писал, что «предотвращение ситуации войны и расширение деятельности в данном направлении являются обязанностью дипломатии» [24, с. 499]. Функциями дипломатии как средства внешней политики выступают: сбор информации, предоставление политических консультаций, осуществление представительства, ведение переговоров и оказание консульских услуг [29, с. 397]. Рассматриваемая с точки зрения общей внешней политики дипломатия должна определять внешнеполитические цели реально и на основе потенциальной силы; устанавливать цели других государств и определять их силу для достижения этих целей; прояснять степень совпадения индивидуальных интересов; устанавливать пути достижения целей. Неудача в реализации даже одной из этих обязанностей может привести к фиаско всей внешней политики. А профессиональность и тонкость искусства дипломатии заключаются в умении определять, какую задачу необходимо выдвинуть на первый план и решить ее в нужный момент. Дипломатия — глаза, уши, вещающий язык, отпечатки пальцев и блуждающее воплощение внешней политики [17, с. 539–542].

Дипломат является одновременно и посредником. С целью полноценной оценки угроз, выгоды и предполагаемых мер для обеспечения соответствующих национальных интересов дипломат организует диалоги со своими коллегами и участвует в них [9]. Дипломатическую деятельность государства в области его безопасности можно разделить на четыре периода: дипломатическая деятельность государства в мирный период; дипломатическая деятельность в условиях кризиса; дипломатическая деятельность во время военных операций; дипломатическая деятельность после завершения военных действий. По сути, такая периодизация условна, и провозглашение отнесения какой-либо конкретной функции и формы дипломатической деятельности к тому или иному этапу неверно. Тем не менее на приведенных этапах дипломатическая деятельность проявляется в специфической форме, а военные элементы внешней политики проявляются в первую очередь из того, что военная сила является средством реализации внешнеполитических целей. «Несмотря на провозглашение, смысл демонстрируемым дипломатами позициям за понятными ходами придает военная мускулатура. Без силы дипломатия лишается своей рациональности [1, с. 35]. Скрываясь за кулисами, военная сила придает смысл дипломатическим ходам. Б. Х. Стейнер рассматривает дипломатию в качестве и самостоятельной, и зависимой сферы деятельности [24]. Если дипломатия способна справиться с задачей предотвращения вооруженных столкновений в одиночку только посредством имеющихся в ее распоряжении механизмов, она — самостоятельная сфера деятельности. Дипломаты могут устранить столкновение интересов путем нахождения на переговорах компромиссного варианта решения или заключения сделки. При управлении кризисными ситуациями может возникнуть ситуация, когда возможности дипломатии для снижения темпов военных действий, координации военной и дипломатической деятельности, предотвращения превентивных военных мер и путей военного решения будут исчерпаны, и она станет неэффективной. В таком случае для поддержки дипломатии в ее распоряжение передаются и другие средства. Это — зависимая форма деятельности дипломатии. В качестве зависимой сферы деятельности дипломатия предусматривает использование особых возможностей принуждения для улаживания споров с другими государствами в дипломатической форме. При этом среди форм дипломатической деятельности оказывается угроза применения силы, обнародование сроков начала войны, осуществление общения по самым различным каналам. Таким образом, по логике мы вынуждены связать с силой непосредственно связанные с военной безопасностью формы дипломатической деятельности, поскольку применяемые в борьбе с определенной угрозой меры должны быть адекватны.

Наивно предполагать, что в затронутой нами области не опирающаяся на силу дипломатия будет рациональной. Дипломатические проблемы новой

эпохи требуют рассмотрения дипломатических проблем в единстве вопросов силы и дипломатии, ибо «как и в классической дипломатии, теперь уже крайне ограничен круг вопросов, которые могут решить только дипломаты. Такого рода дипломатия реализуется в виде переговоров, опережения, дипломатии принуждения и улучшения отношений или примирения» [6]. А «военная стратегия не может, как раньше, выступать в качестве стратегии победы. Сегодня она равноценна принуждению, угрозе и опережению. Ныне средства войны более предназначены для наказания, чем для получения прибыли. Согласимся мы с этим или нет, военная стратегия приобрела форму стратегии насилия» [21, с. 8].

В последнее время в академических кругах активизировалось исследование связей между военным и гражданским персоналом государства под особым заглавием. Если в широком смысле слова гражданско-военные связи предусматривают связи между гражданским обществом и созданными для его защиты военной организацией или организациями, то в узком смысле под гражданско-военным сотрудничеством понимаются связи между гражданским и военным ветвями власти в обществе. В последнее время главный вопрос — «степень включения процесса определения основ стратегической линии государства, их оценки, измерения и линии деятельности в сферу воззрений политических лидеров и степень превращения их в военные функции» [5, с. 481].

Связи и взаимная деятельность между органами внешней политики и военными структурами в обеспечении военной безопасности государства также одна из этих сфер. «Периодический переход ситуации из мирной формы в форму войны, возможно, является самой большой причиной, стимулирующей сотрудничество и связи между военными структурами государства и внешней политикой» [23, с. 3]. Все решения об использовании военных или дипломатических средств политические. Если чрезмерное вмешательство политических лидеров в вопросы планирования операций и принятия решений приводит к разрушительным результатам, то отсутствие сноровки и нежелание осуществлять выпавшую на их долю часть контроля за этими планами и решениями ведут к риску возникновения угроз для национальной безопасности, за которую политическое руководство несет прямую ответственность через сосредоточение руководства в руках военных. «Взаимная деятельность того, чьей профессией является война с тем, чья профессия — выбор между войной и миром, вполне нормальна» [31, с. 362].

Сегодня мы часто сталкиваемся с мнением, что период войн уже завершен и использование во внешней политике военной силы для государства уже не привлекательно. Поддержка этого вопроса настолько же нереальна, как и утверждение о наступлении конца света. Очень активная в стратегических исследованиях другая группа авторов выступает с утверждением о том, что

война сохраняет свою актуальность, но концепция классической войны уже потеряла свое значение и подверглась изменениям. Сторонники этого суждения ввели в стратегические исследования тезис «новые войны» (о новых войнах см.: 14, 22, 7, 18). «Война уже не ведется закрепившимися в нашем представлении структурами. В современных войнах участники боев воюют уже не по причинам, в которые мы верим. Наконец, воюют они уже не по общепринятым нами правилам» [7].

Формой новой войны является терроризм. Она не похожа на известную нам войну. У нее нет территории, и ведется она не армиями. С потерей концепцией классической войны своего значения и приобретением военными угрозами новой формы стали проявляться некоторые изменения в форме и связях между внешней политикой и военной безопасностью. Сегодня дипломатия оказалась лицом к лицу с актором, которому нечего терять, который не имеет никакой фундаментальной цели, единой стратегии действий, территории, народа, над которым не властна ни одна угроза, ни один механизм принуждения и сотрудничество с которым не имеет никакой перспективы. Однако «дипломатия (также) является единственным инструментом борьбы с терроризмом, и ей нет никакой замены. Адекватно и профессионально реализуемая дипломатия может способствовать свести воедино все антитеррористические меры в общем и взаимосвязанном виде» [20, с. 66]. В силу того, что терроризм является глобальной проблемой и не признает границ, а террористические элементы действуют в сетевом виде, борьба одной страны против терроризма оказывается неэффективной. В борьбе с терроризмом государства обречены на сотрудничество и расширение дипломатических связей в различных сферах. Ныне сотрудничество между государствами в борьбе против терроризма охватывает в основном следующие направления: определение посредством соглашений и переговоров стандартизированного подхода к вопросу о терроризме в целях повышения эффективности борьбы с ним; возложение на отдельные государства обязательства не оказывать террористическим группам никакой политической и материальной поддержки; создание условий для оказания государствами взаимной помощи для устранения нанесенного террористами ущерба; информировать друг друга о существовании и деятельности террористических организаций; проведение с международными и региональными силовыми центрами обсуждений в области борьбы с терроризмом и др.

Военная безопасность государства заключается в умении рационально использовать военную силу для обеспечения своей военной безопасности и реализации собственных интересов. Чтобы обеспечить это, государства претворяют в жизнь стратегии деятельности на национальном и международном уровнях. Точка соприкосновения этих стратегий — внешнеполитическая деятельность

государства. Так, внешняя политика, или, иными словами, дипломатия государства в рамках стратегии национальной безопасности — неотъемлемая часть системы обеспечения военной безопасности и основной исполнитель международной стратегии безопасности. Связи между сферами военной безопасности и внешней политики государства берут свое начало от нескольких факторов, к которым относятся совокупность военно-стратегической и политико-дипломатической деятельности государства в направлении реализации его национальных интересов; вытекающие из характера реализуемой государством международной системы своей внешней политики и предпринимаемых в межгосударственных отношениях для обеспечения военной безопасности мер. Эти факторы определяют внешнеполитические элементы военной безопасности и военные элементы внешней политики. Если внешнеполитические элементы военной политики являются незаменимыми средствами безопасности перед военными угрозами и системы обеспечения военной безопасности дипломатической деятельности государства, то военным элементом внешней политики выступает опора дипломатических ходов на военную силу. Изменения в среде военной безопасности привели к некоторым изменениям формы и в ее связях с внешней политикой, и на фоне военных угроз дипломатия — важнейшее средство борьбы с ними.

ЛИТЕРАТУРА

1. Art R. J. The Fungibility of Force // *The Use of Force: Military Power and International Politics* / (ed.) Art R. J., Waltz K. N. — Oxford : Rowman and Littlefield Publishers, Inc. — P. 3–22.
2. Blechman B. M., Kaplan S. S. *Force Without War: U. S. Armed Forces as a Political Instrument* / B. M. Blechman. — Washington : The Brookings Institution, 1978.
3. Buzan B. *People, States, and Fear, An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era* / B. Buzan. — 2nd edition. — Colorado : Lynne Rienner Publishers Inc., 1991.
4. Clausewitz C. *On War*, translation by J.J. Graham, revised by F. N. Maude, (abridged) / C. Clausewitz. — London : Wordsworth Editions Ltd, 1997.
5. Craig G. A. *The Political Leaders as Strategist* / G. A. Craig // *Makers of Modern Strategy: from Machiavelli to the Nuclear Age*, (eds,) Paret P. — Princeton : Princeton University Press, 1986. — P. 481–509.
6. Craig G. A. *Force and Statecraft: Diplomatic Problems of Our Time* / G. A. Craig, A. L. George. — New York : Oxford University Press, 1995.
7. Creveld M. V. *The Transformation of War* / M. V. Creveld. — New York : The Free Press, 1991.
8. Detter I. *The Law of War* / I. Detter ; LSE Monographs in International Studies. — 2nd edition. — Cambridge : Cambridge University Press, 2000. — P. 153–154.

9. Fendrick R. J. Diplomacy as an Instrument of National Power [Електронний ресурс] / Guide to National Security Policy and Strategy. – 2nd edition, (ed.) Bartholomees J. B., Department and National Security Studies, Strategic Studies Institute of the US Army War College (SSI), Carlisle, United States, 2006. – Режим доступу: <http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pdffiles/pub708.pdf>.
10. Fendrick R. J. Diplomacy as an Instrument of National Power [Електронний ресурс] / Guide to National Security Policy and Strategy. – 2nd edition, (ed.) Bartholomees J. B., Department and National Security Studies, Strategic Studies Institute of the US Army War College (SSI), Carlisle, United States, 2006. – Режим доступу: <http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pdffiles/pub708.pdf>.
11. Gray C. S. Modern Strategy / C. S. Gray. – New York : Oxford University Press, 1999.
12. Gray C. S. War, Peace and International Relations – An Introduction to Strategic History / C. S. Gray. – Abingdon and New York : Routledge, 2007.
13. Jentleson B. W. Coercive Diplomacy: Scope and Limits in the Contemporary World, Policy Analysis Brief, The Stanley Foundation, 2006, December.
14. Kaldor M. New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era / M. Kaldor. – Stanford, CA : Stanford University Press, 1999.
15. Liddel B. H. Startegy / B. H. Liddel. – 2nd edition. – New York : Frederick A Praeger, 1967.
16. Lippman W. US Foreign Policy: Shield of the Republic / W. Lippman. – Boston : Little, Brown and Co., 1943.
17. Morgenthau H. J. Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace. – 7th edition, revised by Thompson, Kenneth W. and Clinton David W. – New York : McGraw-Hill-Higher Education, 2005.
18. Munkler H. The New Wars / H. Munkler. – Cambridge : Polity, 2005.
19. Paleri P. National Security: Imperatives and Challenges / P. Paleri. – New Delhi : Tata MacGraw-Hill, 2008.
20. Pesto H. The Role of Diplomacy in the Fight Against Terrorism / H. Pesto // PfP Consortium Quarterly Journal. – 2010. – Winter. – P. 64–81.
21. Schelling T. C. Arms and Influence / T. C. Schelling. – New Haven : Yale University Press, 1966.
22. Schuurman B. Clausewitz and the «New Wars» Scholars / B. Schuurman // Parameters. – 2010. – Spring. – P. 89–100.
23. Smith A. K. Turning on the Dime: Diplomacy's Role in National Security [Електронний ресурс] / Guide to National Security Policy and Strategy. – 2nd edition, edited by Bartholomees, Boone J., Jr., Department and National Security Studies, Strategic Studies Institute of the US Army War College (SSI), Carlisle, United States, 2007. – Режим доступу: <http://www.carlisle.army.mil/DIME/documents/TurningOnTheDIME.pdf>.
24. Steiner B. H. Diplomacy and International Theory / B. H. Steiner // Review of International Studies. – 2004. – № 30. – P. 493–509.
25. Waltz K. N. Man, the State and War: A Theoretical Analysis / K. N. Waltz. – New York : Columbia University Press, 1959.

26. Waltz K. N. The Origins of War in Neorealist Theory / K. N. Waltz // Journal of Interdisciplinary History. – 1988. – vol. 18. – No. 4. The Origin and prevention of major Wars (Spring). – P. 615–628.
27. Waltz K. N. Theory of International Politics / / K. N. Waltz. – 1st edition. – New York : McGraw Hill, 1979.
28. Watson A. Diplomacy: The Dialogue Between States / A. Watson. – London : Routledge, reprint edition, 1984.
29. White B. Diplomacy / B. White // The Globalisation of World Politics: An Introduction to International Relations, (ed s.) Baylis, John and Smith, Steve. – 5 edition. – New York : Oxford University Press, 2011. – P. 387–402.
30. Wolfers A. «National Security» as an Ambiguous Symbol / A. Wolfers // Political Science Quarterly. – 1952. – vol. 67. – No. 4 (December). – P. 481–502.
31. Арон Р. Мир и война между народами / Р. Арон ; пер. с фр. ; под общ. ред. В. И. Даниленко. – М. : NOTA BENE, 2000.
32. Макаренко И. К. Военная безопасность государства: сущность и пути обеспечения на современном этапе / И. К. Макаренко, В. С. Морозов. – М. : РАГС, 2007.

ВОЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ И ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ГОСУДАРСТВА

Захирова В. И.

Рассмотрено взаимодействие двух сфер деятельности государства — внешней политики и военной безопасности. Определена сущность военной безопасности и связь внешней политики с военной безопасностью. Установлены факторы, из которых происходят связи между военной безопасностью и внешней политикой, а также на которых основана эта связь. Выявлены внешнеполитические элементы военной безопасности и военные элементы внешней политики. Определены роли дипломатии в обеспечении военной безопасности и значение военной силы во внешней политике. Рассмотрены изменения во внешнеполитической деятельности на фоне военных угроз.

Ключевые слова: *внешняя политика, военная безопасность, дипломатия, война, военная угроза, мощь государства, гражданское военное сотрудничество.*

FOREIGN POLICY AND MILITARY SECURITY OF STATE

Zahirova V. I.

The article deals with the interaction of two spheres of state activity — foreign policy and military security. To do this, and primarily determined by the nature of military security and in accordance with it , secured communications with the foreign policy of military security. The study established the factors of which are based on the relationship between military security and foreign policy, and which is based on this relationship. Further, based on the foundations of relations between the two activities, identifies the elements of the foreign policy of military security and military elements of foreign policy. In this case,

refers to the role of diplomacy in ensuring military security and the importance of military power in foreign policy. The article also notes the place of relations between the military and diplomats in the field of civil- military cooperation. At the end of the considered changes in foreign policy against military threats.

Key words: *foreign policy, military security, diplomacy, war, threat of war, the power of the state civil-military cooperation.*

УДК 32:37.014.5

К. М. Малярчик, аспірантка

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДЕРЖАВНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Розглянуто основні концептуальні визначення понять «державна політика» і «державна освітня політика» у західному та вітчизняному наукових дискурсах. З'ясовано значення англійських термінів та означено їх співвідношення із традицією української політичної думки. Окреслено співвідношення державної політики та державної освітньої політики. Проаналізовано існуючі тлумачення державної освітньої політики та розкрито її сутнісні характеристики.

Ключові слова: *державна політика, державна освітня політика, public policy, public educational policy.*

Актуальність проблеми. Зараз Україна опинилася у складному політико-економічному та соціально-культурному становищі. В усіх сферах суспільного буття, серед яких й освітня галузь, накопичуються нерозв'язані проблеми, що з часом посилюються. Державна освітня політика вбачається одним з найважливіших напрямів загальної політики держави, оскільки справляє безпосередній вплив на становлення нового покоління громадян. Отже, вона виступає інструментом забезпечення фундаментальних прав і свобод особистості, підвищення темпів соціально-економічного і науково-технічного розвитку, гуманізації суспільства і зростання культури. Проблема формування зваженого та ефективного державного курсу з реформування освітньої галузі дедалі стає актуальнішою. Для вироблення та імплементації державної освітньої політики важливо розуміти її зміст, механізми та основні напрями її реалізації, адже сьогодні у цій площині існує помітна концептуальна плутанина.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Дослідженню проблематики державної політики у галузі освіти присвячено чимало праць як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, серед яких розвідки В. Андрушенка, А. Бардашкевича, Л. Белла, В. Гальперіної, Д. Джонса, Д. Дзвінчука, В. Журавського, І. Іванюк, К. Корсака, В. Кременя, Б. Лінгарда, І. Налєтової, С. Ніколаєнка, В. Огнів'юка, В. Полонського, Ф. Різві, В. Савельєва, О. Смоліна, Г. Стівенсона, В. Чистохвалова та ін.

Водночас у вітчизняній науковій літературі досі не знайшла глибокого і комплексного узагальнення концептуалізація державної освітньої політики у взаємозв'язку із поняттям «державна політика» та підходами до визначення цих термінів західною політичною наукою. Не повною мірою репрезентовано аналіз існуючих тлумачень цих категорій.

Отже, **метою** статті є визначення змісту поняття «державна освітня політика» та виявлення її сутнісних характеристик.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж розкрити зміст та виявити сутнісні характеристики поняття «державна освітня політика», доречно окреслити концептуальне поле більш широкого поняття «державна політика». У сучасній політико-соціологічній літературі існує значна кількість його тлумачень. Останнім часом з'ясуванню сутності цієї категорії приділяється дедалі більше уваги. Водночас очевидно є термінологічна плутанина, що породжує невизначеність і відсутність загальноприйнятого об'єднаного поняття, а також використання поряд з ним інших споріднених термінів.

Термін «політика» є вельми багатозначним. В англійській мові існують три різні значення: *polity* (як форма), *policy* (як зміст) та *politics* (як діяльність), що характеризують різні аспекти і вияви однієї із життєво важливих сфер суспільства [1, с. 86–87]. У вітчизняному науковому словнику для всіх трьох виявів існує лише одна зазначена категорія, що впливає на семантичну невизначеність. За словами О. Дем'янчука, для розуміння різниці у змісті цих термінів треба звернути увагу на те, що до терміна *politics* «немає сенсу додавати ... якісь додаткові уточнення», тоді як термін *policy* вживається з різними прикметниками (публічна, державна, урядова, освітня, фінансова, податкова, транспортна тощо) [1, с. 89]. У цій статті авторка досліджує державну політику у значенні англійського терміна *policy*.

Для позначення сутності категорії «державна політика» в англійській мові є термін *public policy*, який українською також перекладається як «публічна», «громадська» або «суспільна політика». Різні науковці тяжіють до того чи іншого варіанта. О. Дем'янчук виявляє прихильність до «публічної політики» [2]. О. Кілієвич та В. Тертичка підкреслюють, що прикметник «державний» є усталеним перекладом, але разом із цим пропонують переклад «суспільна політика» як компромісний варіант між «державною» та «публічною» [3].

Л. Сморгунов, погоджуючись із тим, що публічна політика є більш тотожним варіантом перекладу, зазначає, що нині у пострадянському просторі науковці вимушені використовувати термін «державна політика» як більш адекватний [4]. Схожу думку висловлюють Е. Янг та Л. Куїнн, які впевнені, що для україно- та російськомовного середовища більш відповідним є переклад «державна політика» [5].

Зазначену категоріальну неузгодженість також спричинено різними традиціями суспільно-політичного устрою західних та пострадянських країн. Якщо на Заході головним суб'єктом суспільно-політичних процесів виступає народ, який обирає владу, то на теренах колишнього СРСР — це державна влада, яка «створює» народ. Поняття «публічна політика», актуальне для демократичних держав, відображає множинність основних гравців: суспільні і громадські об'єднання, бізнес, власне державна влада, міжнародні структури тощо. В Україні політика за своєю сутністю не є публічною, тому, на нашу думку, переклад *public policy* у розумінні «державна політика» є таким, що відповідає вітчизняній політичній традиції, але у той же час не є абсолютно тотожним. Отже, враховуючи різні точки зору науковців, ми використовуємо саме поняття «державна політика» як усталене.

Ще одним можливим аналогом української «державної політики» є переклад англійською як *state policy*. Однак, як зазначає В. Тертичка, цей еквівалент є некоректним та доволі спрощеним варіантом перекладу [6, с. 38]. В американській традиції це поняття відображає політичний курс окремого штату, на федеральному рівні використовується вже зазначене *public policy*.

Також для позначення змісту державної політики деякі вітчизняні науковці використовують англійські терміни: *public administration*, *public management*, *governance*. Як і з попереднім варіантом, перелічені категорії лише частково передають її зміст, а отже, не є повністю тотожними поняттями. Вони радше стосуються процесу безпосереднього керування та врядування.

Таким чином, з огляду на особливості розуміння поняття «державна політика» у західному та пострадянському наукових дискурсах спостерігаються певні відмінності у тлумаченні цього терміна. За тривалі роки концептуалізації цього явища західними науковцями накопичена значна кількість визначень, які варіюються від розмитих до більш чітких. Наприклад, найбільш узагальнене тлумачення пропонує Т. Дай: «Державна політика — це те, що державні органи обирають робити чи не робити» [7, с. 18]. Чіткіше висловлюється Л. Пал: «Напрямок дії або утримання від неї, обрані державними органами для розв'язання певної проблеми чи сукупності взаємопов'язаних проблем» [8, с. 22]. Ж.-К. Теніг пропонує визначати державну політику як «програму дій, що є характерною для одного чи декількох публічних або урядових органів влади у рамках того чи іншого суспільного сектору або заданої сфери»

[9, с. 6]. Дж. Андерсон тлумачить її як «відносно стабільну цілеспрямовану програму дій, що здійснюється одним або групою акторів у процесі розв'язання тих чи інших проблем або нагальних питань» [10, с. 1632]. Б. Петерс надає таке тлумачення: «Це сума урядових дій, яка реалізується або прямим чином, або за допомогою певних політичних агентів і справляє вплив на життя громадян» [10, с. 1632].

На думку Ф. Різві та Б. Лінгард, державна політика існує у вигляді текстів і письмових документів різного характеру. Але у той же час вона може розглядатися як «процес» виробництва актуального тексту. Вони підкреслюють, що «політика — це набагато більше, ніж певний політичний документ або текст; вона швидше є одночасно процесом і продуктом» [11, с. 4]. У рамках такої концептуалізації «політика включає виробництво тексту, власне текст, постійне внесення модифікацій до текстів та процесу їх реалізації на практиці» [11, с. 5].

Отже, серед визначень, запропонованих західними науковцями, присутнє усвідомлення змісту державної політики як тексту або/та процесу його виробництва. Підкреслюється провідна ідея існування акторів, наділених державною владою, суспільних проблем, що вимагають свого розв'язання, а також забезпечення державних рішень [12, с. 24].

Серед українських і російських науковців помітні більш змістовні неузгодженість та розмитість. До того ж відчувається недостатність ґрунтовних розробок у цьому напрямі. Дослідники відзначають дуальний характер державної політики, що, з одного боку, спостерігається в її процесуальній спрямованості, а з другого — в управлінській складовій. У цій площині також лежить питання щодо використання категорії «державне управління» як синоніма до «державної політики». Незважаючи на спільне підґрунтя цих термінів, вони виявляють власну специфіку. Перший має більш процесуальний характер, тоді як другий — результативний.

Отже, Г. Атаманчук пропонує вважати державну політику «сукупністю цілей і завдань, що практично реалізуються державою, а також засобів, які використовуються при цьому» [13, с. 52].

Розгорнуте визначення державної політики наводиться у посібнику «Державна політика та управління» за редакцією Л. Сморгунова: це «політичний процес управлінського впливу головним чином інститутів виконавчої влади держави, на основні сфери суспільства, що спирається на безпосереднє застосування державних владних повноважень як при розробленні, так і при здійсненні стратегії і тактики регулюючого та організуючого впливу на всі компоненти та аспекти функціонування і розвитку економіки, соціальної сфери та інших підсистем суспільства шляхом розміщення ресурсів, розподілу, перерозподілу суспільних благ та інших заходів» [4, с. 67]. Незважаючи

на бажану всеосяжність, наведене визначення є доволі обмеженим. У ньому підкреслюється лише переважна роль інститутів виконавчої влади, що нівелює роль інших гілок влади і таких суб'єктів, як політичні та громадянські організації тощо.

Вітчизняна авторка А. Колодій тлумачить державну політику як «свідому діяльність владних структур та органів державного управління різних рівнів, спрямовану на регулювання суспільних відносин, забезпечення їх стабільності і розвитку відповідно до визначених цілей; спосіб суспільного врядування, що передбачає розробку і здійснення політичних програм економічного, соціального, культурного і політичного розвитку» [14, с. 503]. Це визначення виглядає доволі цілераціональним, що не завжди відповідає реальній політичній практиці, в якій часто відсутні «свідомі та відповідні цілям дії».

Український дослідник державної політики В. Тертичка пропонує визначати її як «відносно стабільну, організовану й цілеспрямовану діяльність/ бездіяльність державних інституцій, здійснювану ними безпосередньо чи опосередковано щодо певної проблеми або сукупності проблем, яка впливає на життя суспільства» [6, с. 82–83]. Слід підкреслити, що у наведеному тлумаченні припускається можливість бездіяльності, що насправді має місце у практичній імplementації державного політичного курсу, проте надто підкреслюються стабільність, організованість та цілеспрямованість дій.

Одним із провідних напрямів загальнодержавної політики є державна політика у галузі освіти. Останнім часом серед пострадянських учених помітне підвищення інтересу до цієї категорії. Водночас в українському, так само як і в російському, науковому дискурсі більшість науковців не розглядають політику у галузі освіти як самостійний напрям, у кращому разі вони включають її до структури соціальної або культурної політики [15]. Вітчизняні вчені звертаються до питання дослідження державної освітньої політики у взаємозв'язку з іншими суспільно-політичними темами. Це спричиняє відсутність ґрунтовних напрацювань у цьому напрямі. Натомість на Заході існують окремі галузі наукового знання: *Education Policy Analysis* (аналіз освітньої політики) та *Education Policy Study* (дослідження освітньої політики), що покликані на різних рівнях вивчати особливості реалізації цього вектора державної політики. Як і в ситуації з категорією «державна політика», існує проблема визначення дефініції «державна освітня політика», що актуалізується в умовах інтеграції вітчизняного суспільствознавства до світового наукового середовища. Питання встановлення термінології щодо аналізу освітньої політики, яка б «відповідала західній практиці застосування основних понять та не суперечила українським традиціям», залишається невирішеним [16, с. 79].

Як зазначають українські дослідники В. Андрущенко та В. Савельєв, узагальнене поняття «освітня політика» українською мовою «може відповідати принаймні трьом варіантам англійською мовою — «education(al) politics», «education(al) policy» та «education politics and policy» [1, с. 100].

Визначення освітньої політики як *politics* спирається на визначення її в політичній науці як сфери «взаємовідносин різних соціальних груп та індивідів у межах використання інститутів публічної влади задля реалізації своїх суспільно значущих інтересів і потреб» [6, с. 66]. Відповідно освітня політика у цьому значенні (*education politics, politics of education, politics in education*) інтерпретується українськими дослідниками як «поле взаємовідносин різних соціальних груп, індивідів щодо використання різних владних інституцій задля реалізації своїх інтересів, потреб в одній із найважливіших сфер суспільного буття — освіті» [17, с. 8].

У широкому сенсі поза прив'язкою до основного суб'єкта освітня політика у значенні *policy* ґрунтується на її інтерпретації як «визначеного курсу дій, який обрала і якого дотримується влада, керівник, політична партія. Цей курс спрямований на розв'язання соціально значущих проблем, в тому числі і освітніх» [1, с. 141]. У цьому сенсі освітня політика (*education policy*) визначається як «низка дій, спрямованих на досягнення цілей освітніх організацій та/або системи освіти» [18, с. 14]. Ми досліджуємо державну освітню політику саме у значенні *education policy*.

У науковому дискурсі західних країн освітня політика (*education policy*) переважно тлумачиться як один із напрямів загальної державної політики, що реалізується у сфері освіти. При цьому дослідники не схильні надавати конкретні визначення, натомість ґрунтовно описують зміст цього явища у власних розгорнутих роботах. Серед існуючих тлумачень помітні чіткість та лаконічність.

Зокрема Л. Белл та Г. Стівенсон, зважаючи на роль суб'єкта, визначають державну освітню політику як «принципи та процес вироблення політики урядом в освітній галузі» [19, с. 8]. Вони наполягають на тому, що практично у цілому світі саме держава відіграє вирішальну роль у забезпеченні та/або регулюванні освітніх послуг.

У визначенні М. Джонса підкреслюється етапність освітньої політики. Під цією категорією він розуміє «складне явище, що складається із таких елементів: а) визначення цілей і намірів; б) ухвалення рішень щодо програми дій і пов'язаного з цим передбачення видатків; в) упровадження програми у життя; г) аналіз ефектів впровадженої у життя програми» [1, с. 144–145].

А. Люк та Д. Хоган зосереджуються на процесуальному характері освітньої політики та описують її як «прескриптивне регулювання потоків людських ресурсів, дискурсу та капіталу крізь освітні системи у напрямі до нормативних соціальних, економічних та культурних цілей» [20, с. 171].

Ф. Різві та Б. Лінгард підкреслюють сутнісні характеристики державної освітньої політики, які, на їх погляд, полягають у тому, що вона існує у вигляді державних актів, у яких сформульовано стратегічні і тактичні цілі та завдання. Науковці уточнюють, що, крім офіційних документів, політика присутня «в інших видах текстів, таких як промови та прес-релізи урядових міністрів, а також документах вищих посадових осіб» [11, с. 5]. Так само вона існує у вигляді конкретної діяльності або бездіяльності основних ланок.

Чимало тлумачень освітньої політики пропонують українські та російські науковці. Але через багатоаспектність і складність феномену відтворюється подібна ситуація із визначенням державної політики. Як синонімічні використовуються поняття: «державна освітня політика», «національна освітня політика», «суспільна освітня політика», «освітня політика України», «офіційна освітня політика» тощо, що породжує плутанину та не є коректним через різницю у суб'єктах.

Найбільш чіткими та вдалими є короткі узагальнюючі визначення. Наприклад, заслуговує на увагу тлумачення І. Іванюк, яка під освітньою політикою розуміє «низку дій, спрямованих на досягнення цілей системи освіти» [18, с. 14].

Доволі влучними виглядають визначення українського вченого Є. Краснякова та російського науковця В. Чистохвалова. Перший тлумачить освітню політику як «діяльність держави та її інститутів, органів місцевого самоврядування із законодавчого, фінансового, організаційного забезпечення функціонування й розвитку галузі освіти» [21, с. 22]; другий — як «один з ключових напрямів внутрішньої політики держави, що має на меті створення економічних, інституційних та духовно-ідеологічних умов для здійснення основних функцій освіти, включно із формуванням здатності особистості до самореалізації, відтворенням кадрового потенціалу суспільства і вихованням громадян держави відповідно до прийнятої системи цінностей» [15, с. 9].

В. Гальперіна вважає за необхідне висвітлити процесуальний характер освітньої політики, що, на її погляд, «має такі характерні складові: визначення цілей та намірів, прийняття рішень та програми дій, впровадження їх у життя, аналіз результатів цих дій» [17, с. 8]. А власне державну освітню політику авторка тлумачить як «цілеспрямований, відносно стабільний процес, офіційний курс уряду, скерований на забезпечення функціонування системи освіти» [17, с. 9]. Схоже тлумачення формулює В. Журавський: «Державна освітня політика є системою дій щодо реалізації в суспільстві затверджені органами державної влади і схваленої громадською думкою концепції освіти» [22, с. 11].

К. Корсак розглядає «національну освітню політику у широкому розумінні як сукупність пріоритетів і цілей, які формує уряд чи інший вищий орган

для здійснення заходів щодо удосконалення і розвитку системи освіти чи її елементів» [23, с. 112].

А. Колодій пропонує таке тлумачення державної освітньої політики: «Це вироблений, схвалений та виконуваний урядом і громадськими організаціями курс дій, спрямований на втілення в життя визначених цілей, методів і змістового наповнення учбових програм, які використовуються в освітньому процесі і призводять до розвитку мислення учнів та студентів, здобуття ними знань і навичок» [24, с. 686].

У цілому українські і російські вчені підкреслюють вирішальну роль у формуванні державної освітньої політики саме державних органів влади. Згадування про інших суб'єктів відображається лише у визначенні В. Журавського. Науковці занадто переоцінюють цілеспрямованість та результативність державної освітньої політики. Зокрема, у дефініціях К. Корсака та А. Колодій зовсім не враховується можливість неефективності вектора освітньої політики, про що, зокрема, зазначають В. Андрущенко та В. Савельєв: «А якщо дії уряду, всупереч його деклараціям, мали негативні наслідки для освіти, то як їх кваліфікувати — це політика чи ні? <...> якщо дії уряду, органів освіти, адміністрації навчального закладу призвели до протилежних результатів, і розвитку мислення не відбулось? Це політика, чи ні?» [1, с. 145–146].

В. Андрущенко та В. Савельєв наполягають на тому, що визначення державної освітньої політики повинно мати «нейтрально-інструментальний характер»: цілі її суб'єктів, засоби реалізації запланованих дій мусять визначатися в результаті здійсненого аналізу (дослідження), а не а priori, мета освітньої політики має розглядатися як функція, а не як ідеологічно, цілісно визначений результат. При цьому вони зазначають, що практично в усіх наявних визначеннях освітньої політики у вітчизняній літературі одразу відома її мета — «розвиток освіти» [1, с. 144–145].

При аналізі запропонованих визначень державної освітньої політики виявляється її взаємозв'язок із спорідненою категорією «державне управління освітою». При цьому останнє виступає засобом (механізмом, інструментом) для здійснення першого.

Висновки. Державна освітня політика — вельми складне явище, розуміння якого залежить від визначення більш широкого поняття «державна політика», що складає основу для її концептуалізації. У західній політичній науці існують два варіанти визначення державної політики: *public politics* як політична практика та *public policy* як державний курс або програма дій. Політика як *policy* розуміється як продукт (текст) та як процес (дискурс). В українській та російській політичних думках відчутна значна термінологічна плу-

танина стосовно визначення значення цього поняття, що спричинено складностями перекладу, а також особливостями існуючої політичної практики. В узагальненому вигляді з урахуванням проаналізованих визначень державну політику доречно тлумачити як напрям дій органів державної влади всіх рівнів та інших залучених суб'єктів, що спрямований на управління суспільно-політичними, економічними, культурними та іншими процесами, а також розв'язання проблем у цих сферах з урахуванням коротко- і довгострокових цілей, існуючих або планованих ресурсів і перешкод.

У тлумаченні терміна «державна освітня політика» (*public educational policy*) також відзначається категоріальна неузгодженість, що ускладнює вироблення єдиного об'єднуючого поняття. Попри це існує низка ґрунтовних визначень, які складають підґрунтя подальших розвідок. Спираючись на існуючі визначення державної політики у сфері освіти, її можна розуміти як певний курс або напрям дій держави у взаємодії з іншими політичними акторами щодо способу реалізації освітнього процесу та управління освітньою системою в цілому.

Отже, подальшого вивчення вимагає надбання світової політичної думки та приведення українського категоріального апарату у співвідношення до нього. Важливим вбачається створення об'єднавчого концептуального поля для дослідження окремих сутнісних характеристик державної освітньої політики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко В. Освітня політика (огляд порядку денного) / В. Андрущенко, В. Савельєв. – К. : Леся, 2010. – 368 с.
2. Дем'янчук О. П. «Державна політика» та «публічна політика»: варіант перехідного періоду / О. П. Дем'янчук // Наук. зап. – 2000. – Т. 18 : Політичні науки. – С. 31–36.
3. Аналіз державної політики в Україні: навчальна дисципліна, сфера професійної діяльності, галузь прикладних досліджень : [зб. док. і матеріалів / уклад. О. І. Кілієвич, В. В. Тертичка]. – К. : К. І. С., 2004. – 210 с.
4. Государственная политика и управление / [за ред. Л. В. Сморгунова]. – М. : «Рос. полит. энцикл.» (РОССПЭН), 2007. – (Концепции и проблемы государственной политики и управления). Ч. 1. – 2006. – 384 с.
5. Янг Е. Як написати дієвий аналітичний документ у галузі державної політики : [практ. посіб. для радника з держ. політики у Центр. і Сх. Європі] / Е. Янг, Л. Куїнн ; [пер. з англ. С. Соколик ; наук. ред. пер. О. Кілієвич]. – К. : К. І. С., 2003. – 120 с.
6. Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні / Валерій Тертичка. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 750 с.

7. Dye Th. Understanding Public Policy / Thomas R. Dye. – NJ : Prentice-Hall, 1972. – 305 p.
8. Пал Л. Аналіз державної політики / Леслі Пал ; [пер. з англ. І. Дзюб]. – К. : Основи, 1999. – 422 с.
9. Thoenig J.-C. L'analyse des politiques publiques / J.-C. Thoenig, M. Grawitz, J. Leca // *Traité de Science Politique*. – 1985.: tome no 4. – Paris : Presses Universitaires de France. – P. 1–60.
10. Encyclopedia of Public Administration and Public Policy / [edited by E. M. Berman, J. Rabin founding editor] (second edition, 3-volume set). – N. Y. : Taylor & Francis Group, 2008. – 2104 p.
11. Rizvi F. Globalizing education policy / Fazal Rizvi, Bob Lingard. – London : Routledge, 2010. – 228 p.
12. Public Policy Analysis / [P. Knoepfel, C. Larrue, F. Varone and other]. – Bristol : The Policy Press, 2007. – 317 p.
13. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления : курс лекций / Г. В. Атаманчук. – М. : Юрид. лит., 1997. – 400 с.
14. Політологія / [А. Колодій, В. Харченко, Л. Климанська, Я. Космина]. – К. : Ельга-Н, Ніка-Центр, 2000. – 584 с. (Кн. перша: Політика і суспільство. Кн. друга: Держава і суспільство).
15. Чистохвалов В. Н. Современная образовательная политика России : учеб. пособие / В. Н. Чистохвалов. – М. : РУДН, 2008. – 246 с.
16. Савельєв В. Проблемне поле освітньої політики в Україні / В. Савельєв // *Філософія освіти*. – 2005. – № 2. – С. 78–94.
17. Гальперіна В. О. Освітня політика в трансформаційному суспільстві: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії (філософські науки)» / В. О. Гальперіна / АПН України, Ін-т вищ. освіти. – К., 2003. – 17 с.
18. Іванюк І. Освітня політика : навч. посіб. / І. Іванюк. – К. : Таксон, 2006. – 226 с.
19. Bell L. Education Policy: Process, Themes and Impact / Les Bell, Howard Stevenson. – London : Routledge. 2006. – 192 p.
20. Luke A. Redesigning what counts as evidence in educational policy: The Singapore model / Allan Luke, David J. Hogan // *World Yearbook of Education 2006 – Education research and policy: steering the knowledge-based economy* / Jenny Ozga, Terri Seddon, Thomas S. Popkewitz (eds). – London : Routledge. 2006. – P. 170–184.
21. Красняков Є. Державна освітня політика: сутність поняття, системність, історико-політичні аспекти / Є. Красняков // *Віче : теорет. і громад.-політ. журн.* – 2011. – № 20. – С. 21–24.
22. Журавський В. С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні / В. С. Журавський. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2003. – 416 с.
23. Корсак К. В. Освіта, суспільство, людина в ХХІ столітті: інтегрально-філософський аналіз / К. В. Корсак. – К. ; Ніжин, 2004. – 210 с.
24. Основи демократії : [підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. А. Ф. Колодій]. – Львів : Астролія, 2009. – 832 с.

ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ

Малярчик Е. Н.

Рассмотрены основные концептуальные значения понятий «государственная политика» и «государственная образовательная политика» в западном и отечественном научных дискурсах. Выяснено значение английских терминов и обозначено их соотношение с традицией украинской политической мысли. Обрисовано соотношение государственной политики и государственной образовательной политики. Проанализированы существующие трактовки государственной образовательной политики и раскрыты ее сущностные характеристики.

Ключевые слова: государственная политика, государственная образовательная политика, public policy, public educational policy.

PUBLIC EDUCATIONAL POLICY: THE NOTION AND KEY CONCEPTUAL CHARACTERISTICS

Malyarchik K. M.

This article surveys key conceptual definitions of 'public policy' and 'public educational policy' in Western and Ukrainian academic discourses. The author finds out the meaning of English terms and presents their correspondence to the traditions of Ukrainian political science as well as discovers their correlation against each other. The article provides the analysis of actual definitions of public educational policy and discovers its essential characteristics.

Key words: public policy, public educational policy.

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

В. А. Трофименко, кандидат юридичних наук, доцент

ОСОБЛИВОСТІ СТАТУСУ ПРАВООХОРОНЦЯ У СИСТЕМІ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ

Проведення правових реформ надало деяким функціям правоохоронної системи нового окрасу. Ухил до правовиховної роботи виявив певну специфічність статусу правоохоронця: одночасно він є і об'єктом, і суб'єктом правового виховання. Розгляду цього специфічного положення і присвячено публікацію.

Ключові слова: *правове виховання, правоохоронна система, правоохоронець, мораль, етика, службові обов'язки.*

Актуальність проблеми. Наша країна знаходиться в постійному процесі правової реформи, але, як це не прикро казати, рівень довіри громадян до працівників правоохоронної системи нестримно знижується. Сьогодні в очах громадян міліціонер уже є не символом захисту, а навпаки. І це незважаючи на те, що кількість представників силових структур лише зростає, а їхнє фінансування збільшується на тлі хронічного недофінансування інших галузей — охорони здоров'я, освіти, науки тощо. При цьому важливо відмітити, що правоохоронець — це не тільки захисник прав і свобод громадян. Його статус, коло посадових обов'язків із необхідністю включають його до системи правового виховання. Правоохоронець як символ правової системи держави повинен займатися й питаннями правового виховання громадян. І тут ми можемо побачити, що, незважаючи на більш ніж двадцятирічну незалежність, Україна фактично цього не помічала. Морально-етичному стану правоохоронця, рівню його правової культури та правосвідомості, що є основою правовиховної діяльності, їхньому нормативному закріпленню приділяється невелика увага [1, с. 64–75]. Але безпосередньо цей стан виступає на перший

щабель у процесі виконання правоохоронцем своїх службових обов'язків, коли він на практиці виявляє рівень своєї правосвідомості та правової культури, що і робить актуальним дане дослідження.

Ступінь розробленості тематики. Сьогодні велика увага приділяється (як у науці, так і на рівні нормативного закріплення) психічному, фізичному, розумовому стану співробітника правоохоронної системи. Пропонуються різноманітні методики тощо для встановлення їхнього рівня. Правосвідомість та правова культура правоохоронця лише нещодавно стала темою наукових розробок, що, у свою чергу, виявило недоопрацьованість цього питання на практичному рівні.

Тому **метою** статті є аналіз наявних нормативно-правових актів, які торкаються морально-етичної сторони діяльності правоохоронця, та показ того, як вони впливають на практичну діяльність співробітника силових структур.

Виклад основного матеріалу. В Україні сьогодні існує добре розгалужена система силових правоохоронних структур. Серед основних — Міністерство внутрішніх справ, Служба безпеки, Прокуратура. Кожне відомство має свою структуру, а найбільш диверсифікованим є МВС, яке має у своїй системі велику кількість спеціалізованих збройних підрозділів. Ці структури діють на основі спеціальних законів та підзаконних нормативних актів, прийнятих у різні роки. І накопичилось їх на цей час достатньо.

Закони України від 20 грудня 1990 р. «Про міліцію» [2], від 5 листопада 1991 р. «Про прокуратуру» [3], від 25 березня 1992 р. «Про Службу безпеки України» [4] — це ті нормативно-правові акти, які закріплюють основні вимоги до претендентів, котрі мають бажання поступити на роботу до силових органів. Розглянемо ці вимоги.

Згідно з ч. 1 ст. 17 Закону України «Про міліцію» «на службу до міліції приймаються на контрактній основі громадяни України, які досягли 18-річного віку (крім випадків, встановлених законодавством), мають повну загальну середню освіту, володіють державною мовою, здатні за своїми особистими, діловими і моральними якостями, фізичною підготовкою і станом здоров'я виконувати покладені на міліцію завдання. При прийнятті на службу до міліції може бути встановлено випробування строком до одного року».

Стаття 46 Закону України «Про прокуратуру» встановлює таке: «Прокурорами і слідчими можуть призначатися громадяни України, які мають вищу юридичну освіту, необхідні ділові і моральні якості. Особи, які не мають досвіду практичної роботи за спеціальністю, проходять в органах прокуратури стажування строком до одного року. Порядок стажування визначається Генеральним прокурором України». Частина 2 ст. 19 Закону України «Про Службу безпеки України» проголошує: «До органів Служби безпеки України приймаються на конкурсній, добровільній і договірній основі громадяни України,

здатні за діловими та моральними якостями, освітнім рівнем і станом здоров'я ефективно виконувати службові обов'язки. Критерії професійної придатності, зокрема юридичної обізнаності, визначаються кваліфікаційно-нормативними документами, які затверджуються Головою Служби безпеки України».

Якщо уважно прочитати ці норми, то побачимо, що для служби в міліції та Службі безпеки України не потрібна навіть юридична освіта. Зрозуміло, що без професійної юридичної освіти особа не зможе обіймати певні посади, але юридична освіта не потрібна тим, наприклад, співробітникам міліції, які одержують зброю та спеціальні засоби під час виконання своїх обов'язків. Юридичні знання такі правоохоронці мають на рівні середньої школи, а як правознавство подається (а не викладається) у школах, зараз знають усі. Звісно, є інструктажі про поведінку зі зброєю, спецзасобами, але у такого правоохоронця немає світоглядної основи його діяльності. Деякі закони вимагають «необхідні моральні якості», але жоден із законів та підзаконних актів не розкриває зміст цих якостей. Чи допомагає юридична освіта у формуванні необхідного рівня правової культури і правосвідомості?

Аналізуючи юридичну освіту для майбутніх правоохоронців, можна сказати, що ця вимога теж містить небезпечні орієнтири. Сьогоднішня юридична освіта більшою мірою дає знання законодавства, нормативно-правових актів. У стінах юридичних вищих навчальних закладів формується юрист-позитивіст. Так, він знає закони, так, він їх застосовує. А чи замислюється цей юрист-практик над їхнім змістом, справедливістю законодавчих норм? Якщо і замислюється, то чи має необхідну для цього світоглядну базу? Якщо звернутися до вкладашів до диплома про вищу юридичну освіту, то побачимо великий ухил у бік галузевих правових наук. Навчальні дисципліни, які формують світогляд людини, складають невеликий відсоток: філософія, філософія права, соціологія, політологія тощо. Лише з 2013 р. у Національному університеті «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» почали викладати дисципліну «Філософські проблеми правового виховання», але вона є вибірковою. Крім філософії, як це не прикро говорити, фактично всі гуманітарні науки є вибілковими, і студенти не завжди їх обирають — вони не такі прості до засвоєння, примушують мислити, а мислення сьогодні серед студентів, м'яко кажучи, не дуже популярне. Тому автора не дивує ситуація, яка з ним сталася декілька років тому: на питання до студентів факультету, який готує майбутніх співробітників певної силової структури, чи будете ви стріляти в людей у разі несправедливого наказу, було отримано відповідь, що вони наказ виконають без зайвих роздумів про його справедливість. Законостання, таким чином, у процесі одержання освіти підміняє необхідність формування певного рівня правової культури та правосвідомості. Студента-юриста фактично не вчать оцінювати нормативний акт на його відповідність міжна-

родним стандартам у галузі прав і свобод людини і громадянина. З цього можна сказати: наявна юридична освіта теж кардинально не розв'язує проблему формування правосвідомості і правової культури правоохоронця.

З наведеного випливає таке. Перш за все юридична освіта має бути доповнена навчальними дисциплінами, які не тільки дають знання, а й формують світоглядну основу майбутнього силовика. Ці дисципліни повинні бути обов'язковими, як, до речі, це було декілька років тому. І вже після реформування юридичної освіти її наявність має стати необхідною умовою роботи в силових правоохоронних структурах. Як попередній висновок: на стадії відбору претендентів до силових структур не існує обов'язкової вимоги до відбору силовиків за рівнем правової культури і правосвідомості. Але ситуація з правовим вихованням не поліпшується і в самій правоохоронній системі.

Розглядаючи ситуацію крізь призму того чи іншого правоохоронного органу, і тут можна відмітити, що краща ситуація в органах прокуратури. Перш ніж її описати, важливо звернутися ще до одного нормативного акта — Закону України від 17 травня 2012 р. «Про правила етичної поведінки» [5] (на жаль, лише через 21 рік після здобуття незалежності наша держава одержала такий законодавчий акт).

Згідно з пп. 5 та 7 ст. 2 цього Закону його дія поширюється, зокрема, на осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ, державної кримінально-виконавчої служби, осіб начальницького складу податкової міліції, посадових та службових осіб органів прокуратури, Служби безпеки України, дипломатичної служби, митної служби, державної податкової служби. На підставі ст. 5, що встановлює: «Правила етичної поведінки є правовою основою для кодексів чи стандартів поведінки», можна сказати: закон може розглядатись як основа тих документів, які встановлюють вимоги в тому числі і до рівня правової культури і правосвідомості силовиків, хоча цьому в його змісті приділено все ж таки замало уваги. Звернемося до ст. 14 Закону такого змісту: «1. Особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, незважаючи на особисті інтереси, утримуються від виконання рішень чи доручень керівництва, якщо вони суперечать законодавству або становлять загрозу охоронюваним законом правам, свободам чи інтересам окремих громадян, юридичних осіб, державним або суспільним інтересам. 2. Особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, самостійно оцінюють правомірність наданих керівництвом рішень чи доручень та можливу шкоду, що буде завдана у разі виконання таких рішень чи доручень. 3. У разі отримання для виконання рішень чи доручень, які особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, вважає незаконними або такими, що становлять загрозу охоронюваним законом правам, свободам чи інтересам окремих

громадян, юридичних осіб, державним або суспільним інтересам, вона повинна негайно в письмовій формі повідомити про це керівника органу державної влади чи органу місцевого самоврядування, в якому вона працює». Стаття не встановлює безпосередньо вимог до рівня правової культури і правосвідомості, з її змісту ми бачимо, що вона констатує їхню наявність та навички, які базуються на них (уміння оцінювати правомірність, утримання від дій, які загрожують правам і свободам громадян, наявність активної громадянської та громадської активності). Але цей Закон вимагає (!) наявності певних нормативних документів, предметом яких є правова культура і правосвідомість правоохоронця. Як цей Закон реалізується в силових структурах? Повернемося до органів прокуратури.

Наказом Генерального прокурора України від 28 листопада 2012 р. затверджено Кодекс професійної етики та поведінки працівників прокуратури [6], яким вони повинні керуватись як на службі, так і поза нею. За змістом і часом відмітимо, що цей акт створено в тому числі й на базі Закону України «Про правила етичної поведінки».

Завданнями Кодексу за ст. 1 є: забезпечення ефективного здійснення працівниками прокуратури своїх професійних обов'язків на підставі додержання принципів верховенства права, законності, суспільної моралі та високої культури, підвищення авторитету органів прокуратури та сприяння зміцненню довіри громадян до них, створення умов для розвитку у працівників прокуратури почуття справедливості, відповідальності, відданості справі, додержання загальнолюдських моральних цінностей, запобігання проявам корупції, формування принципової морально-правової позиції у взаєминах з колегами по службі та керівництвом. Важливо відмітити деякі принципи професійної діяльності працівників прокуратури (ст. 4 Кодексу): верховенства права та законності, поваги до прав і свобод людини і громадянина, толерантності, справедливості та об'єктивності, професійної честі і гідності, формування довіри до прокуратури, утримання від виконання незаконних рішень чи доручень. У подальшому в наступних статтях ідеться про розкриття змісту цих принципів, але знов-таки лише презюмується наявність достатньо високого рівня правової культури і правосвідомості. На нашу думку, наявність такого Кодексу, яким би недосконалим він не був, є кроком правильного ставлення до проблеми рівня правової культури і правосвідомості працівників прокуратури.

Приділимо увагу ще одному нормативному акту, що регламентує діяльність прокуратури, — Дисциплінарному статуту прокуратури, затвердженому Постановою Верховної Ради України від 6 листопада 1991 р. [7], ст. 2 якого теж висуває доволі високі вимоги до працівника прокуратури: «Працівники прокуратури повинні мати високі моральні якості, бути принциповими і непримиренними до порушень законів, поєднувати виконання своїх професійних

обов'язків з громадянською мужністю, справедливістю та непідкупністю. Вони повинні особисто суворо додержуватись вимог закону, виявляти ініціативу в роботі, підвищувати її якість та ефективність і сприяти своєю діяльністю утвердженню верховенства закону, забезпеченню демократії, формуванню правосвідомості громадян, поваги до законів, норм та правил суспільного життя».

Підсумуємо: основні нормативно-правові акти з діяльності прокуратури показують, що держава бажає бачити в її лавах освічених, професійних співробітників із високим рівнем правової культури і правосвідомості.

Яка нормативна база регламентує розглядувані питання в Міністерстві внутрішніх справ України та Службі безпеки України?

5 жовтня 2000 р. колегія Міністерства внутрішніх справ України схвалила Етичний кодекс працівника органів внутрішніх справ України [8]. На нашу думку, цей документ має поверховий характер і форму, але заслуговує на увагу. У ньому теж проголошується низка вимог до правоохоронця, серед яких (цитуюємо):

«...виконуючи вимоги Присяги працівника органів внутрішніх справ України, зобов'язуються: керуватися у службовій діяльності і повсякденному житті та поведінці системою наступних етичних норм:

1. Безперечно і неухильно поважати та захищати права і свободи людини і громадянина, несучи особисту відповідальність перед державою і суспільством за життя і безпеку людей у ситуаціях, що потребують втручання правоохоронців.

2. Виховувати в собі почуття гордості за свою країну, її народ, його історію та культуру, поважати державну символіку, підпорядковувати свою професійну діяльність інтересам розбудови незалежної України, стверджувати принципи законності, справедливості та гуманізму.

3. У своїй роботі неухильно керуватись законодавством України. Виконувати норми Дисциплінарного Статуту.

4. При виконанні своїх функціональних обов'язків ставитися до громадян справедливо, уважно, доброзичливо, неупереджено, з почуттям поваги до її людської гідності, не допускаючи при цьому жодних проявів дискримінації на ґрунті статі, раси, віку, мови, релігії, національності, громадянства, соціального походження, освіти, матеріального стану, політичних та інших переконань.

5. Не допускати проявів жорстокого або принизливого ставлення до людей, поважати їх природне право на життя, законні права на свободу думки, совісті, самовираження, збереження здоров'я, мирного зібрання, володіння майном тощо. Використовувати силу тільки як крайній захід для досягнення законної цілі.

<...>

9. Критично ставитись до власних професійних якостей та поведінки. Постійно працювати над самовдосконаленням, підвищенням свого професійного та загальнокультурного рівня.

<...>

11. У разі недотримання взятих зобов'язань бути готовими понести відповідальність, передбачену законодавством України, іншими чинними нормативними актами, що регламентують діяльність органів внутрішніх справ».

Отже, у цьому документі Міністерство внутрішніх справ, як і Генеральна прокуратура, висуває низку вимог до правової культури і правосвідомості стосовно представників свого відомства, що дуже важливо.

Стосовно Служби безпеки України необхідно констатувати, що автору не вдалося знайти документ, який би торкався морально-етичних аспектів роботи співробітника Служби безпеки.

Ідучи далі, проаналізуємо нормативні документи, які мають всі розглядувані силові структури, — дисциплінарні статuti. Цікавий момент: на відміну від етичних кодексів дисциплінарні статuti силових структур закріплено на рівні законів України та постанов Верховної Ради України, тобто вони мають більш важливе значення та більшу юридичну силу. І знову ми бачимо лише вимоги до правоохоронців. У прокуратурі (ч. 1 ст. 2 Дисциплінарного статуту прокуратури України): «Працівники прокуратури повинні мати високі моральні якості, бути принциповими і непримиренними до порушень законів, поєднувати виконання своїх професійних обов'язків з громадянською мужністю, справедливістю та непідкупністю. Вони повинні особисто суворо додержувати вимог закону, виявляти ініціативу в роботі, підвищувати її якість та ефективність і сприяти своєю діяльністю утвердженню верховенства закону, забезпеченню демократії, формуванню правосвідомості громадян, поваги до законів, норм та правил суспільного життя». У Міністерстві внутрішніх справ України (ч. 2 ст. 1 Дисциплінарного статуту органів внутрішніх справ): «Службова дисципліна в органах внутрішніх справ досягається: створенням належних умов проходження служби особами рядового і начальницького складу ...дотриманням законності і статутного порядку; повсякденною вимогливістю начальників до підлеглих, постійною турботою про них, виявленням поваги до їх особистої гідності; вихованням в осіб рядового і начальницького складу високих моральних і ділових якостей; забезпеченням соціальної справедливості та високого рівня соціально-правового захисту; умілим поєднанням і правильним застосуванням заходів переконання, примусу, дисциплінарного та громадського впливу; належним виконанням умов контракту про проходження служби». У Службі безпеки України (п. 3 розд. 1 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України, затвердженого Законом України від 24 березня 1999 р. [10]): «Військова дисципліна досягається шляхом: виховання високих бойових і морально-психологічних якостей військо-

вослужбовців на національно-історичних традиціях українського народу та традиціях Збройних Сил України, патріотизму, свідомого ставлення до виконання військового обов'язку, вірності Військовій присязі; особистої відповідальності кожного військовослужбовця за дотримання Військової присяги, виконання своїх обов'язків, вимог військових статутів; формування правової культури військовослужбовців; умілого поєднання повсякденної вимогливості командирів і начальників (далі — командири) до підлеглих без приниження їх особистої гідності, з дотриманням прав і свобод, постійної турботи про них та правильного застосування засобів переконання, примусу й громадського впливу колективу...».

Роблячи другий проміжний висновок, зазначимо таке. Проаналізовано фактично три рівні нормативних актів, які регламентують діяльність та вимоги до представників силових структур: закони України, дисциплінарні статuti, статuti етичної поведінки (де вони є). На кожному з цих рівнів кожне силове відомство виявляє бажання бачити у своїх лавах співробітників з високою правовою культурою та правосвідомістю, як це впливає з їхніх обов'язків. При цьому жодна із силових структур на сьогодні фактично не має працюючої ефективної системи підтримання та підвищення рівня правових знань і відповідно правової культури та правосвідомості, покладаючись або на рівень освіти своїх працівників, або на їхню самоосвіту. Як результат наведемо такі статистичні дані: 1994 р. — повністю довіряють міліції 3 % громадян; 2008 р. — 1 %; 2012 р. — 0,8 % населення; 1994 р. — зовсім не довіряють міліції — 28 % громадян; 2008 р. — 23 %; 2012 р. — 31 %. Якщо поррахувати взагалі тих, хто повністю довіряє та переважно довіряє правоохоронним органам, то їх набереться лише близько 9 % від населення нашої країни [11, с. 26–29]. І це при тому, що кількість правоохоронців порівняно з радянськими часами збільшилася в рази. Причина зрозуміла: низький рівень правової культури і правосвідомості представників силових структур.

Чи може, маючи описаний рівень правової культури і правосвідомості, людина у мундирі, виконуючи свої службові обов'язки, займатися також правовиховною діяльністю? Аби відповісти на це запитання, покажемо, як працівники міліції в межах своєї роботи повинні займатися правовим вихованням підлітків, тобто тієї частини суспільства, яка тільки формується. Правовиховний напрям правоохоронної діяльності в роботі з підлітками виявляється найбільш яскраво.

Підлітки, що потрапляють у поле зору співробітника міліції, — це молоді люди, що умовно осуджені або мають відстрочення від виконання вироку. З ними і необхідно проводити роботу щодо правового виховання, спрямовану на подальше недопущення вчинення нових злочинів та правопорушень. При цьому мають використовуватися такі методи: переконання, примус, покаран-

ня та ін. Коло примусових виховних заходів закріплене у Кримінальному кодексі України (ч. 2 ст. 105) [12]: «1) застереження; 2) обмеження дозволля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього; 3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання; 4) покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків; 5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років». Цей перелік є вичерпним, але ми вважаємо, що можна запропонувати законодавцю закріпити ще декілька ефективних примусових заходів виховного характеру: 1) покладення обов'язку вибачитися перед потерпілим від дій підлітка; 2) винесення догани або суворої догани; 3) передача під нагляд колективу, в якому молода людина вчиться чи працює; 4) призначення громадського вихователя, який контролюватиме її. До речі, сьогодні багато науковців пропонують розширити цей перелік [див.: 13]. Право і обов'язок застосовувати ці заходи згідно із Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [14] правоохоронець одержує, співпрацюючи з іншими державними органами та службами у справах дітей.

Одним із головних методів правового виховання (до речі, правове виховання дітей — це обов'язок правоохоронця, що прямо закріплено у наведеному Законі) серед підлітків є метод роз'яснення. Деякі підлітки вважають, що, який би не був вчинок, усе закінчиться бесідою з батьками, незадовільним оцінюванням їхньої поганої поведінки або увіщуванням старших. А це зовсім не так. Якщо підліток вчинив злочин чи правопорушення, він сам відповідає за це перед законом. Безпосередньо це і роз'яснюється підліткам. Велику увагу необхідно приділяти неблагополучним родинам, де батьки не займаються вихованням дітей, вживають алкогольні напої, ведуть асоціальний та аморальний спосіб життя. З такими батьками проводиться роз'яснювальна робота. Вони інформуються про обов'язок виховувати дітей, відповідальність за ухилення від виховання, до них застосовуються засоби адміністративного впливу і, якщо це не дає результату, подається позов до суду про позбавлення батьківських прав. Займаючись цією роботою, працівник міліції тісно співпрацює з органами опіки і піклування, органами освіти, соціального забезпечення, молодіжними організаціями. Безпосередню участь у цій діяльності беруть відділи дільничних інспекторів міліції при районних відділах МВС. Дільничний інспектор працює безпосередньо з громадянами, проводить особистий прийом з різноманітних питань, разом із представниками карного розшуку, слідчого апарату та інших підрозділів міліції сприяє розкриттю зло-

чинів, охороняє громадський порядок. До кола обов'язків дільничних інспекторів входить проведення бесід, лекцій з молодими громадянами, трудовими колективами. Мета такої роботи — довести, що вони повинні діяти відповідно з юридичними приписами та моделями, аби суспільні процеси протікали у руслі, вигідному для громадян, суспільства, держави, не припустити з боку громадян дій, які спричиняють суспільству шкоду. Якщо ж порушуються норми права — вчиняються злочини, правопорушення, адміністративні проступки, то відповідно підліток несе відповідальність. Мета накладання цих стягнень — охорона інтересів громадян і суспільства, виховання громадян у дусі поваги до норм права та виконання встановлених державою обов'язків, запобігання протиправним проступкам та покарання за їх вчинення. Профілактика злочинів та правопорушень — завдання всіх служб правоохоронних органів.

Складовою частиною правового виховання є криміналістична діяльність органів міліції, яка реалізується органами дізнання та слідства. Криміналістична профілактика злочинів являє собою систему опрацьованих криміналістикою методів і засобів, призначених для виявлення причин злочинів та умов їхнього вчинення, об'єктів профілактичного впливу, а також профілактичних заходів, які ускладнюють вчинення нових злочинів та присікають злочинну діяльність окремих осіб або злочинних організацій. Цю профілактику реалізують інші співробітники міліції — слідчі, дізнавачі, оперативні працівники, експерти-криміналісти. У профілактично-виховній роботі найбільш поширеними та ефективними є заходи, безпосередньо спрямовані на попередження злочинів, що готуються, або на запобігання вже розпочатим злочинам. Аби реалізувати ці заходи, необхідні, як мінімум, деякі умови — профілактичні заходи повинні бути дієвими, ефективними, застосовуватися своєчасно та професійно підготовленим фахівцем.

Останнім часом у криміналістичній профілактиці застосовуються можливості комп'ютерної техніки. На увагу заслуговує метод короточасного криміналістичного прогнозування. При застосуванні цього методу до обчислювальної машини вноситься така інформація:

- про особливості обслуговуваної території: розташування підприємств, установ, організацій, навчальних закладів, банків, парків, ресторанів, зон відпочинку, а також інших місць масового скупчення громадян;
- про кількість населення (місця проживання, кількість, особливості тих чи інших груп населення);
- про особливості прогнозованого проміжку часу (період року, дні тижня, стан клімату, заходи загального характеру (свята, ярмарки, концерти і т. п.));
- усі дані про злочини, що раніше були вчинені на цій території (суб'єкти, учасники, мотиви та мета, предмет, результат, місце, час).

Використовуючи ці дані, персональна електронно-обчислювальна машина робить прогноз про те, хто, де, коли може вчинити злочин, які місця на певну дату є найбільш небезпечними. Це дозволяє правоохоронцям проводити попередні профілактичні заходи з недопущення протиправної поведінки. Метод дає можливість спрямувати роз'яснювальну роботу серед молодих людей, тобто сконцентрувати її на тих аспектах, які притаманні в основному підліткам. Правоохоронець одержує можливість подати ту інформацію, яка матиме більшу ефективність серед молодих людей, що проживають у цій місцевості, про ті протиправні дії та злочини, що найчастіше вчиняються в цьому районі.

У структурі Міністерства внутрішніх справ України кожний підрозділ здійснює свій внесок до загальної системи правового інформування та виховання. Прес-центри та прес-служби інформують про діяльність з охорони громадського порядку, розкриття злочинів; різноманітні дозвільні служби, видаючи дозволи, роз'яснюють громадянам їхні права та обов'язки; працівники патрульно-постової служби безпосередньо своїм чергуванням показують роботу правоохоронної системи.

Як можна побачити, не все те, що входить до кола обов'язків сучасного українського правоохоронця (дільничний інспектор, слідчий, інші представники МВС), повно і точно регламентується нормативно-правовими актами. За межами цього регулювання залишились і питання формування правової культури і правосвідомості, критеріїв морально-етичного рівня — фактично всього того, що впливає на рівень правоохоронної діяльності, підвищення її значення для суспільства, зростання поваги до правоохоронця. До чого це може привести? Недостатність правових знань правоохоронець може доповнити і доповнює своїм розумінням законів, змісту своїх обов'язків, призначення своєї діяльності, яке може бути сформоване на загальнодоступних джерелах (ЗМІ та ін.). Отже, власне розуміння правоохоронця буде деформованим через те, що оточуючий інформаційний простір насичено показом бажаного «красиво» жити, мати велику кількість грошей. Самі ЗМІ фактично провокують людину в погонах на правопорушення. Які заходи необхідно здійснити, аби змінити ситуацію, що склалася?

Законодавство. На нашу думку, етичні кодекси поведінки повинні мати кожна силова структура, і затверджувати ці кодекси потрібно на рівні законів, за порушення яких має існувати відповідальність. Відповідальність за порушення цих норм можливо включити до дисциплінарних статутів. Іншим рішенням можуть бути розроблення і прийняття на рівні закону єдиного для всіх силових структур Кодексу етичної поведінки. Впливовою може виявитись існуюча у східному світогляді «культура сорому», коли за скоєне людині соромно перед іншими, вона переживає за свою репутацію, честь мундира, тобто відповідальність повинна мати не тільки формально-нормативний, а й моральний характер.

Слід відмітити, що притаманна європейському світогляду «культура вини» не повинна вживлятися у правоохоронну систему, оскільки вона спрямована на внутрішнє оцінювання скоєного. Коли людина сама оцінює свій вчинок, діє на основі власних цінностей (а суспільство може їх не підтримувати), вважає, що репутацію можна відновити, а відповідальність — це тільки відчуття провини перед собою, вона може втратити суспільні орієнтири, відмовитися від обов'язку додержання законів. А це дуже небезпечно для правоохоронця.

Наука. Важливо відновлювати фундаментальні наукові дослідження у галузі правового виховання, методів, засобів, способів правовиховного впливу на співробітників правоохоронної системи, визначеності критеріїв рівнів правової культури і правосвідомості, які у подальшому стануть базисом навчальних дисциплін із проблематики правового виховання.

Юридична освіта. На сьогодні ця галузь освіти потребує реформатування в бік збільшення тих навчальних дисциплін, які формують світогляд майбутнього правоохоронця. До таких, як уже зазначалося, належать філософія, філософія права, філософія правового виховання, політологія і соціологія, релігієзнавство, юридична аргументація та ін. Такі навчальні дисципліни повинні мати статус обов'язкових. Необхідно створювати навчальні дисципліни чи спеціальні курси з проблематики прав і свобод людини і громадянина, розуміння основних правових цінностей, дослідження світового досвіду формування демократичного суспільства.

Зважаючи на те, що для деяких правоохоронців (переважно рядового складу) юридична освіта не є обов'язковою, необхідно створити спеціальні навчальні заклади, навчання в яких буде обов'язковим для кожного майбутнього правоохоронця і які даватимуть мінімальний необхідний і водночас достатній рівень правових знань. Знов-таки у цих навчальних закладах повинні викладатися й гуманітарні науки.

До системи юридичної освіти за необхідності можна залучати інститути післядипломної освіти, школи та курси підвищення кваліфікації, які допоможуть правоохоронцям засвоїти найсучасніші знання.

І головне: у майбутньому базова юридична освіта повинна стати однією з обов'язкових вимог для вступу до правоохоронної силової структури.

Правоохоронні силові структури. На нашу думку, це один із провідних напрямів. Тут перетинаються дві дуже важливі складові взаємодії правоохоронної системи та суспільства. Перша — підвищення поваги до силових правоохоронних структур; друга — безпосередньо підвищення рівня правової культури і правосвідомості силовиків. І хоча перша складова по суті не є темою цієї публікації, вважаємо за необхідне навести такий приклад. У першій половині 2013 р. на одному з харківських телевізійних каналів у випуску новин було показано цікавий відеосюжет. Співробітники одного із силових підрозділів прийшли до школи,

в якій зібрали учнів, котрі прогулювали заняття. В актовій залі школи ці учні мали можливість побачити, потримати шоломи, бронежилети, спеціальні засоби та зброю (звісно, без набоїв). Дітлахи з радістю приміряли все це на себе. Зустріч тривала близько години. Наприкінці цієї зустрічі командир спецпідрозділу сказав таке: ви побачили, що в нас є, які засоби, і якщо ви будете прогулювати, ви можете стати злочинцями, а ця зброя може бути використана проти вас. Після зустрічі більшість школярів пообіцяли не прогулювати заняття. Тут ми бачимо вдалий приклад взаємодії силових структур із суспільством, який потрібно продовжувати. А продовженням може бути друга складова.

Зважаючи на те, що правовому вихованню приділяється дуже мало уваги в країні взагалі, не є відкриттям те, що у правоохоронних органах немає спеціалізованих структур, які ним займаються. Вважаємо за необхідне створити в кожній силовій структурі підсистему правового виховання (департаменти, відділи, сектори тощо). Мета цих підрозділів — підвищення рівня правової культури і правосвідомості правоохоронців, засоби — переважно роз'яснювальна лекційна робота на основі правової бази країни із залученням науковців. Наголос зараз потрібно робити більшою мірою знов-таки на негативних наслідках порушення законів та інших нормативних актів. Сьогодні показує, що це важливо. До правового виховання необхідно включати «культуру сорому» — силовик має розуміти, що до нього як до члена суспільства може бути дуже негативне ставлення. Прийшовши додому, він повинен знати, що його службові обов'язки є наявними, такими, які обговорюються суспільством, а фактично кожним мешканцем будинку, де він проживає.

Підрозділи, які займатимуться правовиховною роботою, повинні комплектуватися фахівцями в галузі юриспруденції та педагогіки. Не обов'язково це мають бути професійні юристи. Але юридична освіченість є первинною необхідністю. Підготовка таких спеціалістів можлива у вищих навчальних закладах. Прикладом такої підготовки є діяльність Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», коли після прийняття нового Кримінального процесуального кодексу було проведено відповідні заняття з практичними працівниками силових структур. На сьогодні для таких працівників можна використовувати скорочені навчальні програми на основі програм денних факультетів.

Але головним у цій проблематиці є закріплення етичної поведінки представників силових структур на законодавчому рівні. За порушення цих норм повинна існувати реальна відповідальність (кримінальна, дисциплінарна тощо). Правоохоронець має розуміти, що не тільки за додержання службових обов'язків, а й за етику поведінки він несе відповідальність.

Висновки. Сучасний правоохоронець не здатен сьогодні ефективно брати участь у правовому вихованні громадян. Правова система держави та законо-

давство дуже розмито показують його місце в цій системі. Необхідно переорієнтувати правоохоронну систему з карного напрямку до профілактичного, що потягне за собою інше ставлення до місця правоохоронця, усіх силових структур у суспільстві. Зміна статусу працівника правоохоронних органів потребує оновлення нормативної бази в таких напрямках:

1) приділення більшої уваги чіткому нормативному закріпленню вимог до рівня правової культури і правосвідомості кандидата у правоохоронці. Морально-етичні норми поведінки правоохоронця повинні мати чітку регламентацію;

2) осучаснення системи правового виховання представників правоохоронних органів, надання їм більшого вибору засобів правового виховання;

3) підвищення впливовості правовиховних заходів на громадян і, як результат, збільшення поваги до правоохоронця.

Важливим напрямом зазначеної роботи є підвищення рівня духовної культури правоохоронця. З відтворенням системи правового виховання в силових структурах усі правовиховні заходи повинні базуватися на принципах гуманізму, антропоцентризму, поваги до прав і свобод людини і громадянина. Коли це стане можливим, правоохоронця вважатимуть не стільки охоронцем прав, скільки фахівцем, який допомагає людині орієнтуватись у громадському житті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Трофименко В. А. Правове виховання робітників силових структур: проблеми нормативного закріплення / В. А. Трофименко // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 4 (18).
2. Про міліцію [Електронний ресурс] : Закон України від 20 груд. 1990 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/565-12>.
3. Про прокуратуру [Електронний ресурс] : Закон України від 5 листоп. 1991 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1789-12>.
4. Про службу безпеки України [Електронний ресурс] : Закон України від 25 берез. 1992 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2229-12>.
5. Про правила етичної поведінки [Електронний ресурс] : Закон України від 17 трав. 2012 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4722-17>.
6. Кодекс професійної етики та поведінки працівників прокуратури [Електронний ресурс] : затв. наказом Ген. прокурора України 28 листоп. 2012 р. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/kodet.html?_m=publications&_t=rec&id=113992.
7. Дисциплінарний статут прокуратури [Електронний ресурс] : затв. Постановою Верхов. Ради України 6 листоп. 1991 р. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1796-12>.
8. Етичний кодекс працівника органів внутрішніх справ України [Електронний ресурс] : схвал. 5 жовт. 2000 р. колегією М-ва внутр. справ України. – Режим доступу: <http://rus.kadry-gumvd.kharkov.ua/engine/doc.php?ID=5>.

9. Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України [Електронний ресурс] : затв. Законом України від 22 лют. 2006 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3460-15>.
10. Дисциплінарний статут Збройних сил України [Електронний ресурс] : затв. Законом України від 24 берез. 1999 р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/551-14>.
11. Иванова Е. Страх порядка / Е. Иванова // Корреспондент. – 2013. – № 20 (550).
12. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] : від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page>.
13. Палюх Л. М. Примусові заходи виховного характеру: теорія і практика застосування / Л. М. Палюх. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – 214 с.; Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх : монографія / В. М. Бурдін. – К. : Атіка, 2004. – 240 с.; Музика А. А. Примусові заходи медичного і виховного характеру / А. А. Музика. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 1997. – 125 с.; та ін.
14. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей [Електронний ресурс] : Закон України від 24 січ. 1995 р. № 29/95-ВР. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80/page>.

ОСОБЕННОСТИ СТАТУСА ПРАВООХРАНИТЕЛЯ В СИСТЕМЕ ПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ

Трофименко В. А.

Проведение правовых реформ проявило некоторые функции правоохранительной системы в новом аспекте. Правовоспитательная направленность показала некоторую специфичность статуса правоохранителя: одновременно он выступает и объектом, и субъектом правового воспитания. Рассмотрению этой специфичности и посвящается публикация.

Ключевые слова: правовое воспитание, правоохранительная система, правоохранитель, мораль, этика, служебные обязанности.

FEATURES POLICEMEN STATUS IN THE SYSTEM OF LEGAL EDUCATION

Trofimenko V. A.

Legal reforms has shown some functions of law enforcement system in a new aspect. Legal education orientation showed some specificity of the rights status: it acts both an object and subject of legal education. Consideration of the specificity and the article covers.

Key words: legal education, law enforcement system, law enforcement, morality, ethics, duty.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 323.21(477)

І. О. Поліщук, доктор політичних наук, професор

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА КОЗАЧЧИНИ

Розкрито процес формування політичної культури козащини у контексті історичного державотворення. Відзначено, що основні ознаки козацької політичної культури у тій чи іншій формі були успадковані українським народом та справляють певний вплив на сучасний політичний процес в Україні.

Ключові слова: політична культура, козащина, Україна, національна ментальність.

Актуальність проблеми. За умов відродження і поступового становлення основних державно-правових інститутів України зростає інтерес до поглибленого вивчення процесів державотворення і правотворення на Українських землях у минулому. Одним із подібних процесів було виникнення і функціонування звичаєвого права. Серед джерел права на Українських землях у XVI–XVIII століттях норми звичаєвого права відігравали помітну роль. Вони виникали та формувалися в перебігу еволюції господарсько-побутових відносин людей і спиралися на загальноприйняті «давні» норми поведінки, вироблені за різноманітних обставин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед науковців, що вивчали та вивчають проблеми козацької політичної культури, слід назвати В. Бебика, О. Апанович, М. Грушевського, Д. І. Дорошенка, М. Дьяконова, В. Липинського, С. Рудницького, М. Коркунова, М. Слабченка, Б. Віленського, І. Розенфельда, С. Юшкова, А. Яковлева, В. Сергієвича та ін. В дослідженнях цих учених висвітлюються різноманітні аспекти феномену козащини та її історичного значення для теперішнього українства.

Мета статті полягає у тому, аби показати формування козацької політичної культури крізь призму тогочасного державотворчого процесу.

Виклад основного матеріалу. Відтворення української національної державності у середині XVII ст. безпосередньо пов'язано з розвитком пасіонарної (висловлюючись термінологією Л. Гумільова) верстви тогочасного українського суспільства, якою був козацький прошарок. Майже два століття української історії проходять під знаком козацького домінування.

Перші звістки власне про українських козаків належать до 1470-х років [1, с. 153]. Спочатку козацтво не виступає як певний соціальний стан, а є у більшості випадків тимчасовим господарсько-промисловим заняттям переважно молодого українського населення у «дикому полі», широких наддніпрянських степових просторах, які унаслідок монголо-татарського нашествия опинилися незаселеними.

Протягом XVI ст. із козакувавших повільно утворюється козацький стан.

Д. Дорошенко висловлював цікаві спостереження щодо політико-культурних особливостей перших козаків: «Життя серед невинної небезпеки, під загрозою щоденної зустрічі з ворогом, гартувало вдачу, утворювало відважні, уперті, витривалі характери. Вертаючись на зиму до своїх домівок і приносячи багатоцінну добичу, зароблену працею своїх рук, або ж відняту від ворога, ці люди приносили з собою вільний дух степів, дух протесту проти всякого примусу, дух “сваволі й непослушенства”, як казалося тоді. В очах мирного мешканця внутрішніх провінцій ці люди виглядали скоріш як своєвільні розбишаки, ніж звичайні звіролови й риболови. Їх боялися й стереглися» [2, с. 153].

Геополітичне межове напруження, передусім постійна загроза смерті, випадковість, терпіння в житті призводять у кінцевому результаті до формування двох іноді протилежно налаштованих ментальних типів: активного авантюрно-козацького, уособленням якого є, за висловом В. Тертички, «козак-нетяга» та «чужий-чужаниця» — традиційний селянський тип потаємного самозагибленого пасивного існування. Численне зростання та організаційне оформлення козацтва забезпечують утворення активної пасіонарної сили, здатної повести за собою представників пасивного типу і врешті-решт створити власну національну державу.

З ім'ям першого, по-справжньому популярного ватажка князя Дмитра Байди-Вишневецького прийнято пов'язувати виникнення у 1550-х роках Запорізької Січі, деревляної укріпленої фортеці на острові Хортиця за порогами Дніпра. Козаки створюють досить чітку адміністративну та військову організацію, що будувалася на стародавніх політико-ментальних традиціях. Органом адміністративного управління виступає козацький кіш на чолі з кошовим отаманом. Як і кошовий отаман, полковники, осавули, писарі, судді обирали-

ся на загальній раді. Згодом вища адміністративна влада і водночас військове командування зосереджуються у руках гетьмана Запорізької Січі. Д. Дорошенко так писав про характер процесу козацького самоврядування: «Тут, за порогами, козаки підпорядковувалися лише своїй старшині, яку самі з-поміж себе вибирали. Вічна небезпека й суворе життя виробляли у низових козаків своєрідний аскетичний погляд на життя, презирство до його втіх та розкошів. Тут, далеко від усього шляхетського, сложилося козацьке братство, де всі були рівні, і ватажок, наділений диктаторською владою, носив одержу, однакову з кожним іншим...» [2, с. 155–156].

Невдовзі Польсько-Литовський уряд був змушений конституювати козацьку верству як військових захисників південних кордонів Речі Посполитої, приймаючи на службу козаків та звільняючи їх з-під влади будь-яких місцевих можновладців. Відтак, козаки одержують локальну автономію та легітимацію власних владних інституцій. Як зазначав М. Грушевський, «вони вже й до цього вельми неохоче та слабо підкорялися всіляким владам; тепер вилучення реєстрових козаків давало відоме юридичне виправдання намаганням козацтва до повної незалежності від усілякої урядової чи панської влади» [1, с. 158]. У цей момент формуються певні анархійні настанови козацької ментальності, адже, як слушно зауважував той самий М. Грушевський, «утворюється переконання, що усякий козак за родом своїх занять вільний від всіляких влад» [1, с. 159]. Разом з тим закріплюється уявлення про козацьке братерство, про козацьку спільноту як втілення антишляхетських порядків, об'єднання рівноправних членів, що функціонує на демократичних засадах, тобто кристалізуються егалітаристські і народоправчі настанови політичного менталітету козацтва.

Козацький спосіб життя, пов'язаний з постійною небезпекою, приваблював найактивніші елементи поневоленого українського суспільства. «Була небезпека, але й була воля, і за нею йшов український нарід в небезпечне пограниччя», — писав академік С. Л. Рудницький [3, с. 61].

Наприкінці XVI ст. запорожці остаточно утворили свій уряд на чолі з гетьманом, своє звичаєве право, свій суд і намагаються з 1591 р. поширити козацький устрій і владу на всю Україну. Після 60-річної жорстокої боротьби вони досягають цієї мети під керівництвом гетьмана Богдана Хмельницького.

Легітимація розгалуженої системи козацько-української державності відбувається з укладанням гетьманом Хмельницьким з Річчю Посполитою Зборовського (1649 р.) та Білоцерківського (1651 р.) договорів. Згідно з цими угодами повноваження органів публічної влади закріплювалися за органами управління реєстровим козацтвом. Система цих органів складалася із трьох рівнів: генерального, полкового та сотенного.

Генеральний уряд є вищим ешелоном влади, повноваження якого поширювалися на всю територію вільної України. Понад генеральним урядом стояв взірець традиційної для українства демократичної інституції (у певному сенсі аналог колишніх племінних зборів та віча) — військова рада — збори всього війська. Її скликали для вирішення найважливіших питань соціально-політичного життя, ведення війни, виборів генерального уряду. Але поточне управління здійснював генеральний уряд у складі гетьмана та його найближчих помічників — ради генеральної старшини.

Гетьман був правителем, офіційним головою України, що наділявся широкими державними повноваженнями для виконання політичних, військових, фінансових та судових функцій. Зборівська угода містить офіційне визнання з боку польського короля гетьмана Хмельницького як правителя України.

Отож, важливо наголосити на тому, що, виступаючи де-факто цілком суверенним правителем, гетьман Хмельницький де-юре залишався васалом польського короля. Це вельми значний момент з огляду на логіку розгортання подальших подій.

Генеральні старшини, виступаючи в ролі своєрідних козацьких міністрів, керували окремими галузями управління. Рада генеральної старшини мала такий склад: генеральний обозний — перший державець після гетьмана; генеральний осавул та хорунжий, що керували військовими справами; генеральний бунчужний, який був головним охоронцем знаків гідності гетьмана і військових з'єднань, а також виконував окремі гетьманські доручення; генеральний писар, котрий відав зовнішньополітичними стосунками і якому була підпорядкована канцелярія; генеральний суддя (спочатку один, а згодом — двоє), який очолював вищий судовий орган — апеляційну інстанцію для полкових та сотенних судів. Генеральний уряд виступає головним розпорядним, виконавчим та судовим органом козацько-української держави.

На місцях функцію поточного управління здійснювали полкові та сотенні уряди. Полковий уряд складався з полковника і полкової ради, яка обирала полкову та сотенну старшину. Полкова рада первісно мала велику вагу. В разі необхідності вона могла перешкодити свавілля полковника і в крайньому випадку усунути його. Сотенний уряд було репрезентовано сотником та його помічниками.

У містах правили виборні міські старшини, а в селах — сільські отамани. У великих упривілейованих містах, що мали засади самоврядування на базі магдебурзького права, влада належала магістрам. У дрібних упривілейованих містах правили отамани з виборними від міського населення.

Звертає на себе увагу той факт, що усі щаблі державної влади та місцевого самоврядування, усі урядовці та чиновники були виборними і завжди повинні були тримати відповідальність перед своїм електоратом. З другого боку,

вельми показовим свідченням глибокого вкорінення демократичної домінан-ти у політичній ментальності українства козацької доби є загальний доступ до формування того чи іншого рівня влади. Як слушно зауважує В. Бебик, «простий люд України мав виборчі права і певний досвід участі у безпосередній демократії, тобто в політиці» [4].

У той же час загальний аналіз державної системи Гетьманщини, а головне процедури формування центральних органів влади виявляє певні риси недо-вершеності державного будівництва, які породжують суперечності усередині козацько-української державної організації. Йдеться про недоліки, на які звертав увагу ще М. Грушевський: «Будучи за своєю сутністю військовим, тобто обіймаючи собою лише один військовий, козацький стан, фактично гетьманське правління перетворилося у загальнодержавне і намагається збе-регти за собою це значення. Гетьман розглядає себе як голову держави і роз-глядається як такий українським населенням... Між тим як військова рада представляла тільки козацький стан і, власне, не могла дати голосу у питаннях, що заторкують інші стани» [1, с. 199]. Крім того, науковець вказував на роз-виток суперечності між олігархічними прагненнями генеральної старшини та загальнодемократичними тенденціями козацького демосу, яка так вдало ви-користовуватиметься у здійсненні імперської політики московським само-державством.

Отже, ми підійшли до події, котра мала непересічне, а багато в чому ви-рішальне значення у політичній долі українства на більш як 300-річний іс-торичний строк, а саме до укладення гетьманом Хмельницьким угоди про протекторат з російським урядом у 1654 р.

Сучасні представники вітчизняного історичного істеблїшменту перекон-ливо доводять, що головною мотивацією великого гетьмана укласти згаданий договір виступало прагнення здобути необхідні гарантії збереження держав-ного суверенітету. Адже у 1648–1654 рр. Україна була васальною державою щодо Речі Посполитої, з якою знаходилася у перманентному протистоянні, намагаючись здобути повну державну незалежність. Згідно з тогочасними міжнародно-правовими нормами васальні держави виступали як рівноправні суб'єкти міжнародних стосунків, але їхня правосуб'єктність не мала міцного захисту, і тому протегування якоїсь великої країни надавало впевненості у власних силах та було запорукою збереження усієї повноти автономії. Тому Хмельницький, виступаючи на Переяславській раді у 1654 р., запропонував козацькій громаді зробити вибір сюзерена з формально рівних кандидатур: турецького султана, кримського хана, польського короля та царя православної Росії.

Пріоритет було надано останньому з декількох причин. Основна полягає у спільній релігійній традиції, адже у ті часи релігійний чинник часто-густо

виступав складовим елементом національної свідомості. Тогочасна Російська імперія уявляла з себе найпотужнішу країну Європи, яка цілком була здатна в очах козаків гарантувати їхній самостійний розвиток. Становище васала спорідненої у релігійному, історичному, культурному планах міцної Росії убачалося найбільш прийнятним у всіх сенсах.

В історіографії існують різні оцінки державно-правових відносин між Україною та Росією після укладення договору у 1654 р. Найбільш поширеним і, на наш погляд, влучним є визначення України як держави-васала Росії. Подібної думки додержувалися М. Грушевський, М. Коркунов, М. Слабченко, Б. Віленський, С. Юшков, А. Яковлев та ін.

Відомі й інші оцінювання: це військовий союз на кшталт тих, які Україна укладала з турецьким султаном та кримським ханом (В. Липинський), особиста унія (В. Сергієвич), реальна унія (М. Дьяконов), інкорпорація (І. Розенфельд).

Погляд на Переяславську угоду 1654 р. як на возз'єднання України з Росією, першоавторство якого приписують П. Кулішу або М. Максимовичу, знайшов якнайбільше поширення у радянські часи. Проте сьогодні ця думка переконливо спростовується низкою аргументів, головними з яких є повна відсутність використання в усіх документах, котрі стосуються відомої події терміна «возз'єднання», а також реальний рівень автономії України після прийняття протекторату російського царя. Переважна більшість дослідників, які аналізували правовий стан України після 1654 р. (Грушевський, Дьяконов, Коркунов, Лашенко, Мякотін, Липинський, Попов, Максимейко та ін.), одноставно визначають її суверенною державою. Щоправда, з бігом часу обсяг суверенітету поступово зменшувався.

Уже з перших же кроків українсько-російського спілкування та взаємодії наочно виступають різні політико-ментальні настанови споріднених етносів. «Непорозуміння виникли на перших же порах, коли конституційні звички українського населення зіштовхнулися з самодержавними принципами Москви», — писав Грушевський і продовжував: «Коли козацька старшина приносила за бажанням московського уряду присягу на вірність цареві, вона вимагала, аби царські послы теж присягнулися від імені царя у виконанні прийнятих їм на себе зобов'язань відносно України. На це послідувала відмова: послы заявили, що царь, як самодержець, не пов'язує себе присягою відносно своїх підданих. Ця заява привела старшину у повне недоуміння, тому що зовсім суперечила їхнім поняттям про державні (конституційні) стосунки» [1, с. 188].

Хмельницький дуже швидко відчув у сутності протилежну політико-ментальну налаштованість нового сюзерена і став шукати нових союзників, нові політичні комбінації, в яких він міг би розраховувати на підтримку і про-

ти Польщі, і проти Москви. Він поновлює союз з Туреччиною (1655 р.), потім — з Кримським ханством; наприкінці 1656 р. укладає союз зі Швецією. Але відчайдушні тактичні маневри видатного політика припинила його раптова загадкова смерть у 1657 р.

Політику дистанціювання від Москви проводить перший наступник Хмельницького на гетьманській посаді колишній генеральний писар Іван Виговський. Головним політичним досягненням нового гетьмана стає укладання славнозвісного Гадяцького трактату у вересні 1658 р. Гадяцька угода про унію України з Польщею та Литвою, котрій не судилося бути втіленою у життя, має, проте, велике значення як історичний документ, що відбиває рівень політичної культури тогочасного козацтва, його політико-ментальні орієнтири та геополітичні пріоритети. Сам факт появи Гадяцького договору виступає найкращим контраргументом, який переконливо спростовує радянську ідеологему про споконвічні мрії українців про возз'єднання з Росією. Отже, дещо докладніше про сутність цієї угоди.

Гадяцький договір передбачав перебудову польської Речі Посполитої у федерацію трьох суверенних держав — Польщі, Литви та України, яка фігурує у тексті документа під назвою Великого Князівства Руського, що, на думку І. Лисяк-Рудницького, є «вершком українського козацького історичного легітимізму» [5, с. 522]. І дійсно, використання назви, тотожної колишній Київській Русі, вказує на існування у політичній свідомості козацтва уявлень про спадкоємність їхньої держави щодо Київської Русі.

Перший пункт договору проголошував Велике Князівство Руське в межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств вільною державою, яка вступає у федеративний зв'язок з Польщею і Литвою та бере участь в обранні спільного для усіх трьох країн короля.

Другий розділ Гадяцької угоди становить особливий інтерес, оскільки стосується внутрішнього устрою Великого Князівства Руського. Найвища законодавча влада мала належати Національним зборам депутатів від усіх земель країни. Вища виконавча влада зосереджувалася у руках гетьмана, який мусив обиратися на все життя всіма суспільними верствами та представниками міст України і затверджуватися королем. Важливо звернути увагу на соціальне розширення гетьманського електорату, що якнайкраще засвідчує поступовий характер розвитку політичної культури козацтва. Якщо раніше утвердився суто козацький порядок обрання гетьмана, у той час як влада останнього поширювалася, будучи загальнодержавною, на всі соціальні верстви, то тепер ця суперечність політичної системи долалася за рахунок залучення до електоральної процедури представників інших суспільних прошарків. Крім того, у другому розділі цього документа міститься положення про заснування для Великого Князівства Руського власної найвищої судової

інстанції — Судового трибуналу, діловодство якого мало здійснюватися тогочасною українською мовою. На завершення набору ознак суверенної держави передбачалося утворення власного скарбу — фінансової системи, а також власної армії.

Третій розділ Гадяцького трактату присвячувався релігійним справам. Він передбачав скасування Берестейської церковної унії 1596 р. в усіх трьох союзних державах. Православна віра мала бути зрівняна у правах із римокатолицькою і, як наслідок, у спільному сенаті мусили дістати місця православний митрополит і єпископ.

Весняне 1659 р. військове вторгнення з боку Москви, а також змова з боку старшини призвели до відставки Виговського з посади гетьмана, а отже, і до позбавлення Гадяцької угоди будь-якої юридичної сили.

Є багато підстав уважати, що невдача гетьмана Виговського з втіленням у життя Гадяцької програми виступає з огляду на подальший розвиток подій своєрідним поворотним пунктом в історії українського державотворення, адже з цього моменту велика частина України остаточно підпадає під руйнівний вплив зовсім інших політико-ментальних традицій, які, безумовно, негативно позначилися на природній еволюції політичної ментальності українства.

Гетьманування сина Богдана Хмельницького — Юрія (1659–1663 рр.), якого обрали відразу ж після відставки Виговського, в українській історіографії прийнято вважати початком занепаду козацько-української держави. 1660 р. відбувся самоподіл України на дві частини з різними геополітичними орієнтаціями — проросійське Лівобережжя та пропольське Правобережжя. У кожній частині обирали свого власного гетьмана та свій власний генеральний уряд, які відтепер фактично виступають у ролі здебільшого маріонеткових в руках Москви та Варшави. Ця сумна сторінка національної історії має непересічне значення у політичній долі українства, адже саме з цього моменту започатковується ґрунт для утворення істотних ментальних відмінностей у різних гілок українського етносу — галицької, яка підпадає під довготривалий польський вплив, та наддніпрянської, яка опиняється на ще довший строк під російським впливом.

У даний період історії, який в історіографії одержав влучну назву «Руїна», найвиразніше виявляються, за висловом Дорошенка, «найгірші — темні боки української національної вдачі» [2, с. 148].

Якнайкраще негативні властивості національного менталітету проступають у поведінці тогочасної української політичної еліти, якою одностайно вважається козацька старшина. За невеликої кількості винятків, українські провідники поголовно влаштовують вельми корисні для себе операції обміну загальнонаціональних інтересів на дворянські чи шляхетські привілеї, земельні маєтки, сумлінно вислугуючись перед іноземною владою. Доволі чітко

виявляються такі антипатичні риси, як егоцентризм, амбітність, нехтування національними інтересами, небажання та неспроможність до консолідації, зрадництво щодо власних лідерів, підлабузництво до іноземної влади та ін. Таку рису, як доноσιцтво, навіть законодавчо закріплено у 19 статті Глухівського договору 1669 р., 12 статті Переяславського договору 1674 р., 10 статті Коломацького договору 1687 р. Ці статті згаданих договорів, які заключалися кожного разу між Україною і московським урядом при обранні нового гетьмана, передбачали обов'язок старшини повідомляти самодержавного сюзерена про будь-які сепаратистські намагання гетьманів.

Узагалі-то треба звернути увагу на своєрідне ставлення козацтва до власних лідерів. Іноді ставлення до своїх, обраних авторитетів виглядає щонайменше дивовижно, але згодом прямуєш до висновку, що подібне ставлення до політичних лідерів є не стільки дивовижним, скільки типовим. В. Бебик у статті «Психологія українського демократизму» описує ритуал обрання гетьмана: «Особа, обрана на козацький уряд, мусила двічі відмовлятися від виявленої честі і погоджувалася лише втретє після запрошення з тривалими умовляннями, ритуальною лайкою і погрозами. Церемонія виборів закінчувалася тим, що старі козаки клали на голову обраного жмені землі. Цей символ означав, що обраний є слугою товариства, яке наставило його своїм володарем» [4].

На наш погляд, така церемонія є символом більш глибоким, символом егалітаристського негативізму українців у ставленні до власних лідерів. В. Янів висловлює цікаве спостереження, яке, на нашу думку, якраз і відбиває сутність мотивації згаданого ритуалу: «...Успіх іншого — сусіда, товариша, знайомого — не сповнює нас радістю, але радше заздрістю, і звідти бажання знецінити чуже досягнення, звідти критиканство, яке доходить до нешляхетного стягання вниз, “зрівняловки” на найнижчого, отого сипання сміття на голову новообраного кошового. І тут нове джерело нашої неохоти визнати чужу заслугу, а вслід за тим підпорядкуватися іншій індивідуальності» [6, с. 23]. Продовжуючи це зауваження, треба зазначити, що уявлення про козацьке братерство формує як підсумок особливу прихильність до ідеї рівності, яка у свою чергу є уособленням і певних анархічних настанов козацької ментальності. «Коли в ідеї мають панувати рівність та елекція, то чому не можу я бути гетьманом чи полковником і чому маю слухати наказів інших?» — влучно відбиває характер козацького мислення В. Потульницький [7, с. 148]. Він вказує на ментальну першопричину колоніального поневолення українства: «В Україні свободу розуміли як рівність. Політична ідея визволення була висловлена в соціальному егалітаризмі: “без холопа і без пана”. Щоб позбутися своєї аристократії, український народ готовий був терпіти деспотизм московського царя, бо перед ним усі були рівні в братстві» [7, с. 147].

Висновки. Навіть побіжний аналіз сучасного політичного процесу в Україні свідчить про те, що базові характеристики козацької політичної культури у певній формі були успадковані нашим народом та справляють певний вплив на сучасний політичний процес в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – 2-е изд. – Киев : Лыбидь, 1991. – 400 с.
2. Дорошенко Д. І. Нарис історії України : в 2 т. Т. І / Д. І. Дорошенко. – К. : Глобус, 1992. – 238 с.
3. Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України / С. Л. Рудницький. – Львів : Світ, 1994. – 416 с.
4. Бебик В. Психологія українського демократизму / В. Бебик // Україна молода. – 1992. – 18 лют.
5. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії / І. Лисяк-Рудницький // Історія філософії України : хрестоматія. – К. : Либідь, 1993. – С. 521–541.
6. Янів В. Українська вдача і наш виховний ідеал / В. Янів // Літопис червоної калини. – 1992. – № 6–7. – С. 6–8, 21–23.
7. Потульницький В. А. Теорія української політології : курс лекцій / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 1993. – 192 с.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА КАЗАЧЕСТВА

Полищук И. А.

Раскрыт процесс формирования политической культуры казачества в контексте исторического государственного строительства. Отмечено, что основные признаки казацкой политической культуры в той или иной форме были унаследованы украинским народом и оказывают определенное влияние на современный политический процесс в Украине.

Ключевые слова: политическая культура, казачество, Украина, национальная ментальность.

THE POLITICAL CULTURE OF THE COSSACKS

Polishchuk I. A.

It reveals the process of forming a political culture of the Cossacks in the context of the historical state. It is noted that the basic features of the Cossack political culture in one form or another have been inherited by the Ukrainian people and have some influence on the current political process in Ukraine.

Key words: political culture, Cossacks, Ukraine, national mentality.

УДК 321.01

В. Ф. Смолянук, доктор політичних наук, професор

ДЕСУВЕРЕНІЗАЦІЯ СУЧАСНИХ ДЕРЖАВ: НЕОБХІДНІСТЬ ТЕОРЕТИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ

Розглянуто явище десуверенізації як новий напрямок розвитку політичного процесу. Деталізовано особливості об'єктивної та суб'єктивної (примусової) десуверенізації. Вказано на специфіку перебігу процесів десуверенізації у нових незалежних державах Східної Європи.

Ключові слова: суверенітет, суверенна держава, глобалізація, десуверенізація.

Актуальність проблеми. На початку третього тисячоліття ми стали свідками нового політичного процесу — десуверенізації держав. Сучасні проблеми глобалізації, міжнародної інтеграції в усіх сферах буття суспільства створюють серйозне підґрунтя для того, аби ми усвідомили значення суверенітету держави в умовах ХХІ ст.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить про те, що явище десуверенізації як нового напрямку розвитку політичного процесу останніми роками відображено у працях як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників [2; 4; 7; 8; 13; 18; 21; 22], але на цей час цей феномен політичного процесу залишається у стадії осмислення, тому **мета** статті полягає в усвідомленні феномену десуверенізації в умовах сучасного світу.

Виклад основного матеріалу. Загальновизнаними характеристиками так званої «великої» держави (імперії, полюсу сили, центру геополітичного впливу) в історичному вимірі послідовно ставали кілька взаємопов'язаних характеристик, накопичення яких відбивало загальний процес ускладнення практичної політики. Подібне накопичення мало власну логіку, котра з позицій сьогодення сприймається як політичний конструктивізм з активною геополітичною складовою. Так, в усі історичні епохи, починаючи зі Стародавнього Світу, при оцінюванні значення («ваги») держави у міжнародних відносинах насамперед йшлося про розміри державної території, здатність центральної влади безперервно нарощувати територіальні володіння, надійність (твердість) державного управління у «старих» і «нових» землях, кількість населення (власного і підкореного), чисельність збройних сил, захищені торговельні комунікації тощо. У XVI–XVII ст. до цього переліку додалися розмір колоніальних володінь, економічний (фінансовий, сировинний) та людський зиск від володіння ними, а також ефективність системи управління колоніальними

землями. На цьому ж історичному етапі (у 1576 р.) з подачі французького філософа, юриста, економіста та державного діяча Ж. Бодена (1530–1596) прозвучала нова характеристика державно-владної величі — «суверенітет», яка поступово набрала всеєвропейського, а потім і світового поширення.

Ж. Боден першим серед європейських мислителів сформулював світську концепцію суверенітету, визначивши його як незалежну і абсолютну владу щодо створення та втілення в життя основних законів, життєво необхідних для нормального функціонування держави. На його думку, без такої влади держава втрачає силу, потрібну для існування. Отже, суверенітет залежить не від справедливості законів, а від державної спроможності творити ці закони та забезпечувати їх практичне втілення [12, с. 127–130]. Заперечуючи аристотелівський поділ форм держав на так звані «правильні» і «неправильні», Боден вказував, що найважливішим у суспільних відносинах є те, кому належать суверенітет і реальна влада — одному, багатьом чи більшості. Кожна стабільна держава, на його думку, мусить мати джерело суверенності. Таким джерелом може виступати монарх, невелика група осіб (якщо це аристократична держава) або все суспільство (якщо це народна держава). Найкращою формою правління особисто він вважав монархію, яка дозволяє одноособово ухвалювати рішення (що забезпечує твердість та енергійність влади), враховуючи при цьому думки радників. Бодену належить ідея, відповідно до якої у будь-якого організованого політичного утворення має бути монарх, який, керуючись волею народу, встановлює і скасовує закони. Монарх-суверен має право робити все, що вважає за необхідне. Він не може обмежувати себе або свого наступника. Його неможливо змусити в законний спосіб звітувати перед своїми підданими. Його влада не обмежена законом, оскільки він сам виступає єдиним джерелом закону. Вище за носія суверенітету можуть бути тільки «Закони Бога і закони природи». Монарх не може порушувати їх тільки тому, що вони виникли раніше усіх держав і притаманні всім народам.

Стрімкого поширення (а разом і підвищеної суспільно-політичної ваги) інститут суверенітету набрав упродовж XVII–XVIII ст., перетворившись на невід’ємну характеристику державної могутності в умовах формування централізованих держав-націй. Під суверенітетом незалежно від місця його усвідомлення розумілися повнота державної влади, самостійність держави, її незалежність від інших держав у внутрішній та зовнішній політиці. При цьому зміст суверенітету невпинно коригувався. Зокрема, з моменту свого виникнення цей термін стосувався лише королівської влади. Проте у XVII ст. в Англії під час гострої боротьби між монархом і парламентом дійшли висновку про те, що суверенна влада має одночасно належати і королю, і парламенту. Відповідно лише їхні спільні дії та рішення набували формату суверенності. У тому ж XVII ст. суверенними державами в Європі вважалися не всі

державні утворення (левова частка яких були карликовими), а тільки Франція, Іспанія, Німеччина, Швеція та Венеція, які не визнавали вищість над собою інших держав або володарів, крім Бога [15, с. 203].

У насиченому економічним мисленням ХІХ ст. новими критеріями державної могутності стали розмір національного доходу та ВВП, доходи на душу населення тощо. Тоді ж на передній край висунулися блокова (коаліційна) активність країни, її здатність до проведення стрімкого мобілізаційного розгортання з метою ведення наступальної чи оборонної війни, спроможність утримувати збройні сили, достатні для ведення ефективних бойових дій на суші та на морі. Однак і ці характеристики державної величі виростили з державного суверенітету як першооснови організованої політичним суб'єктом колективної діяльності.

У ХХ ст. новітні показники державної сили виявились у вигляді чітко артикульованих національних інтересів, ефективної системи забезпечення національної безпеки, яка у другій половині століття означала ще й належність (або близькість) до «клубу» ядерних держав, блоково-коаліційного членства тощо. У цьому разі термін «суверенітет» міг не звучати, проте його вплив на державну життєдіяльність залишався так само беззаперечним. З середини ХХ ст. поняття суверенітету тісно пов'язується з офіційним визнанням прав людини і громадянина — як у конституції, так і в практичній політиці. Служіння держави громадянському суспільству та конкретній людині демократичними політичними системами було проголошено вищим виявом їхньої суверенності.

Як видно з наведеного історичного екскурсу, концепт «державний суверенітет» налічує близько чотирьох століть його активного використання державними утвореннями різної якості. Існують різні класифікаційні системи суверенітету. Як мінімум необхідно розрізняти ідеальний і реальний рівні усвідомлення та практичного використання цієї політичної характеристики.

Ідеальний суверенітет означає здатність держави самостійно визначати свою внутрішню, зовнішню та оборонну політику, укладати і розривати союзи, вступати або не вступати у відносини стратегічного партнерства тощо. Класична теорія суверенітету критерієм самостійної та якісно організованої держави вважає наявність у ній суб'єкта (політичного інституту), чия влада є абсолютною, цілісною, неподільною, безмежною та остаточною. Традиційно такий варіант суверенітету базується на наявності в країні надійної економічної основи, ефективної фінансової системи, потужних збройних сил, здатності правлячих сил втілювати в життя певну демократичну концепцію (як правило, елітарну) без надмірного спротиву з боку пересічних громадян. Цінність ідеального суверенітету практично втілено у вигляді принципу суверенної рівності держав — одного з основоположних принципів міжнарод-

ного права. Цей принцип означає: юридичну рівність держав, незалежно від розмірів їхньої території, чисельності населення та суспільного устрою; користування кожною державою правами, що притаманні повному суверенітету; повагу кожною державою правосуб'єктності іншої держави; неприпустимість диктату, дискримінації будь-якої з країн, їхні рівні права і обов'язки як суб'єктів світової політики; недоторканність територіальної цілісності і політичної незалежності держави; право кожної держави вільно обирати і розвивати власну суспільно-політичну систему, встановлювати власні закони та інші нормативні акти; обов'язковість виконання кожною державою своїх міжнародних зобов'язань. Суверенну рівність держав, повагу прав, притаманних суверенітету, було покладено в основу діяльності ООН з моменту її створення у 1945 р. Свою згоду з цим принципом держави підтвердили в численних дво- та багатосторонніх угодах, зокрема у Декларації ООН від 24 жовтня 1970 р. про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН [8, с. 344].

Незалежна Україна цілком вписалась у світову логіку усвідомлення суверенітету як державотворчої цінності. Зокрема, першим документом України, яка відмовлялася бути УРСР, стала Декларація про державний суверенітет від 16 липня 1990 р. Декларація проголосила «державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах» [5]. Слушно вважається, що Декларація заклала підвалини розбудови правової держави, стала юридичною базою для реформування та модернізації вітчизняного законодавства і державних структур, на тривалий час визначила вектор суспільного розвитку країни [1, с. 186].

Відповідно до Декларації, єдиним джерелом державної влади у республіці було визнано народ України, який включав громадян республіки всіх національностей. У документі було проголошено комплекс базових принципів державотворчого процесу, спрямованих на розбудову правової держави та демократичного суспільства: регулювання діяльності держави правовими нормами, закріпленими в Конституції; формування державної влади на основі принципу її розподілу на виконавчу, законодавчу і судову; забезпечення захисту інтересів громадян перед державою, функціонування прокурорського нагляду за виконанням законів; гарантування громадянам прав і свобод, які передбачені Конституцією республіки та нормами, визнаними Україною; забезпечення рівності перед законом усіх громадян республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та ін.; створення умов для збереження політичної монополії на верховну владу в політичному співтоваристві (від

імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада); проголошення землі, її надр, повітряного простору, водних та інших ресурсів, які знаходяться в межах території УРСР, власністю її народу та матеріальною основою суверенітету республіки; визнання плюралізму форм власності, забезпечення захисту всіх форм власності; гарантування екологічної безпеки громадян, піклування про генофонд народу, його молодого покоління; забезпечення національно-культурного відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя; проголошення права на власні Збройні Сили, визначення порядку проходження військової служби громадянами республіки; декларування наміру України стати в перспективі постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї; проголошення України суб'єктом міжнародного права, рівноправним учасником міжнародного спілкування, який активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах; визнання Україною переваги загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритету загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права та ін. [1, с. 186].

Кількома роками пізніше суверенітет став наріжним каменем Конституції України 1996 р. У документі кількаразово підкреслено: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава» (ст. 1); «суверенітет України поширюється на всю її територію» (ст. 2); «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ» (ст. 5); «захист суверенітету і територіальної цілісності України ... є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу» (ст. 17); «оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України» (ст. 17); «...зобов'язуюсь усіма своїми діями боронити суверенітет і незалежність України...» (ст. 79 — присяга народного депутата України); «Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України...» (ст. 102); «...зобов'язуюсь усіма своїми справами боронити суверенітет і незалежність України...» (ст. 104 — присяга Президента України); «Кабінет Міністрів України ... забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України» (ст. 116). Як впливає з Основного Закону, конституційний лад України характеризується низкою істотних ознак, насамперед суверенністю. Суверенність конституційного ладу полягає у його визнанні, встановленні та можливості зміни лише волею народу України. Право визначати і змінювати конституційний лад України належить виключно народові та не може бути узурповане державою, її органа-

ми або посадовими особами. При цьому суверенність конституційного ладу означає як суверенність народу, так і суверенність держави [10, с. 102].

Суверенні права держави визнаються однією з вищих політичних цінностей сьогодення. До таких прав сучасна юридична наука відносить: право законотворчості; право визначати правовий статус особи (зокрема статус громадянства); право збирання податків; право формування державного бюджету; право державної власності; право застосування примусу; право забезпечення національної безпеки; право на інформацію (зокрема право захисту інформації, що становить державну таємницю) та ін. [2, с. 14–15].

На основі Декларації про державний суверенітет та Конституції України, численних наукових розробок політологічного та правового спрямування принцип суверенної рівності держав у подальшому було покладено в основу національного законодавства з питань національної безпеки, обороноздатності, зовнішньої та внутрішньої політики тощо. Разом з тим конституційні приписи не є механізмами «автоматичного» вдосконалення суспільних відносин, у цьому випадку — імплементації ідеальних цінностей суверенітету в конкретну політико-владну конструкцію. Небезпідставно зазначається, що «попри надзвичайну значущість конституційних норм для закріплення фундаментальних цілей подальшого розвитку суспільства та держави, не варто переоцінювати значення засобів конституційної інженерії для формування ефективної та водночас демократичної владної моделі» [17, с. 198].

Розбіжності між юридичною та політичною (фактичною) конституціями у транзитних системах, до яких належить політична система сучасної України, полягають у тому, що «норми юридичної конституції можуть залишатися за межами діяльності суб'єктів державно-політичних відносин владарювання, що вимагає не змін до конституції, а її захисту» [9, с. 27]. Іншими словами, проголошенням суверенітету справа далеко не вичерпується. Внутрішні та міжнародні реалії потребують цілеспрямованих і наполегливих зусиль владних інститутів з питань його втілення. Слід визнати, що в Україні з практичною реалізацією конституційно закріплених цінностей суверенітету поки що не склалося.

До внутрішньокритичних міркувань, що стосуються політичного суверенітету, необхідно додати зовнішньокритичні. На рубежі XX–XXI ст. принцип суверенної рівності держав (що є втіленням ідеального суверенітету) став предметом наростаючої критики з боку різномірних політичних сил різних країн, що вбачають у ньому перешкоду суспільно-політичному розвитку в нових історичних умовах. Насамперед протиставляються принципи державного суверенітету і територіальної цілісності та право народів на самовизначення. На адресу суверенних держав висуваються обвинувачення в їхній нездатності налагодити ефективне управління в умовах глобалізації. Вказується, що

реальний суверенітет є більш традиційним атрибутом практичної політики більшості сучасних країн. Саме у ньому як в історичній необхідності відбиваються ступінь поступливості держави, міра делегування нею владних повноважень іншим державам, наддержавним об'єднанням або міжнародним структурам. Зазвучали такі тлумачення десуверенізації: це зростання ролі глобального управління, перерозподіл владних функцій від національно-державного рівня до глобального; це загальна форма формування міжнародних об'єднань, що базується на інтеграційних процесах між державами з одночасною децентралізацією усередині їх; це конкуренція, конфлікт, протистояння суверенітету та поза-, не- і транснаціональних акторів; це незгода з тим, що суверенітет є «абсолютна цінність», «політичний синонім конкурентоспроможності», «умова наявності власного глобального проекту», «власність нації» [22].

Сучасні українські науковці пропонують таке розуміння взаємозв'язку суверенітету та якісних параметрів державності в умовах активних глобалізаційних впливів [21]:

- рівень суверенітету держави корелює з якістю його функціонування. Ефективне виконання державою функцій забезпечує високий рівень її розвитку та суверенітету. Здатність самостійно розв'язувати внутрішні проблеми і бути при цьому здатною реагувати на зовнішні загрози — це характеристики держави з високим рівнем суверенітету. Високі показники ефективності функціонування держави забезпечують реальний суверенітет держави;

- внутрішній суверенітет держави забезпечується високорозвиненою економічною сферою, ефективною політичною сферою та оптимальною діяльністю політичних еліт (їх здатністю ефективно управляти наявними ресурсами в заданих умовах); зовнішній суверенітет додатково детермінується ефективною військовою сферою. Однак провідним фактором суверенності є внутрішня ефективність держави;

- рівень суверенітету держави варіюється залежно від її розташування у світовій системі. Наближення країни за основними параметрами до «ядра» чи віддалення від нього відповідно збільшує або зменшує ступінь суверенності держави;

- зростання рівня суверенітету окремих перехідних держав не вигідне лідерам глобалізаційних процесів. Спроби підвищити ефективність провідних сфер функціонування окремих держав суперечитимуть інтересам провідних держав, а отже, блокуватимуться ними. Здатність проводити самостійну національну стратегію є показником високого рівня суверенітету держави.

Високий рівень суверенітету держав «ядра» (США, Японія, Німеччина та ін.) забезпечується не окремими показниками ефективності в тій чи іншій сфері, а їх сукупністю. Це економічно розвинені країни, що володіють значним

військовим потенціалом. Їхня економіка базується або на змішаній моделі (Японія, Німеччина), або на ліберальній (США), при цьому в обох моделях зберігається значна частка державної власності. Високим є військовий потенціал країн «ядра», де лідируючі позиції посідають США. Ефективність політичних систем цих країн також є доволі високою, а політичний режим, реалізований даними політичними системами, характеризується демократичною якістю.

Держави з високим рівнем суверенітету мають низку загальних параметрів, що й становлять детермінанти суверенітету. По-перше, це змішана модель економіки, що включає елементи ринкової економіки і державного регулювання з переважанням того чи іншого елемента. По-друге, достатня ресурсна база, контрольована ними навіть за межами власних кордонів. По-третє, розвинений ВПК та наявність боєздатної армії. По-четверте, наявність збалансованої системи влади та інтегрованих політичних еліт, що забезпечує ефективність політичного управління. По-п'яте, наявність потужного середнього класу, інтереси якого неминуче враховуються при вирішенні насамперед внутрішньосуверенних завдань.

Держави «напівпериферії» (Китай, Бразилія, Росія) мають середній рівень суверенітету, що пояснюється зниженою ефективністю виконання їхніми політичними системами однієї або відразу кількох базових функцій. Правова та соціальна сфери також мають знижені показники ефективності. Рівень корупції і злочинності в цих країнах залишається високим. Не сформовано впливовий середній клас. Соціальне розшарування суспільства сягає критичних масштабів. До того ж відчувається невпинний вплив на ці країни геополітичної надсистеми, утвореної країнами «ядра» (так званої «великої сімки», або G-7 — Великої Британії, Італії, Канади, Німеччини, США, Франції, Японії).

Країни «периферії» характеризуються низьким рівнем суверенітету. Функціонування держав, віднесених до цієї категорії (а це більшість пострадянських республік), значною мірою визначається імпульсами, що виходять від країн «ядра» або «напівпериферії». Залежність держав «периферії» виявляється в неможливості проведення ними незалежної внутрішньої і зовнішньої політики. Лише окремі сфери, що не є визначальними для світового та регіональних політичних процесів, залишаються прерогативою цих держав.

Варіативно ця думка звучить так: домінуючими ознаками розвитку міжнародних відносин останнього періоду були намагання перегляду та обмеження суверенних засад держав, а також обґрунтування законності гуманітарного втручання держав-лідерів у внутрішні справи інших країн. Певним чином на собі це відчула й Україна. Отже, хоча принцип суверенності закладено у систему міжнародної безпеки, його сутність зазнала певної еволюції. Суб'єктивне тлумачення цього поняття, пояснюване так званою «політичною

доцільністю глобалізованого світу», дає можливість невідповідальним країнам для зловживань: одним — не додержуватися взятих на себе зобов'язань перед власним народом, іншим — утручатися у внутрішні справи суверенних держав. «Обмеження суверенітету відбувається тоді, коли держава втрачає частину або всю сукупність прав, що впливають з цього стану. Особливо чітко елементи такого механізму прописано в документах ЄС, НАТО, ОДКБ» [19, с. 20].

Якщо узагальнити наведене, то повний (абсолютний) політичний суверенітет в уявленні його критиків був і залишається таким собі ідеальним побажанням, метою розвитку, досягти якої спроможні далеко не всі політичні системи. Проти суверенітету держав, їхньої територіальної цілісності, права самостійно вирішувати питання внутрішньої і зовнішньої політики, навіть непорушності кордонів потужно працюють принципи пріоритетності світової демократії, прав і свобод людини, економічної свободи, проголошених «блоком прогресивних націй» на чолі зі США. Як наслідок замість повноцінного суверенітету, про що йдеться в міжнародному праві, держава має реальний суверенітет, який суттєво поступається своїми якісними характеристиками теоретично обґрунтованому ідеалу.

Відповідно поступово міцніють позиції науковців, які намагаються неупереджено встановити сутність десуверенізаційних процесів. Наприклад: суверенітет національної держави поступово, але неухильно слабшає, національна держава в недалекому майбутньому взагалі може зникнути з міжнародної арени під тиском глобалізаційних ефектів [4]. На користь цього свідчать кілька обставин.

Перше. Утвердження та подальше зміцнення наднаціональних структур (міжнародних міжурядових та неурядових організацій, транснаціональних корпорацій, різного роду наднаціональних фінансово-економічних утворень, міжнародної мафії тощо).

Друге. Загострення глобальних екологічних проблем. Екологічна проблема постає в сучасному світі як наднаціональна внаслідок недбалих або неправомірних дій сусідніх держав, які призводять до порушення екологічного балансу; нерівномірного розвитку різних країн світу та відсутності механізмів уніфікації на міжнародному рівні правових і технічних норм захисту довкілля; недостатньої координації дій громадських ініціатив екологічної спрямованості та ін.

Третє. Виникнення транснаціональних ринків (легальних — торгівлі фінансами, капіталами, інвестиціями, робочою силою, технологіями, а також кримінальних — торгівлі наркотиками, зброєю, радіоактивними матеріалами, жінками, дітьми, донорськими органами, старожитностями тощо). В умовах розширення та поглиблення світових господарських зв'язків товарні ринки

втрачають національні і територіальні обмеження, протистояти чому в сучасних умовах нездатна жодна країна.

Четверте. Стандартизація зовнішньоекономічної діяльності. Переважна більшість країн вважають за необхідне відмовлятися від зведення бар'єрів у міжнародній торгівлі у вигляді одноособово визначених тарифів. Більш вигідним є встановлення єдиних для всіх регулюючих норм у різних сферах — від фінансів до охорони здоров'я, від екології до забезпечення безпеки.

П'яте. Інформатизація. Національна держава, іноді сама того не усвідомлюючи, поступається своєю суверенністю на користь олігополії, що керує глобальними телекомунікаційними мережами, включаючи Інтернет. Соціально-політичні суб'єкти, що перетворили інформатизацію наприкінці ХХ ст. на стратегічні проекти посилення власного домінування, з самого початку мінімально зважали на фактор національних кордонів. Зараз же вони ними просто нехтують.

У науковій літературі закріпився термін «інформаційний імперіалізм», який означає залежність світового співтовариства від Сполучених Штатів, на частку яких, за даними ЮНЕСКО, на початку ХХІ ст. припадало 65% світового комунікаційного потоку інформації [6, с. 194]. Нова формула світового панування зараз звучить приблизно так: «Хто володіє інформацією, той володіє світом». Б. Гейтс взагалі вважає: якщо тебе немає у світових електронних мережах, то ти не існуєш [20, с. 77].

До цього необхідно додати відцентрові тенденції розвитку низки держав, що є рушійними силами процесу девальвації внутрішнього суверенітету. Йдеться як про етнічний сепаратизм, так і про посилення влади на місцях (так званий «ренесанс регіонів»), виникнення значної кількості локальних субкультур, посилення індивідуальної компоненти людського життя та ін.

Як видно, «нині є підстави говорити про те, що сучасні країни не є суверенними повністю, оскільки не тільки їх окремі інститути входять до різноманітних міжнародних структур, а й окремі громадяни, їхні групи попри національні кордони безпосередньо спілкуються в межах міжнародного співтовариства... Крім того... держави поділені на корпоративні групи, які у відносинах враховують фактор “свій” і “чужий”. Ставлення до “своїх” більш м'яке, ліберальне, ніж ставлення до “чужих” або “інших»» [16, с. 167]. Це означає, що тлумачення державного суверенітету здебільшого набуває суб'єктивного забарвлення залежно від того, хто, де, як та з якою метою оперує його сутнісними характеристиками.

Таким чином, на початку третього тисячоліття ми стали свідками нового політичного процесу — десуверенізації держав, яка може: а) відбуватися в межах їхніх кордонів, визнаних світовим співтовариством, та без пору-

шення останніх; б) прискорювати процес руйнування наявних держав та стимулювати виникнення нових. На порядку денному світової та регіональної політики (європейської, азійської, американської, африканської — на вибір) стоїть десуверенізація держав, сутність якої поки що не має одностайного тлумачення. Вважається, що десуверенізація є механізмом часткового демонтажу традиційних держав у функціональному та структурному сенсах. При цьому слід розрізняти запланований, послідовний характер десуверенізації, що супроводжується відповідним інституціональним оформленням, а також її стихійний перебіг. Наприклад, в ЄС десуверенізація є інституціоналізованим процесом, який не несе критичної загрози для цілності цієї наддержавної структури. Сучасний Євросоюз являє собою експеримент постсуверенної моделі існування держави, коли публічна політика існує окремо від адміністративного регулювання. Цей варіант десуверенізації супроводжується послабленням демократії, проти чого європейці єдиним фронтом явно не виступають. Як зазначає з цього приводу Д. Дубов, ЄС ще не набув остаточних форм, перебуває у стадії формування, не маючи ні визначених кордонів, ні остаточно усталених інституцій, тобто не маючи виразних ознак суверенної державності в традиційному розумінні цього поняття. Водночас це «недодержавне утворення» виразно претендує на роль глобального гравця, беручи реальну участь у світовій економіці і міжнародній політиці. Аналізуючи реальні кроки керівництва ЄС, здійснені наприкінці 1990-х рр., можна назвати кінцеву (хоча й не названу) мету — побудову єдиного загальноєвропейського утворення, яке з повним правом можна було б назвати «державою» [7, с. 151–152].

Проблема полягає у тому, що процес одержавлення ЄС відбувається на тлі «м'якої десуверенізації» його країн-членів. Більшість кроків, зроблених останніми роками керівництвом ЄС, повністю вкладаються в тенденцію набуття проектом ЄС ознак повноцінної державності. Зокрема, якщо сконцентруватися на такому важливому атрибуті державності, як «публічна влада — апарат керівництва», то слід зазначити, що, залишаючись формально структурованими у традиційні «держави-нації», європейські суспільства поступово зменшують роль центрального державного апарату, що вкладається в модель десуверенізації. З'являються нові форми державно-територіального устрою з тенденціями до внутрішнього виокремлення і утворення автономій. Іншими словами, законодавча влада ЄС (Європарламент та Рада Євросоюзу), виконавча влада (Єврокомісія), судова влада (Суд Євросоюзу) суттєво змінили конфігурацію влади в цьому об'єднанні країн і народів. Фактично сталася не просто реконфігурація влади, а часткова десуверенізація країн-членів, на що вони погодилися (деякі з неактивним спротивом і окремими застереженнями).

Останню думку навіть можна посилити до такого звучання: вважається, що Євросоюз своїм членам більше «дав», ніж «відняв». Як наслідок визнання часткової десуверенізації позитивним процесом стало реальністю західно-європейської суспільно-політичної думки початку ХХІ ст. Як зазначається у деяких дослідженнях, факт передавання Євросоюзу права реалізації певних повноважень передбачає заборону національним урядам паралельно здійснювати правове регулювання в тих самих сферах діяльності. Зокрема, «в ЄС існує сфера конкуруючої компетенції, а також сфери, де діяльність наднаціональної організації має координативний характер або такий, що доповнює діяльність національних урядів». Наднаціональна організація у вигляді спільних органів політичного управління «не обмежує суверенітет держав, а лише перебирає на себе реалізацію окремих суверенних прав, якщо держави-члени вважають, що їх здійснення на наднаціональному рівні є більш ефективним і корисним, ніж на національному. В ЄС національні уряди обмежують себе не в суверенітеті і навіть не в суверенних правах, а лише в праві реалізації останніх» [23, с. 11].

Збереження національними урядами держав ЄС контролю над реалізацією таких суверенних прав, як право стягувати податки, право визначати адміністративно-територіальний поділ країни, право мати збройні сили, право оголошувати стан війни та укласти мир, набуває вирішального значення для збереження суверенітету. «Лише за цієї умови держави продовжуватимуть відігравати провідну роль у системі міжнародних відносин. При цьому поступово відбуватиметься трансформація параметрів суверенітету, яка полягатиме у поступовому прийнятті державами концепції так званого “розподіленого суверенітету”» [23, с. 12].

Попри те, що прибічники теорії так званого «відмирання суверенітету» керуються послабленням ролі держави на світовій арені (в основі чого — виникнення та посилення нових впливових акторів), держава була, є й надалі залишатиметься вирішальним чинником на політичній арені світу. Навіть за умов всеохоплюючої глобалізації вона не втрачає суверенітету, зберігаючи суттєві важелі впливу на інших суб'єктів, як національних, так і міжнародних. «При створенні будь-яких наднаціональних організацій держави не відмовляються від свого суверенітету на їхню користь, а делегують їм частину своїх владних повноважень. Процес міжнародної інтеграції слід розглядати як результат продовження внутрішньої політики держав через відстоювання їхніх національних інтересів у наднаціональних політичних інституціях» [18, с. 17–18].

Проте все не так однозначно. Європейська національна держава слушно вважається одним із вищих досягнень людського розвитку, яке забезпечило масштабну демократизацію, відносну соціальну рівність (або некритичний

соціальний дисбаланс), досить високий рівень культури в суспільстві, посилення довіри у відносинах між більшістю соціальних акторів тощо [14]. Виникають побоювання, що навіть з обмеженим демонтажем національної держави відбуватимуться системний регрес і розпад того європейського суспільства, яке кілька століть поспіль було орієнтиром розвитку для більшості неєвропейських країн. Факт лавиноподібного збільшення кількості держав наприкінці XX ст. практично до двох сотень багато в чому пояснюється намаганням їхніх державотворчих сил втілити в суспільну практику принцип політичного суверенітету в максимально можливому обсязі останнього.

За межами Євросоюзу ситуація з послабленням суверенітету держав є принципово іншою. Так, фактором десуверенізації у просторі СНД є конструювання механізмів залежності політичних режимів від зовнішніх центрів сили, які володіють цілим арсеналом засобів позбавлення інших країн ознак якісної суверенності. Як зазначається в окремих наукових виданнях, до нових незалежних держав, у тому числі України, державами-лідерами (насамперед США) застосовано низку механізмів суб'єктивної глобалізації, які, на наш погляд, слід вважати ще й механізмами примусової десуверенізації (див. таблицю) [11, с. 266].

Механізми примусу

Економічні	Руйнування національних виробничих комплексів	Реалізовано
	Захоплення основних галузей економіки іноземним капіталом	Реалізовано
	Вплив міжнародних неурядових організацій (насамперед МВФ)	Реалізовано
	Міграційна експансія («вимивання мізків»)	Реалізовано
Організаційні	Дроблення багатонаціональних держав	Триває
	Підготовка та використання «агентів впливу» у складі легітимних органів влади	Реалізовано
	Розбещення і шантаж національної еліти	Реалізовано
	Формування та використання органів «зручної» влади	Реалізовано
	Уведення інституту іноземних консультантів з найважливіших сфер життєдіяльності	Реалізовано
	Насадження стратегій розвитку, що суперечать національним інтересам	Реалізовано

Природно-екологічні	Руйнування природного середовища у країнах розміщення шкідливих виробництв	Триває
	Хижацька експлуатація природних ресурсів	Реалізовано
	Ерозія традиційного способу життя суспільства	Реалізовано
Силові (фізичні)	Воєнна агресія	Зберігається ймовірність
	Міжнародна ізоляція	Зберігається ймовірність

Інформаційні механізми

Теоретичні	Обґрунтування безальтернативності ринкового фундаменталізму	Реалізовано
	Заперечення цінностей Модерну та формування світогляду агресії	Реалізовано
	Визнання вестернізації глобальним напрямком світового розвитку	Реалізовано
Спотворення інформації	Прикриття реальних цілей глобалізації	Реалізовано
	Пропаганда досягнень вестерну та приховування його кризового стану	Реалізовано
	Насадження подвійних стандартів в оцінюванні подій та явищ	Реалізовано
	Дозування та контроль масової інформації	Реалізовано
	Шельмування історичного минулого постсоціалістичних країн	Реалізовано
Маніпулювання свідомістю	Цілеспрямоване руйнування психологічної структури особистості, зомбування людей	Реалізовано
	Пригнічення духовного та стимулювання біологічно-чуттєвого начала людини	Реалізовано
	Формування «громадянина світу», «економічної людини»	Реалізовано
	Формування суспільної свідомості, що відповідає інтересам олігархів	Реалізовано

Наслідком реалізації подібних механізмів примусу стають розгалужені механізми залежності формально суверенної країни від зовнішніх центрів сили, її державницька неповноцінність. У численних наукових, аналітичних, публіцистичних та інших джерелах вказується, що найбільш серйозними загрозами державному суверенітету сучасної України є: відмова владної еліти

від проведення самостійної політики та її підпорядкування інтересам інших держав; існуюча упродовж усього періоду політичної незалежності енергетична залежність економіки країни від зовнішніх експортерів енергоносіїв; економічний занепад, утрата конкурентоспроможності національної економіки; деформація національної ідентичності, культурне та ідейне підпорядкування культурі інших держав. Іншими (проте не менш значними) загрозами для державного суверенітету виступають: фінансова залежність, накопичення критичного державного боргу; втрата дієздатності армії та інших силових структур; утрата спроможності національної валюти; критична залежність стратегічних галузей економіки та підприємств від іноземного капіталу; втягування України у конфронтацію міжнародних суб'єктів; сепаратистські рухи, спрямовані на відокремлення певних територій від України, поглиблення розколу Заходу і Сходу країни, можливість подальшого розігрування так званої «кримської карти»; поширення на території України міжнародного тероризму. Ще однією загрозою для державного суверенітету визнається регресуюча підтримка незалежного статусу держави значною частиною населення. Владі невинно докоряють в її нездатності визначити і захистити національні інтереси, обґрунтувати український державницький проект, прийнятний для більшості населення України. До цього додаються криза національно-демократичного руху в Україні, втрата інформаційного простору, занепад української культури і духовності тощо. Крім того, небезпечними для суверенітету продовжують залишатися тотальна корупція на всіх щаблях влади, кадрова деградація та правовий нігілізм окремих представників корпусу державних службовців.

Якщо узагальнити наведене, то суверенітет, а разом з ним політична і економічна самодостатність, національні інтереси, національна безпека України та деякі інші законодавчо визначені державні характеристики виступають такими собі «ідеальними кресленнями» соціальних відносин, реальне досягнення яких поки що залишається суспільним побажанням. Втішає те, що ні в Україні, ні за її межами мало хто ризикує заявити про необхідність прискореного знищення суверенітету, його абсолютного витіснення в історичне небуття. Більшість політичних прогнозів сходяться у тому, що глобалізація не тільки не знищить, а й збагатить поняття суверенітету, насамперед його внутрішньополітичну частину. З цією метою деякі автори вводять поняття «нова суверенність», сутність якої полягає у функціональному пристосуванні держав до глобалізаційних викликів [3].

В Україні також вносяться змістовні корекції у поняття «суверенна держава». Враховуючи усталену орієнтацію транснаціональних структур на подолання національних кордонів, рівним опонентом на шляху транскордонного проникнення різних соціальних акторів пропонується вважати транснаціо-

нальну державу. Транснаціональність у цьому випадку означає: кардинальну трансформацію поняття «державний суверенітет», пріоритет у політичній практиці не «повного», а «інклюзивного» суверенітету; формування транснаціональних ідентичностей замість ідентичностей територіальних та національних; відхід від традиційного сприйняття держави як територіального суб'єкта до транстериторіального [13, с. 13].

Висновки. Вважається, що як би не еволюціонували держави в умовах глобалізації, виключно за ними збережеться спектр завдань, без вирішення яких організована колективна діяльність виявиться неможливою. Такими завданнями залишаються: а) надання соціальних послуг; б) забезпечення внутрішнього порядку і обороноздатності; в) регулювання ринку; г) підтримка транспортної інфраструктури; ґ) регулювання процесу міграції; д) розв'язання внутрішніх етнічних проблем; е) контроль над природними ресурсами та ін. [16, с. 168–169]. Національна держава з чітко окресленим суверенним потенціалом залишатиметься важливою формою політичної організації соціуму, оскільки й надалі виступатиме первинним джерелом законного порядку на певній території. Хоча управлінські можливості держави помітно звузилися (особливо зі стратегічних питань), вона все ж є стрижневою організаційною структурою, особливо в умовах нелінійного накопичення нових загроз і викликів для населення певної країни, регіону, світу в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко О. Декларація про державний суверенітет України / О. Бойко // Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. – К. : Парлам. вид-во, 2011. – С. 186.
2. Гапотій В.Д. Теоретичні та практичні аспекти суверенітету народу, нації та держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В.Д. Гапотій. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ МВС України, 2005. – 18 с.
3. Герст П. Сумніви в глобалізації. Міжнародна економіка і можливості керування / П. Герст, Г. Томпсон. – К. : К. І. С., 2002. – 306 с.
4. Горбатенко В.П. Національна держава та її суверенність в умовах глобалізації / В.П. Горбатенко // *Studia Politologica Ucraino-Polona*. – Житомир ; К. ; Краків : ФОП Євенок О.О., 2013. – Вип. 3. – С. 71–75.
5. Декларація про державний суверенітет України : прийн. Верхов. Радою УРСР 16 лип. 1990 р. // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.
6. Дергачев В.А. Геополитический словарь-справочник / В.А. Дергачев. – Киев : КНТ, 2009. – 592 с.
7. Дубов Д. «М'яка» десуверенізація країн – членів Європейського Союзу / Д. Дубов // Політ. менеджмент. – 2007. – № 5. – С. 148–159.

8. Капто А. С. Мир = Peace = Paix : енциклопедія : в 2 т. / А. С. Капто. – М. : Изд. дом «Академия», 2008. – Т. 2 : М – Я. – 508 с.
9. Кафарський В. Концепти конституції у правовій і політичній думці / В. Кафарський // Політ. менеджмент. – 2010. – № 4. – С. 25–34.
10. Конституція України : текст Основного Закону з офіц. тлумаченнями Конституц. Суду / (огляд і коментарі В. Ф. Погорілка та В. Л. Федоренка). – К. : Наук. думка, 2006. – 210 с.
11. Лукашевич В. М. Глобалістика : учеб. пособие / В. М. Лукашевич. – 3-е изд., перераб. и доп. – Львов : Новий світ-2000, 2006. – 540 с.
12. Мироненко О. М. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. / О. М. Мироненко, В. П. Горбатенко. – К. : Академія, 2010. – 454 с.
13. Пермінов В. О. Концепція транснаціональної державності у сучасній політичній науці : автореф. дис. ... канд. політ. наук / В. О. Пермінов. – Дніпропетровськ : ДНУ ім. О. Гончара, 2011. – 18 с.
14. Ремизов М. Десуверенизація – регресс европейской цивилизации подходов [Електронний ресурс] / М. Ремизов. – Режим доступу: <http://www.russ.ru/Mirovaya-rovestka/>.
15. Романюк А. Державний суверенітет / А. Романюк // Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. – К. : Парлам. вид-во, 2011. – С. 203.
16. Співак В. М. Політико-правовий та соціокультурний виміри глобалізації : монографія / В. М. Співак. – К. : Логос, 2011. – 416 с.
17. Україна: політичні стратегії модернізації : зб. наук.-аналіт. доп. / за ред. М. М. Розумного, О. А. Корнієвського, В. М. Яблонського, С. О. Янішевського. – К. : НІСД, 2011. – 328 с.
18. Хоббі Ю. С. Міжнародно-правова регламентація взаємовідносин Європейського Союзу з державами-членами (проблематика модифікації державного суверенітету в умовах євроінтеграції) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Ю. С. Хоббі. – К. : Ін-т законодавства Верхов. Ради України, 2011. – 21 с.
19. Чекаленко Л. Д. Зовнішньополітичні механізми національної безпеки України : автореф. дис. ... д-ра політ. наук / Л. Д. Чекаленко. – К. : Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки при Раді нац. безпеки і оборони України, 2007. – 34 с.
20. Шнипко О. С. Економічна влада в системі соціальних координат : монографія / О. С. Шнипко. – К. : ПАТ «ВІПОЛ», 2012. – 404 с.
21. Щербініна О. О. Взаємозв'язок суверенітету і якісних параметрів державності в умовах глобалізації : автореф. дис. ... канд. політ. наук / О. О. Щербініна. – Одеса : ДЗ «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського», 2011. – 17 с.
22. Экономическая десуверенизация: динамика российских подходов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://thelastpageof.livejournal.com/83093.html>.
23. Якименко Х. С. Європейський Союз: правова природа об'єднання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Х. С. Якименко. – Х. : Наук.-дослід. ін-т держ. буд-ва та місц. самоврядування Акад. прав. наук України, 2009. – 20 с.

ДЕСУВЕРЕНИЗАЦИЯ СОВРЕМЕННЫХ ГОСУДАРСТВ: НЕОБХОДИМОСТЬ ТЕОРЕТИЧЕСКОГО ОСМЫСЛЕНИЯ

Смолянюк В. Ф.

Рассмотрено явление десуверенизации как новое направление развития политического процесса. Детализированы особенности объективной и субъективной (принудительной) десуверенизации. Указано на специфику протекания процессов десуверенизации в новых независимых государствах Восточной Европы.

Ключевые слова: суверенитет, суверенное государство, глобализация, десуверенизация.

DE-SOVEREIGNTY MODERN STATES: THE NEED FOR A THEORETICAL UNDERSTANDING

Smolyanyuk V. F.

The phenomenon of de-sovereignty as new direction of development of political process is considered in the article. The features of objective and subjective (forced) de-sovereignty are gone into detail. It is indicated on the specific of motion of processes of de-sovereignty in the new independent states of Eastern Europe.

Key words: sovereignty, nation-state, globalization, de-sovereignty.

УДК 329.17(477)

Т. І. Мармазова, доктор політичних наук, доцент

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ ЯК ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ І ПОЛІТИЧНА УТОПІЯ

Присвячено вирішенню дискусійного питання визначення українського націоналізму як політичної ідеології і політичної утопії. Доведено, що український націоналізм залишається виключно політичним явищем, в той час як він має буди ідейно-політичним та культурним феноменом об'єднаної нації. Встановлено теоретичну межу між націоналізмом, поміркованим шовінізмом та реакціонізмом.

Ключові слова: націоналізм, національна ідея, шовінізм, політичний міф, політична ідеологія.

Актуальність проблеми. Однією з ключових ознак діяльності та критеріїв класифікації політичних партій залишається політична ідеологія. На думку американського соціолога Н. Смелзера, ідеологія — це основа теоре-

тичного знання та діяльності політичних партій (утверджує цінності, настанови та факти), яка виконує такі функції: по-перше, знімає соціальне напруження, яке виникає під час соціально-політичних процесів і веде до значних розбіжностей між реальним та бажаним; по-друге, ідеологія залежно від свого спрямування може або захищати певний стан (консервативні та ліберальні), або скасовувати його (радикальні ідеології), по-третє, ідеології надають сенс та аргументацію певним видам діяльності людей (наприклад, виправдовують соціально-політичні негаразди) [1, с. 55–57, 67]. У свою чергу Е. Фромм надає ідеології символічно-філософського сенсу, визначаючи її як «потреби публіки, які задовольняють очікування кожної людини полегшити докори совісті вірою в те, що вона діє заради чогось, напевне — доброго і бажаного» [2, с. 332].

Названі підходи до політичної ідеології є класичними, а це означає, що такий її різновид, як націоналізм, нібито можна поставити поряд з лібералізмом, консерватизмом, соціал-демократією, соціалізмом та комунізмом. Натомість науковці західної (К. Мангейм) та вітчизняної (І. Кресіна) наукової думки виступають проти такої позиції з приводу того, що націоналізм взагалі і український зокрема у реальному житті та історичній практиці являє собою радикальний рух, що має під собою підґрунтя насильства, домінування одних націй над іншими тощо [3, с. 190]. Тобто вивчення націоналізму проходить у контексті з такими його радикальними виявами, як фашизм, реакціонізм, шовінізм, що, на наш погляд, є помилковим, оскільки націоналізм, як й інші політичні ідеології, виходить з політичної міфології і має власну систему цінностей, поглядів та суспільно-політичних орієнтацій, які не можна розглядати однобічно.

Отже, актуальність дослідження полягає у тому, що незважаючи на гострі вияви націоналізму у вигляді Другої світової війни, появи рухів у XIX–XX ст. за незалежність країн Африки та Азії, розпад Радянського Союзу на низку національних держав, появи на політичній карті світу Чорногорії, Косово, Абхазії, цей феномен є набагато глибшим і складнішим структурним елементом політичного міфу та потребує додаткового вивчення. Англійський науковець Е. Сміт під націоналізмом розуміє символічний, культурний, соціальний та ідеологічний феномен [4, с. 121]. На нашу думку, націоналізм — це також один із різновидів утопії, яка, за К. Мангеймом, утворює соціально-історичні ідеали (побудова національної та незалежної держави), суспільні настанови (прямий зв'язок між сьогоденням та історичним минулим), що не може реалізовуватися у суспільстві повністю [5].

Отже, **мета** статті полягає у визначенні специфіки українського націоналізму з позицій теоретичних конструкцій політичної ідеології запропонованих ще Антуаном де Трасі (ідеологія як наука) [6]. Незважаючи на час, погляди

французького класика, які пізніше були розширені К. Марксом (ідеологія є надбудовою над базисом виробничих відносин і являє собою інтереси певного соціального класу, що виражає інтереси всього суспільства) [7] та К. Мангеймом (ідеологія — це спотворений міф, який відображає соціальну дійсність під потрібним кутом зору) [5], залишаються актуальними й дотепер, оскільки місце націоналізму в українському ідеологічному спектрі поки що залишається невизначеним і розуміється «відмінною від класичних» (лібералізм, консерватизм). А це призвело до того, що ми не можемо визначити специфіку українського націоналізму як різновиду націоналістичної ідеології. На думку С. Дацюка, дослідження українського націоналізму класичними методологічними конструкціями (тотальні та нетотальні ідеології) дозволяють констатувати, що український націоналізм як політична ідеологія являє собою сукупність діаметрально протилежних теоретичних позицій (християнських цінностей з радянським минулим, ліберальної демократії з соціалістичною ієрархією), тобто у дослідженнях ми лише фіксуємо результати або першопричини таких зіткнень [8]. Отже, аби уникнути у дослідженні такої ситуації, пропонуємо розглянути український націоналізм, крім як ідеологію, ще й як політичний міф та різновид утопії.

Виклад основного матеріалу. Як уже було встановлено М. Примушем, утопія на відміну від ідеології — статична модель, тому не можна протиставляти утопію з ідеологією, бо вони є елементами більш широкого явища — політичного міфу, і взагалі межі між ідеологією та утопією умовні. Іншими словами, політична ідеологія, ідеологія і утопія, виступаючи структурними елементами політичного міфу, різняться між собою лише набором культурних, філософських, позиційних орієнтацій суспільства [9, с. 21]. Саме це ми знаходимо у перших визначеннях націоналізму, яке запропонували німецький філософ Йоганн Готфрід Гердер та французький релігійний діяч абат Огюстен де Барюель наприкінці XVIII ст., розуміючи під ним лише право націй на богообраність [6]. Як політична ідеологія націоналізм формується наприкінці XIX ст. для описування і розуміння політичних процесів, пов'язаних з бажанням певних територій одержати право на створення національної держави. Проте, на думку провідних західних та вітчизняних дослідників, націоналізм не може розглядатися як певна ідеологічна модель за аналогією з лібералізмом, соціалізмом, консерватизмом, соціал-демократією та ін. Причина тут криється у тому, що кожний досвід націоналізму унікальний, неповторний і, більш того, на думку Е. Сміта, виступає культурно-символічною природою, і тому, говорячи про націоналізм у політиці, ми лише говоримо мовою виявів певних символів, а не про сам націоналізм [4, с. 6–7].

Питання ідеології націоналізму достатньо широко висвітлено як у класичній політичній думці, так і в сучасних емпіричних дослідженнях. Якщо класичні думки про націоналізм репрезентовано більш теологічним сприйняттям нацією власної «вищої місії» (Ф. Ліст, Ф. Ніцше, Й. Фіхте), то сучасні наукові розробки націоналізму представлені як комплексом соціально-гуманітарних наук (філософії, культурології, історії, політології, конфліктології, етнології, соціології та ін.), так і позиціями окремих авторів, які розглядають націоналізм з позицій аспектів ідеології (Р. Шпорлюк) [10], культури, мистецтв та символічної природи (Е. Сміт) [4] і як форму політичного міфу та різновиду політичної утопії (Ю. Шайгородський) [11]. Натомість, досліджень, пов'язаних із розумінням специфіки українського націоналізму як ідеології і утопії, поки що бракує через зайву політизацію цього явища. Така політизація полягає у тому, що український націоналізм ми спостерігаємо з риторики українських націоналістичних партій (УНА-УНСО, ВО «Свобода», Конгрес українських націоналістів, ВО «Батьківщина» та ін.), які мають різний погляд на одне й те саме питання — побудову Української держави (від радикальної українізації і жорсткої вертикалізації (ВО «Свобода») до поміркованого унітаризму (ВО «Батьківщина»).

Отже, підходячи до питання визначення українського націоналізму з позицій структурних елементів політичної ідеології, слід зауважити, що воно одночасно є актуальним та дискусійним. Актуальність полягає у тому, що українській політичній науці бракує досліджень українського націоналізму як частини загального уявлення про нього як про політичну ідеологію і утопію; а дискусійність — у тому, що український націоналізм — це не тільки риторика українських правих партій, а ще й набір соціально-політичних поглядів, які висловлювали Д. Донцов, М. Драгоманов, М. Грушевський, І. Франко, але наукового та культурологічно-філософського обґрунтування втілення цих ідей на рівні державної політики ще не здійснено [12, с. 292–294]. І тому наукові розробки Е. Сміта та Р. Шпорлюка набувають нового значення, оскільки вони не стільки розуміють під націоналізмом аргументацію до національної політики, скільки аналізують його з позицій складного соціокультурного явища (Е. Сміт) [4, с. 10] і як світоглядну систему, що є життєво необхідною для збереження нації (Р. Шпорлюк) [10, с. 93]. Тобто на ідеологічному рівні українському націоналізму бракує методологічних конструкцій, які б дозволили віднести його певні елементи до міфу, утопії та політичної ідеології. У свою чергу спробуємо розв'язати цю проблему шляхом теоретичного обґрунтування структурних елементів українського націоналізму на основі підходів Е. Сміта, М. Недюхи та К. Мангейма.

Підхід Е. Сміта є дуже специфічним і простирається на межі політології, психології та культурології. Отже, структурними елементами націоналізму є:

- процес утворення і становлення нації;
- почуття і свідомість належності до нації;
- мова і символіка нації;
- соціальний і політичний рух від імені нації;
- доктрина і/або ідеологія нації, загальна та конкретна [4, с. 13].

І при цьому дослідник додає, що нація для впровадження національної політики повинна мати власну назву, спільну мету, спільну історію, спільну національну культуру, завойовану Батьківщину, спільні права і обов'язки, єдину економіку [4, с. 14]. Іншими словами, націоналізм у такому разі дещо схожий на політичний міф Ю. Шайгородського, бо не потребує перевірки на істинність і сприймається свідомістю як реальність, над якою не слід замислюватися [12]. І взагалі, український дослідник висловлює думку, за якою перехідні чи кризові суспільства демонструють поєднання міфу, ідеології та утопії в один ідейно-політичний конгломерат, що слугує для сприйняття суспільством певної реальності без її критичного осмислення [12]. На наше переконання, в такому разі слід урахувувати думку В. Конера, який, аналізуючи феномен націоналізму, пропонує у дослідженнях такого роду відрізнити поняття нації та націоналізму від понять держави і патріотизму [13]. Таке розділення дозволить виокремити націоналізм на політичні, філософські, моральні та соціокультурні складові. Тобто ми до націоналізму підходимо з двох точок зору, які не протиставляються, а доповнюють одна одну. З позицій кластерного підходу український націоналізм має міфічні (наприклад, віра в унікальність нації), утопічні (унікальна національна політична система) та політичні (впровадження державної політики на загальнонаціональному рівні) складові. У свою чергу структурно-функціональний підхід закріплює за українським націоналізмом функції ідеології і спрямовує його на структурні елементи шляхом поділу на помірковані та радикальні форми вияву націоналізму (поміrkований шовінізм, шовінізм, радикалізм, сепаратизм).

За М. Недюхою, структурно ідеологія українського націоналізму складається з трьох елементів: «образу дійсності (того, що відбувається у конкретному суспільстві та поза ним); аксіологічної системи (ієрархії цінностей); практичних вказівок (методології діяльності для зміни або збереження існуючого стану справ)» [14]. З цієї позиції дослідник вважає, що українські націоналісти намагаються відтворити ідеї Д. Донцова, а саме відійти від політико-програмного руху, відтворивши філософію національного життя з акцентуванням на духовно-ідеологічних аспектах соціальних цінностей. Цей факт ще

раз доводить нашу тезу з приводу утопічної природи українського націоналізму, який залишається тільки уявленням про національну державу з певними моральними цінностями філософського характеру.

Іншим підходом, який може бути застосований до аналізу українського націоналізму, є підхід К. Мангейма, в якому ідеологія виступає соціально-політичним явищем, що зберігає і репродукує існуючий порядок речей, а утопія, навпаки, є трансцендентною відносно реальності орієнтацією, що призводить до вибуху існуючого порядку [5]. За цією позицією, на наш погляд, український націоналізм також виступає більше утопією, ніж ідеологією. Доказом цього слугує як уже згадувана орієнтація українських націоналістичних партій, так і загальна невизначеність українського націоналізму. Така позиція наочно демонструє, що українському націоналізму необхідне ідейно-політичне та морально-культурне оформлення, яке б виконувало функції політичної ідеології, а саме зняття суспільного напруження, орієнтація на захист прав людини, а не тільки однієї національної групи.

Таким чином, з названих позицій український націоналізм виступає одночасно політичною утопією, яке є явищем більш широким і включає аспекти ідеології, політичної ідеології та політичного міфу. Недоліком сучасного українського націоналізму є те, що він ще не пройшов стадію виходу з політичного міфу в ідейно-світоглядну та культурну площину і залишається лише формою самовираження українських політичних партій, які називають себе націоналістичними, але власних символів вони не виробляють, лише запозичують народні символи (вишиванки, вислови), переробляючи їх у передвиборчі лозунги. З одного боку, український націоналізм рухається у стадії копіювання досвіду фашизму Італії та нацизму Німеччини (орієнтація на встановлення національної і культурної диктатури однієї нації) і зазнає в цьому напрямку певного фіаско, оскільки сучасний світ вимагає від ідейних течій побудови універсальних моделей розвитку, які не ставлять суспільство або його частину в межі конфронтації. І тому, на наш погляд, український націоналізм являє собою окреме явище, яке ми пропонуємо називати «ідейним романтизмом», сутність якого полягає в суспільному сприйнятті ідеї «Української держави». З другого боку, як уже зазначалося, український націоналізм через відсутність єдиної ідейної бази залишається явищем переважно політичним. Таке перебування, на нашу думку, дозволить йому реалізовуватися через настрої протестного електорату, що не сприймає в рівній частині владу та опозицію. Таким чином, ця специфіка перетворює український націоналізм на штучне явище, яке не виробляє, за Е. Смітом, цінності та культурно-ідейні символи нації [4, с. 20]. Тобто його штучна стадія призводить до того, що національна ідея «українського» залишається нерозвиненою, а це може призвести до непрогнозованих наслідків.

Для розв'язання цієї проблеми пропонуємо діячам культури і політики визначити символічні та політичні межі української ідеї і дослідити їх сприйняття суспільством. Але спочатку необхідно вилучити з українського націоналізму агресивну риторичку «масштабної українізації», яка є штучною і аж ніяк не об'єднує націю, а навпаки, виправдовує існуючий безлад як форму недопущення націоналістичного терору.

Висновки. Функціональне розуміння ідеології, тобто того, на що вона спрямована за своїми функціями, дозволяє побачити і головну проблему українського націоналізму як політичної ідеології, а саме: її творцям слід розуміти, що національна ідея, по-перше, змінює свідомість з метою усвідомлення суспільством їх ідей. По-друге, для реалізації будь-якої ідеології необхідно, аби достатня кількість людей (майбутніх діячів перетворення світу) бачили майбутнє теж в пропонованій ідеології. По-третє, суспільство у своїй діяльності з перетворення світу керувалося б ідеологічними вимогами та цінностями такої діяльності [15].

ЛІТЕРАТУРА

1. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер. – М. : Ин-т практ. психологии, 1994. – 426 с.
2. Фромм Э. Психоанализ и этика / Э. Фромм. – М. : Республика, 1993. – 416 с.
3. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (Етно-політологічний аналіз) : монографія / І. Кресіна. – К., 1998. – 392 с.
4. Сміт Е. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія : пер. з англ. / Е. Сміт. – К. : К. І. С., 2004. – 170 с.
5. Mannheim K. Ideology and utopia: an introduction to the sociology of knowledge [Електронний ресурс] / K. Mannheim. – New York : Harcourt, Brace a. Co, 1936. – 354 p. – Режим доступу: http://royallib.ru/read/mangeym_karl/ideologiya_i_utopiya.html#0.
6. Head B. Ideology and Social Science: Destutt de Tracy and French Liberalism [Електронний ресурс] / B. Head. – Режим доступу: http://books.google.com.ua/books?id=d0TKQlriHjgC&dq=Head,+Brian,+Ideology+and+Social+Science:+Destutt+de+Tracy+and+French+Liberalism&printsec=frontcover&source=bl&ots=n7FJbKQs7&sig=iZn81qFWqbYdTVfvFISYyqGrIhU&hl=en&ei=eHnXSaCuMIeZ_AbV-LjLDQ&sa=X&oi=book_result&ct=result&redir_esc=y#v=onepage&q=Head%2C%20Brian%2C%20Ideology%20and%20Social%20Science%3A%20Destutt%20de%20Tracy%20and%20French%20Liberalism&f=false.
7. Косиков Г. Идеология. Коннотация [Електронний ресурс] / Г. Косиков. – С. 9–10. – Режим доступу: <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/31904>.
8. Дацюк С. Погляд на можливість нової ідеології [Електронний ресурс] / С. Дацюк. – Режим доступу: http://www.uis.kiev.ua/_other/dialogs/new_ideology.htm.
9. Примуш М. В. Идеология й утопія / М. В. Примуш // Трибуна. – 2005. – № 1–2. – С. 20–21.

10. Недюха М. Ідеологія як критерій класифікації політичних партій / М. Недюха, О. Михайлич // Політ. менеджмент. – 2006. – № 2. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=56&c=1182>.
11. Шпорлюк Р. Комунізм та націоналізм: К. Маркс проти Ф. Ліста / Р. Шпорлюк ; пер. з англ. Г. Касьянов. – К. : Основи, 1998. – 479 с.
12. Шайгородський Ю. Міфологія як засіб моделювання політичної реальності / Ю. Шайгородський // Віче. – 2009. – № 15. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1574/>.
13. Примуш М. В. Політологічний аналіз націоналістичної риторики політичних партій України / М. В. Примуш // Іст. і політол. дослідження. – 2013. – № 2. – С. 291–296.
14. Conor, Walker Nation-building or nation-destroying. World Politics, 1972. – XXIV, 3. – 519 p.
15. Шилз Е. А. Нація, національність, націоналізм і громадянське суспільство / Едвард Альберт Шилз // Часопис «І». – 2001. – № 21. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/shilz.htm>.

УКРАИНСКИЙ НАЦИОНАЛИЗМ КАК ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИДЕОЛОГИЯ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ УТОПИЯ

Мармазова Т. И.

Посвящено разрешению дискуссионного вопроса определения украинского национализма как политической идеологии и политической утопии. Доказано, что украинский национализм остается исключительно политическим явлением, в то время как он должен быть идейно-политическим и культурным феноменом объединенной нации. Установлена теоретическая граница между национализмом, шовинизмом и реакционизмом.

Ключевые слова: национализм, национальная идея, шовинизм, политический миф.

UKRAINIAN NATIONALISM AS A POLITICAL IDEOLOGY AND POLITICAL UTOPIA

Marmazova T. I.

Article is devoted to permission of a debatable question of definition of the Ukrainian nationalism as political ideology and political myth. By the author it is proved that the Ukrainian nationalism remains exclusively political phenomenon, in that time when it has to be an ideological and political and cultural phenomenon of the united nation. The theoretical border between nationalism, chauvinism is established.

Key words: nationalism, national idea, chauvinism, political myth.

УДК 342.25 (477)

М. В. Примуш, доктор політичних наук, професор

ІДЕОЛОГІЧНА КРИЗА УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Присвячено аналізу факторів, тенденцій та причин ідеологічної кризи сучасних політичних партій в Україні. Узагальнено теоретичний досвід дослідження ідеологічних криз фахівцями західної та вітчизняної політологічної думки. Доведено, що ідеологія виступає тим явищем, яке необхідно трансформувати відповідно до соціально-політичних вимог суспільства, оскільки саме воно є рушійною силою сприйняття ідеології.

Ключові слова: ідеологія, ідеологічна криза, політична партія, демократія, громадянське суспільство.

Актуальність проблеми. Український досвід трансформації політичної системи поставив перед українськими політичними партіями нові суспільно-політичні виклики, узагальнення яких можна сформулювати таким чином: «побудова соціально справедливої та правової держави». Виконання цього завдання, як показує досвід посткомуністичних країн Європи (Польща, Чехія, Угорщина), вимагає від партійних лідерів побудови такої універсальної ідеології, яка б, з одного боку, урахувала цінності західної версії ліберальної демократії (прозорі вибори, проведення виборів за певними стандартами), а з другого — риторика партії відображала б національну специфіку певної країни. На нашу думку, що підкріплюється дослідженнями класика з національних питань Е. Сміта, національна специфіка при цьому не повинна утворюватися штучно, а, навпаки, має виступати складовою одиницею загальної трансформації поряд із такими елементами соціально-політичного життя, як економіка, культура, традиція, право [1, с. 51]. Наведена теза в політичній науці сьогодення одержала назву «природний стан речей» ліберально-демократичного суспільства, згідно з яким під політичною партією розуміється об'єднання громадян із метою реалізації суспільно-політичних інтересів на державному рівні шляхом побудови правової та соціально справедливої держави (універсальна ідеологія) [2, с. 167]. Іншими словами, сучасний демократичний розвиток призвів до ідеологічної кризи класичних ідеологій (консерватизм, лібералізм, соціал-демократія, соціалізм, комунізм, націоналізм, неоконсерватизм, неолібералізм) шляхом звуження розбіжностей між ними. На практиці це призводить до виникнення ідеологічного «вакууму» політичних партій (комуністи зараз за ідеологічними ознаками схожі на лібе-

ралів, і навпаки, ліберали все більше розуміються із соціалістами). В Україні окреслена ситуація визначається схожою, але іншою тенденцією. Вітчизняна ідеологічна криза, на наш погляд, і це підкріплюється дослідженнями С. Коночук та С. Яроша, стосується переважно партії влади, яка змінює свої ідеологічні принципи залежно від політичної ситуації в країні та власного рейтингу напередодні виборів [3, с. 27]. Також, як це неодноразово відмічав С. Рахманін, партія влади в Україні, незважаючи на свої базові ідеологічні принципи (соціал-демократія Соціал-демократичної партії (об'єднаної), правий націоналізм «Нашої України», регіоналізм Партії регіонів), здійснюючи владу, відходить у бік поміркованого націоналізму й апелює до національної ідеї шляхом орієнтації на євроінтеграцію [4].

Отже, центральною проблемою представленого дослідження є аналіз факторів та тенденцій, що призвели до появи в Україні ідеологічного «вакууму», характерною рисою якого виступає синтез державницьких ідей з націоналістичними та радикально лівими. Цю ситуацію ми пропонуємо назвати ідеологічною кризою політичних партій в Україні через такі причини:

– вітчизняними та західними політологами встановлено, що сучасні українські партії найчастіше є «протопартіями» (або «квазіпартіями») і формуються навколо лідера або певної фінансово-промислової групи з метою формування державної політики, тому ідеологічні принципи відходять на другий план, а їх місце посідає гібридна ідеологія, що об'єднує окремі положення класичних ідеологій в єдину «квазіідеологію»;

– окреслена ситуація призвела до того, що в українському партійному будівництві здійснився парадокс, сутність якого полягає у тому, що політичні партії все більше відходять від ідеї представництва інтересів громадян і будуються як приватні передвиборчі підприємства [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Репрезентована проблематика багато в чому є новаторською й тому ще потребує додаткового вивчення, проте вона активно досліджується як в Україні, так і за її межами. Систематизувавши існуючі напрацювання з обраної теми в Україні, ми встановили, що зазначена проблема досліджується за багатьма кутами зору. У дослідженнях В. Бебика, М. Обушного, С. Коночук, М. Примуша, С. Пшизової, Ю. Шведа, С. Яроша політична партія та її ідеологія розглядаються у контексті класичного визначення політичної партії, яке сформулював ще Макс Вебер: «це громадянська організація, яка створена з метою завоювання та реалізації влади» [6, с. 198]. Інші дослідники (С. Рахманін, В. Шейнов) розглядають ідеологію політичної партії як передвиборчий товар, який вирішує відразу два завдання: з одного боку, партія намагається подобатися «всім відразу» і виступає на несумісних позиціях одночасно (соціально справедлива держава та ринкова економіка Партії регіонів або ринкова економіка

та державне регулювання «УДАРу» В. Кличка) [7, с. 92], а з другого — ідеологія політичної партії в Україні створюється як необхідний компонент при її реєстрації і тому ідеологічні принципи формуються «залежно від ситуації» [7, с. 124]. Ідеться про те, що партійне керівництво відкрито не виступає на певних ідеологічних позиціях, залишаючи за своїми активістами право самостійно висловлювати певні ідеологічні принципи (яскравим прикладом цього слугує прес-конференція М. Левченка у 2007 р., де він відкрито виступив за повну інтеграцію з Росією, незважаючи на те що Партія регіонів у той самий час обрала шлях євроінтеграції). Така ситуація з ідеологією політичної партії у перехідних суспільствах, за М. Михальченко, є нормою [8], оскільки в таких випадках жодна політична сила не зможе реформувати важливі сфери держави у контексті лише одних ідеологічних конструкцій, які, за М. Дмитренко, виступають у двох вимірах: ідеологія як частина духовного життя суспільства та ідеологія як різновид свідомості громадян. Результатом такої думки стала поява структурних елементів ідеології, які є найбільш уразливими для ідеологічних криз:

- національна безпека і незалежність (здатність ідеології побудувати вдалу систему захисту національного простору від інформаційних, політичних, економічних та інших зовнішніх/внутрішніх загроз);

- економічний розвиток і добробут громадян (здатність ідеології побудувати ефективну модель економіки, яка спроможна задовольнити потреби суспільства);

- свобода, права людини, конституційний порядок (здатність ідеології побудувати ефективну соціокультурну та політико-правову систему, в якій громадяни мають можливість максимально реалізувати свої права) [9, с. 12].

На наше переконання, репрезентована система не спроможна дати відповідь на головне запитання: яка ж з існуючих політичних ідеологій спроможна реалізувати зазначені принципи (хоча вони й мають абстрактний характер, проте це не заважає їм виконувати чіткі функції представництва громадських інтересів)? При цьому вважаємо за потрібне внести теоретико-методологічне роз'яснення. Попри те що в політичній науці існують функціональні рівні ідеології політичних партій (теоретико-концептуальний, програмно-політичний та актуалізований), в Україні функціонально ідеологія політичних партій не виконує жодного з них, а це вимагає від дослідника відійти від традиційного уявлення структури ідеології і розглядати лише теоретичний зміст ідеологічного спектра сучасних політичних партій [9, с. 13]. Саме в цьому й полягає **мета** цієї статті. Досягнення цієї мети ставить на порядок денний необхідність розглянути структурні рівні ідеології більш докладно та сформулювати їх специфіку в Україні.

Виклад основного матеріалу. Перший, теоретично-концептуальний, рівень ідеології розглядає її як природу корінних інтересів суспільства у вигляді соціально-політичних та морально-культурних ідеалів, що формують ідеологічну доктрину. Другий, програмно-політичний, трансформує корінні ідеали першого рівня у практичну площину (гасла, програмні настанови, відповідні вимоги), що вимагає ухвалення управлінських рішень та стимулює поведінку громадян. Нарешті, третій рівень, актуалізований, характеризує освоєння суспільством норм і принципів ідеології, що формує певний стан політичної свідомості [9, с. 13–14]. Складність української специфіки полягає у тому, що суспільство не ставить перед політичними партіями певні соціально-політичні вимоги, як це роблять суспільства Німеччини, Польщі, США та інших країн сталої демократії, бо саме через вимоги наведена нами схема має працювати. На наш погляд, ситуація в Україні є парадоксальною. Замість ідеологічних ідеалів тут формуються ідеали передвиборчих кампаній, що свідчить про дві першопричини кризи ідеології. З одного боку, це систематичне уникнення політичними партіями роботи з електоратом, а з другого, як уже зазначалося, нездатність суспільства аргументувати свої вимоги та інтереси. Як наслідок, вибори у населення — форма заробітку, і не є вже дивною наявність на виборах порушень, пов'язаних із прямим (довибори у Василькові — 2013) та непрямим підкупом виборців (передвиборча компанія Леоніда Черновецького — 2006) або адміністративним тиском (місцеві вибори — 2010 у Донецькій області) [10].

Для розв'язання поставленої проблематики дослідження і з метою уникнення суто теоретичної аргументації кризи ідеології українських політичних партій пропонуємо виділити кризи лівої та правої політичної ідеології українських політичних партій і окремо проаналізувати гібридну ідеологію партії влади. Розглянемо їх докладніше.

Криза лівої ідеології. Через те, що Україна — неможлива країна за соціально-економічними показниками, популярність «лівих» є логічною. Проте представники лівої ідеології сьогодні перебувають у дуже гострій кризі. Сутність останньої полягає у характері роботи лівих партій з електоратом та, на нашу думку, значній кількості партій, які прямо (Комуністична партія України), опосередковано (Соціалістична партія України) копіюють ідеї К. Маркса або виступають з критикою існуючих лівих (Прогресивні соціалісти), не пропонуючи при цьому власних ідеологічних принципів. Окремо українські політологи наголошують, що фундаментом ідеологічної кризи лівих є їх орієнтація на Радянський Союз як ідеальну модель побудови суспільства, популістська риторика (наприклад, усунення «кримінальної влади»), відстороненість від акцій протесту (що, на наше переконання, є втіленням навіть популістських гасел у реальне життя) та так звана «кабінетна», штучна історія творення лівих партій або на руїнах КПРС (КПУ), або передвибор-

чий проект (Комуністична партія України (оновлена) та Партія Н. Вітренко «Народна опозиція») [8]. На наш погляд, ліві політичні партії сьогодні не мають тенденцій розвитку як суто ідеологічних партій. Так, з одного боку, вони демонструють спадкоємність ідей Маркса, а з другого — українські ліві не демонструють роботу з електоратом, залишаючись лише силою «протестного електорату», який не підтримує ні владу, ні опозицію. Натомість ліві країн Західної Європи являють собою одну з найвпливовіших політичних сил, що активно вирішує трудові конфлікти між робочими та роботодавцями, постійно координують акції протесту з профспілками, тобто можуть гарантувати права пролетаріату навіть в умовах ліберальної моделі економіки [8].

Криза правої ідеології. Праву ідеологію в Україні ототожнюють із націоналістичними партіями, і це, на нашу думку, не є чимось алогічним. На користь цього говорить ідеологічний спектр правих партій, які представлені переважно ультраправим вектором (ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», УНА-УНСО, Народний Рух України та ін.) і стоять на радикальних позиціях українізації соціально-політичного і культурного життя в Україні. Криза тут криється у тому, що українські націоналістичні сили постійно наголошують на євроінтеграції та слідуванні європейським цінностям демократії, що має вимагати від них уникнення конфронтації з тими самими комуністами і шукати компроміс із представниками як інших політичних сил, так і з національними меншинами. Натомість інші партії правого спектра намагаються заповнити названу нішу радикалізації соціально-політичного життя «альтернативним проектом» («УДАР» В. Кличка, «Народна партія» В. Литвина, «Україна, вперед» Н. Королевської, «Сильна Україна» С. Тігіпка). Названі партії стоять на позиціях європейських цінностей демократії, популяризують Україну та «українське» (наприклад, «УДАР» В. Кличка, який, за П. Бурд'є, конвертує символічний капітал свого лідера у політичний простір) [11]. Але в силу загальної невизначеності української національної традиції альтернативні проекти хоча й користуються стабільним електоральним попитом на рівні 10–15 %, однак реальної альтернативи не пропонують, залишаючись лише ситуативним явищем української політики (про що яскраво свідчить злиття альтернативних проектів із «партіями влади»).

Гібридизація політичної ідеології. Ця тенденція притаманна не тільки Україні, а й іншим країнам пострадянського простору. Здійснивши шлях трансформації від тоталітарної системи до демократичного розвитку, пострадянський простір зіткнувся з дуже складною та специфічною проблемою — повільними темпами модернізації політичних інститутів. Це призвело до того, що на ментальному рівні населення України та інших пострадянських держав на практиці виявилось неготовим до прийняття ліберальних цінностей, що призвело до суспільно-політичного замовлення на сильного лідера. Тобто,

обираючи на виборах політичну силу, населення віддає перевагу не певній ідеології, а суб'єктивним якостям лідера (вольовий, харизматичний, хазяйновитий). Натомість сама ідеологія партії до виборів і після виборів зазнає серйозних трансформацій. Українська практика зазначеної трансформації бере свій початок із часів першої каденції Президента Леоніда Кучми. Партія влади того часу (Соціал-демократична партія України (об'єднана)) стояла на позиціях класичних положень європейської соціал-демократії — соціальна справедливість при вільних ринкових відносинах, брала на себе функцію створення в Україні середнього класу й ототожнювала себе із соціал-демократами Німеччини, Франції, Польщі та інших європейських країн. Проте після виборів 1998 р. партія здійснила трансформацію своїх поглядів: спочатку підіграваючи українським націоналістам, які виступали критиками та супротивниками ще популярних тоді комуністів, а потім, у 2006 р., партія виступила активним критиком українського націоналізму в складі блоку «Не Так!». Схожий, але дещо інший крок здійснила «Наша Україна» Віктора Ющенка. Так, у 2002 р. ця партія наголошувала на помірковано-радикальному українському націоналізмі, у 2006 р. вона стала більш радикальнішою, а у 2007 р. виступила вже з критикою своїх союзників по націоналістичному табору — «Блоку Юлії Тимошенко».

Названа тенденція притаманна й нинішній партії влади — Партії регіонів, котра здійснила трансформацію від регіональної партії, яка у своєму базовому електоральному регіоні (Схід та Південь України) заповнювала ідеологічний вакуум між комуністами та представниками великого капіталу. За часи президентської каденції Віктора Януковича вона здійснює трансформацію у соціал-демократію, де акцентується переважно на соціалістичних цінностях (збільшення податків, збільшення державних соціальних гарантій).

Отже, гібридизація тут криється в тому, що політична партія, яка перебуває у владі, трансформує свої ідеологічні погляди залежно від електоральних симпатій електорату. Однак не можна говорити, що партія повинна завжди стояти на позиціях конкретної ідеології постійно. Більш того, сучасні тенденції глобалізації вимагають від партій створення більш універсальної ідеології, яка стоїть на позиціях толерантності, антисемітизму, соціальної захищеності громадян. Але тут йдеться не про те, що комуністи повинні стати націоналістами, навпаки — універсальна ідеологія вимагає від політичних сил пошуку компромісу та точок порозуміння і розуміння того, що при владі вони відповідають за соціально-політичний та культурний розвиток країни. В Україні цього поки що не спостерігається: бійки в парламенті під час сесійних засідань, блокування трибуни, руйнування технічного забезпечення законотворчості у Верховній Раді стали нормою. При цьому такі виклики для політичних партій, як соціальний захист населення, захист населення від наслідків тор-

говельних війн із Росією, вплив інформаційних воєн на масову свідомість українців та іноземців (антиреклама Євро-2012 р. в Україні), залишаються без відповіді.

Висновки. По-перше, ідеологічна криза стосується нездатності політичних партій запропонувати соціуму не тільки певний ідеологічно-ціннісний ідеал, а ще характеризується відсутністю у них чіткого розуміння фундаментального положення демократії — захисту прав громадян. По-друге, брак ідей стосується всіх політичних партій без винятку, навіть комуністична ідеологія захисту робітничого класу, незважаючи на свою актуальність у перехідних суспільствах, залишається лише теоретичною конструкцією, яка не може бути реалізована з двох причин — сучасні тенденції глобалізації, що розмивають ідеологічні межі між всіма ідеологіями, та загальна нездатність українських лівих політичних сил (навіть за умов перебування у парламентській більшості з владою) реалізувати хоча б частину своїх ідейних положень. По-третє, кількісна представленість кожного ідеологічного спектра аж ніяк не говорить про якість у справах захисту інтересів прихильників лібералів, соціалістів чи націоналістів. Навпаки, значна кількість ідеологічно однакових політичних партій слугує найбільшим виявом їх кризи, оскільки відсутність єдності в побудові ідеологічних цінностей актуалізує питання загроз національній безпеці. По-четверте, ведучи мову про ідеологічну кризу політичних партій в Україні, ми маємо справу відразу з комплексом криз, а саме: сучасні процеси глобалізації вимагають орієнтації політичних сил на універсальну модель ідеологічних принципів (що руйнує саму ідеологію), і тому ця криза стосується самих політичних партій, які не готові відповісти на виклики сучасності. По-п'яте, український електорат, маючи понад 200 політичних партій, залишається без інструментів впливу на політичні процеси, оскільки, з одного боку, великі політичні сили є виразниками інтересу крупного капіталу та певних груп тиску, а з другого — дрібні політичні сили не спроможні конкурувати на рівних із крупними політичними силами як через обмеження фінансових ресурсів, так і невизначену природу власних ідеологічних принципів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сміт Е. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія : пер. з англ. / Е. Сміт. — К. : К. І. С., 2004. — 170 с.
2. Артемов Г. Политическая социология / Г. Артемов. — М., 2000. — 405 с.
3. Коночук С. Партійна система України: ідеологічний вимір / С. Коночук, С. Ярош ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. — К. : Агентство Україна, 2010. — 76 с.
4. Рахманін С. Час «бика» [Електронний ресурс] / С. Рахманін. — Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/chas-bika-_.html.

5. Причины кризиса идеологий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sunhome.ru/philosophy/15667/p1>.
6. Кравченко А. И. Социология : учеб. для вузов / А. И. Кравченко. – М. : Акад. проект, 2002. – 508 с.
7. Шейнов В. П. Пиар «белый» и «чёрный»: Технология скрытого управления людьми / В. П. Шейнов. – М. : АСТ ; Минск : Харвест, 2006. – 672 с.
8. Кризис левой идеологии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://news.liga.net/articles/politics/530799-krizis-levoy-ideologii.htm>.
9. Дмитренко М. А. Идеологія та її вплив на суспільство / М. А. Дмитренко // Трибуна. – 2005. – № 11–12. – С. 12–14.
10. Поляков В. Технології маніпуляцій на місцевих виборах [Електронний ресурс] / В. Поляков, Я. Макітра. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/07/13/5217894/>.
11. Бурдые П. Социальное пространство и генезис «классов» / П. Бурдые // Социология социального пространства. – СПб. : Алетейя, 2007. – С. 14–48.

ИДЕОЛОГИЧЕСКИЙ КРИЗИС УКРАИНСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ

Примуш М. В.

Посвящено анализу факторов, тенденций и причин идеологического кризиса современных политических партий. Обобщен теоретический опыт исследования идеологических кризисов специалистами западной и отечественной политической мысли. Доказано, что идеология выступает тем явлением, которое необходимо трансформировать в соответствии с социально-политическими требованиями общества, поскольку именно оно — движущая сила восприятия идеологии.

Ключевые слова: идеология, идеологический кризис, политическая партия, демократия, гражданское общество.

IDEOLOGICAL CRISIS OF UKRAINIAN POLITICAL PARTIES

Prymush M. V.

Research is devoted to the analysis of factors, tendencies and the reasons of ideological crisis of modern political parties. The author generalized theoretical experience of research of ideological crises by experts of the western and domestic political thought. It is proved that the ideology acts as that phenomenon which needs to be transformed in compliance of socio-political requirements of society as it acts as a driving force of perception of ideology.

Key words: ideology, ideological crisis, political party, democracy, civil society.

УДК 342.531(470+571):303.446.4

О. В. Зінченко, доктор історичних наук, доцент

ВИТОКИ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ВЕРХНЬОЇ ПАЛАТИ РОСІЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ (1801–1993 рр.)

Установлено історичні передумови виникнення та особливості поступового розвитку концепції верхньої палати російського парламенту. Розглянуто низку етапів її еволюції — від подання аристократичною верхівкою Росії Анні Іоанівні у 1730 р. «Кондицій» до запровадження передбаченої Конституцією РФ 1993 р. Ради Федерації.

Ключові слова: Сенат, Неодмінна рада, Державна рада, Рада національностей, Рада Федерації.

Актуальність проблеми. У зв'язку із радикальними змінами суспільно-політичного устрою багатьох країн світу та у співвідношеннях між ними і традиційно демократичними державами загострилась актуальність дослідження пов'язаних із парламентаризмом проблем, які набувають наукового, практичного та політичного значення. Це стосується й питання відносно історичного розвитку представницьких установ Росії, що виявився частково замовчуваним, а значною мірою сфальсифікованим і перекрученим. Не менш актуальною постає також проблема витоків та подальшої еволюції двопалатного представництва, у тому числі історії тієї чи іншої його частини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі виходили друком праці, в яких досліджувалися різні етапи еволюції верхньої палати російського парламенту. До 1917 р. В. Данєвський, В. Щеглов та М. Шильдер писали про запровадження Державної ради 1801–1810 рр. та її сутність [3; 21, с. 20]. На початку ХХ ст. ліберальні правознавці Д. Грімм, В. Гессен, М. Горенберг, О. Камінка, М. Ковалевський, М. Лазаревський, Б. Нольде, К. Соколов, А. Фон-Резон, Л. Яснопольський, І. Яшунський та інші у журнальних статтях розглядали статус та діяльність Державної ради 1906 р. Радянські історики О. Степанський, О. Бородін, О. Новікова висвітлювали роль Державної ради 1906–1917 рр. у класовій боротьбі [17; 2; 13]. Після 1991 р. сутність верхньої палати народного представництва Росії 1906–1917 рр. досліджували історики О. Бородін, В. Дьомін, О. Юртаєва, а у вітчизняній науці — О. Зінченко [1; 4; 22; 6, с. 7]. Разом із тим зазначені автори частково торкалися

еволюції верхньої палати лише у плані перетворення дорадчої Державної ради 1810 р. на законодавчу 1906–1917 рр. У зв'язку з відсутністю присвячених порушеній проблемі праць *мету* статті й становить спроба заповнити таку прогалину у висвітленні одного з актуальних аспектів еволюції теорії та практики становлення народного представництва Росії впродовж понад два з половиною століття.

Виклад основного матеріалу. З виникненням у Росії абсолютизму і скасуванням Петром I наприкінці XVII ст. Боярської думи постала необхідність у створенні установи, яка була б здатною замінити останню в нових історичних умовах. Такі спроби здійснювались упродовж XVIII ст. запровадженням Ближньої канцелярії, Кабінету Його Імператорської Величності та Сенату Петра I, Верховної таємної ради Катерини I, Кабінету Анни Іоанівни, Конференції Єлизавети Петрівни, Ради Петра III, Катерини II та Павла Петровича. Усі згадані царі прагнули за допомогою запровадження нових дорадчих органів забезпечити законність в управлінні державою. Цей процес постійно набував наростаючих якісних ознак. Так, Катерина II усвідомила необхідність розподілу гілок влади відповідно до теорії Ш. Л. де Монтеск'є і здійснила спробу запровадити постійно діючу законодорадчу Державну раду з конкретно визначеним устроєм, компетентністю та характером діловодства. Однак їй не вдалося здійснити свій намір.

Паралельно з цим процесом у XVIII ст., після смерті Петра I, під впливом європейської теорії та практики почали розвиватися ідеї конституціоналізму, у тому числі двопалатного народного представництва. У запропонованих верхівкою російських аристократів Анні Іоанівни у січні 1730 р. «Кондиціях» йшлося про можливість її правління лише за наявності в країні Верховної таємної ради і Сенату, до особового складу якого входили генерали, члени колегій та дворянські вельможі. «Кондиції» були скопійовані з польських та шведських документів і визначали Сенат органом, що надає допомогу Верховній таємній раді [8, с. 239–240]. І. Панін (1718–1783) запропонував Катерині II проект запровадження двопалатного народного представництва, який копіював шведську систему державного устрою і передбачав Імператорську раду та Сенат [8, с. 241–242]. З проектом двопалатного представництва — сенатом та зборами депутатів — виступали секретар Катерини II А. Безбородко (1747–1799) та посол в Англії і Голландії, президент Комерц-колегії О. Воронцов (1741–1805) [8, с. 244–245]. Ідеї дворянських лібералів XVIII ст. справили помітний вплив на розвиток конституціоналізму початку XIX ст., у тому числі на опрацьовані у 1809 р. М. Сперанським «План загальної державної перебудови», а також Н. Новосільцевим та П. Вяземським у 1818–1820 рр. проект «Державної уставної грамоти Російської імперії».

Система поділу гілок влади в Росії була створена Олександром І. 30 березня 1801 р. він запровадив Неодмінну раду з постійним існуванням, а 5 квітня видав «Наказ Державній Раді» [14, с. 63–70, 70–96]. У ньому підкреслювалося, що діяльність Ради стосується лише міркувань стосовно законодавства відповідно до ініціатив монарха і жодним чином не торкається виконавчої влади. Запровадження Неодмінної ради, яка вже на початку своєї діяльності одержала назву Державної, було кроком уперед порівняно з Радами Катерини II та Павла Петровича, оскільки в «Наказі» Раді 1801 р. чітко визначалась її законодавча роль. В її виконанні Раді мала допомагати утворена 5 червня 1801 р. комісія законів. Це свідчить, що Рада була покликана Олександром І до здійснення задуманих ним реформ. І дійсно, Неодмінна рада вирішила безліч питань управління державою. У 1809 р. М. Сперанський опрацював «Вступ до укладання державних законів», або «План загальної державної перебудови», що передбачав перетворення Росії на конституційну монархію із запровадженням двопалатного законодавчого представництва — призначуваної монархом верхньої палати Державної ради та обираної чотириступеневими виборами нижньої палати Державної думи [16, с. 76]. Фактично «План...» М. Сперанського виявився першим реальним і цілісним проектом запровадження в Російській імперії двопалатного законодавчого представництва і перетворення її на правову державу. Олександр І схвалив працю, але вирішив утілювати проект у життя поступово, починаючи з Державної ради [9, с. 211]. Відповідно до цього та у зв'язку із невизначеністю статусу Неодмінної ради у 1810 р. М. Сперанський написав «Утворення Державної ради», яке визначало особливості її устрою, діяльності і, згідно з волею монарха, не законодавчих, а дорадчих повноважень [18, с. 70–96].

Така воля Олександра І визначила і дорадчий характер «Державної уставної грамоти Російської імперії», яку написали у 1818–1820 рр. Н. Новосільцев, П. Вяземський та французький юрист А. Дешан. Народне представництво складалось із Сенату — верхньої палати і нижньої — посольської палати. Сенат складався із великих князів, тобто членів імператорської фамілії, а також інших, призначуваних монархом на довічне членство осіб. Склад посольської палати також призначався імператором із числа обраних намісницькими посольськими палатами кандидатів [9, с. 213].

Разом із тим упродовж XIX ст. у Росії виникла низка конституційних проєктів різного політичного спрямування, які неодмінно передбачали запровадження двопалатного представництва: у 1824 р. — П. Пестеля, у 1825 р. — М. Муравйова, у 40-ві рр. — А. Бердяєва, у 1860 р. — П. Долгорукова, у 1862 р. — Л. Блюмера, у 1863 р. — П. Валуєва, у 1881 р. — М. Лоріс-Мелікова, П. Шувалова, у 1883 р. — І. Ігнат'єва, у середині 90-х рр. — лібе-

ральних земців. Слід зазначити, що лише «Уставна грамота слов'яно-російської імперії» М. Муравйова передбачала федеративний устрій конституційно-монархічної держави [9, с. 212, 240, 242, 225, 228, 229, 216, 217, 231]. Сучасний російський історик права А. Смірнов зазначав, що у XVIII та XIX ст. у Росії виникло багато конституційних проектів, які «залишались у чорнильниці або, у кращому разі, в архівосховищах» [15, с. 42]. Вони передбачали двопалатне представництво у двох формах: безпосереднього запровадження конституцією чи монаршим указом обох палат або, у XVIII ст., введенням представників дворянства до складу Сенату, а після 1810 р. — шляхом введення до Державної ради земських та міських обраних делегатів. Така тенденція спостерігалася й на початку XX ст. У жовтні 1904 р. міністр внутрішніх справ П. Святополк-Мирський надіслав Миколі II «Записку» із повторенням ідеї М. Лоріс-Мелікова. У 1904–1905 рр. ліберали опрацювали два проекти конституції, що передбачали земську палату і палату народних представників [9, с. 218, 234].

У своїй більшості ці проекти XVIII — початку XX ст. виходили із принципів урядової політики, передбачали збереження абсолютної монархії. Проте вони справили вплив на подальший розвиток російського конституціоналізму взагалі та ідеї двопалатного народного представництва зокрема. На думку А. Смірнова, говорячи про витоки та передумови конституційних реформ початку XX ст., слід відзначити зв'язок епох, вплив «Великих реформ 1860-х років», а також ту обставину, що провідну роль у цих перетвореннях, створенні та діяльності Державної думи і нової Державної ради «відігравали особи-творці конституційних проектів 60–70-х років (П. П. Сємьонов-Тяньшанський, С. А. Муромцев, Д. М. Сольський, І. Л. Горемікін, В. К. Плеве та інші)» [15, с. 41]. Певною мірою це відіграло вирішальну роль у відмові реформаторів 1905 р. від ідеї П. Валуєва, М. Лоріс-Мелікова, П. Святополка-Мирського, як і їх попередників, про утворення двопалатних представницьких органів шляхом введення у Державну раду представників земств та міст. Укладання «Запровадження» дорадчої, Булігінської Думи відбулося застосуванням розпорядку Державної ради і положень М. Сперанського про устрій Думи, які, на погляд А. Смірнова, «багато у чому зберігають значення до наших днів» [15, с. 44]. Так звана Булігінська концепція законодавчого представництва, що передбачала виникнення двох дорадчих установ — бюрократичної (призначуваної) Державної ради — верхньої палати — та обраної багатоступеневими становими виборами Державної думи — нижньої палати — була закріплена у трьох актах 6 серпня 1905 р.: Маніфесті про запровадження Державної думи 6 серпня 1905 р., Запровадженні Державної думи 6 серпня 1905 р. та Положенні про вибори до Державної думи 6 серпня 1905 р. [12, с. 98–101, 114, 115–134].

Однак перша російська революція змусила реформаторів відмовитися від запровадження дорадчого представництва. У лютому — квітні 1906 р. Манифестом про зміну Запровадження Державної ради та про перегляд Запровадження Державної думи 20 лютого 1906 р., Запровадженням Державної ради 24 квітня 1906 р. та Основними Державними Законами Російської імперії 23 квітня 1906 р. вона врешті-решт була перетворена на конституційну монархію із двопалатним законодавчим народним представництвом — Державною радою та Державною думою [5, с. 253–256, 144–171, 54–74]. У статтях 7 та 86 Основних Державних Законів говорилося, що законодавча влада в країні здійснюється монархом у поєднанні з Державною радою та Державною думою і жоден закон не може одержати силу без ухвалення Державною думою [12, с. 55, 68]. Статті 31 та 32 Запровадження Державної думи 20 лютого 1906 р. називали головним предметом її відення видання нових і перегляд старих законів [5, с. 946–947]. Про це йшлося й у ст. 43 Запровадження Державної ради 23 квітня 1906 р. [12, с. 152]. Таким чином, Російська імперія на початку ХХ ст. була перетворена на конституційну монархію із запровадженням двопалатного законодавчого представництва із збереженням передбачених «Планом...» М. Сперанського представницьких установ, а саме Державної думи та Державної ради.

Як верхня палата законодавчого народного представництва Державна рада володіла всіма наданими нижній палаті повноваженнями і відрізнялася від останньої тільки порядком комплектування особового складу. Коли депутати Державної думи повністю були обиралими, то відповідно до ст. 9 Запровадження Державної ради її члени складались із половини призначуваних і половини обраних [12, с. 10]. Призначувані монархом державні радники повинні були відзначатися двома особливостями: відданістю владі та належністю до вищої бюрократії, яка мала великий досвід в управлінні державою. Так, у складі призначуваних членів верхньої палати у 1907 р. були 38 дійсних таємних радників, 21 таємний радник, 10 генерал-ад'ютантів, 11 генералів та адміралів, 1 обер-камергер, 2 обер-гофмаршали, 2 обер-єгермейстери, 8 гофмейстерів, 7 шталмейстерів та 2 єгермейстери [6, с. 58]. Друга половина особового складу верхньої палати обиралась у п'яти куріях: православного духовенства, губернських земських зборів, дворянських громад, промисловців та комерсантів, представників науки — академії та університетів. Вивчення виборного складу Державної ради показує, що в ній переважну більшість склали князі, графи, барони, сенатори, статс-секретарі, дійсні таємні радники, повні генерали та адмірали, архієпископи, мануфактур-радники та комерц-радники. Це свідчить про те, що вони, як і призначувані радники, мали багаторічний досвід державного управління, а велике землеволодіння, промислові та комерційні підприємства забезпечували їхню матеріальну незалежність

і державницький підхід до вирішення законодавчих питань. До цього додавалася велика інтелектуальна сила хоча і нечисленної групи вчених. О. Юртасва з цього приводу у 2001 р. писала: «У жодному разі не ідеалізуючи Державну раду, можна, напевне, сказати, що від самого свого виникнення у 1810 р. ця аристократична установа не тільки не була зосередженням ретроградів та обскурантів, але, навпаки, виявлялася зібранням досвідчених державних діячів, для багатьох з яких суспільний прогрес, благо Росії, закон поставали понад усе» [22, с. 153]. Упродовж 1906–1916 рр. із 3550 ухвалених Державною думою законопроектів Державна рада підтримала 3291 [4, с. 97]. Отже, практика показала стабільну і законотворчу ефективність функціонування верхньої палати парламенту Російської імперії 1906–1917 рр. У той же час слід зазначити, що ця результативність, як і її наслідки для долі країни, могли бути зовсім іншими. У роки Першої світової війни монархічна влада докладала всіляких зусиль для усунення палат народного представництва від законодавчого розв'язання життєво важливих проблем, які породжувались умовами воєнної доби. Унаслідок цього Державна дума та Державна рада ухвалили набагато менше законодавчих актів проти 1378 актів та постанов, що були запроваджені відповідно до ст. 87 Основних державних законів про надзвичайний стан та у порядку верховного управління. Політика відсторонення законодавчих установ від розв'язання життєво важливих проблем воєнної доби виявилась одним із чинників падіння монархічної системи в лютому 1917 р. [7, с. 84]. Керівництво російського парламенту утворило Тимчасовий уряд, який підготував проект конституції для ухвалення наступними Установчими зборами, якому були притаманні два принципи: двопалатного парламенту та федерального устрою країни [9, с. 223].

Однак Тимчасовий уряд не впорався з проблемами продовження війни і внутрішньополітичною ситуацією та у жовтні 1917 р. був повалений більшовицьким переворотом. Ухвалена у липні 1918 р. більшовицька Конституція РРФСР декларувала принцип федералізму в тексті і навіть назві країни, але не передбачала створення відповідних установ. І лише Конституція СРСР 1924 р. констатувала федеральний устрій Союзу і розподіл ЦВК СРСР на дві палати — Раду Союзу та Раду Національностей [19, с. 89]. Принцип федералізму успадкувала й Конституція СРСР 1936 р., проголошуючи, що вищим органом державної влади є Верховна Рада СРСР, яка розподіляється на дві палати — Раду Союзу та Раду Національностей [11, ст. 30, 33, с. 9]. Як і в основних законах 1918 та 1924 рр., у тексті 1936 р. підкреслювалися класовий зміст «соціалістичної держави робітників та селян» і належність усієї влади «трудящим міста та села в особі Рад депутатів трудящих» [11, ст. 1, 3, с. 5]. Разом із тим у ст. 126 декларувалася керівна роль більшовицької партії в управлінні суспільством і державою [11, с. 20]. Це положення Конституції фактич-

но перетворювало всі інші декларації на пропагандистський матеріал. Упродовж існування більшовицького режиму — 1917–1991 рр. — не радянські і не представницькі органи вирішували питання державного управління, а Політбюро ЦК КПРС.

Після розвалу СРСР ідею федерального устрою успадкувала посткомуністична Росія. Конституція Російської Федерації 12 грудня 1993 р. наповнила принцип федералізму реальним змістом [10]. Цей принцип, як і характер держави, закріплено у назві країни — «Російська Федерація» — та тексті ст. 1: «Російська Федерація — Росія є демократичною федеративною правовою державою з республіканською формою правління» [10, с. 1]. Парламент Росії — Федеральні Збори — складається із двох палат — Державної Думи та Ради Федерації. Особовий склад Ради Федерації формується посиланням двох представників кожним суб'єктом Російської Федерації: одного від представницького та одного від виконавчого органів державної влади [ст. 94–95, с. 22]. Усього ж у Російській Федерації 83 суб'єкти: 21 республіка, 9 країв, 46 областей, 2 міста федерального значення, 1 автономна область, 4 автономних округи [10, ст. 65, с. 13–14]. Отже, до Ради Федерації входять 166 членів. До ведення Ради Федерації належать: затвердження кордонів поміж суб'єктами Федерації, затвердження указів Президента Федерації про запровадження воєнного та надзвичайного станів, вирішення питання про можливості використання Збройних Сил Федерації за межами її території, призначення виборів Президента Російської Республіки, відсторонення Президента від посади, призначення на посаду суддів Конституційного Суду Федерації, Верховного Суду та Вищого Арбітражного Суду Федерації, призначення на посаду і звільнення з неї Генерального прокурора Федерації, призначення на посаду і звільнення з неї заступника Голови Рахункової палати та половини складу її аудиторів [10, ст. 102, с. 24].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Ідея двопалатного представництва в Росії впливала, по-перше, із прагнення вищої аристократії обмежити владу абсолютного монарха своєю узаконеною участю в управлінні державою; по-друге, поступкою дворянству. Еволюція цієї ідеї, а разом із нею і верхньої палати, тривала понад два з половиною століття — від 1730 до 1993 р. До неї доклали зусиль конституціоналісти різних спрямувань: дворянського, урядового, ліберального та революційного. Саме такі чинники, а також впливи західноєвропейських і суто російських теорій та концепцій визначали події та зміни внутрішньополітичного і зовнішньополітичного характеру, зумовили періодичні зміни її змісту, форм і практичної реалізації. Ці зміни полягали у станово-класовому характері представництва, безпосередньому передбаченні верхньої та нижньої палат чи розширенні реально існуючих монархічних дорадчих

органів, зокрема Державної ради 1801–1905 рр. Ідея федералізму в побудові двопалатного представництва виявилася виплодом теоретиків революційного конституціоналізму, знайшла практичне застосування в усіх радянських конституціях 1918–1977 рр. Проте вони успадкували станово-класовий принцип побудови представництва і мали лише пропагандистський характер через відсутність у Рад реальної влади, яка цілковито зосереджувалася в руках партійної верхівки. Однак цю ідею було використано у побудові демократичної Російської Федерації, де вона відіграла визначальну роль у запровадженні верхньої палати народного представництва відповідно до Конституції 1993 р., а саме Ради Федерації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бородин А. П. Государственный Совет России (1906–1917) / А. П. Бородин. – Киров : Вятка, 1999. – 368 с.
2. Бородин А. П. Государственный совет и столыпинская программа преобразований в области местного управления, суда и начального образования : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / А. П. Бородин. – М., 1977. – 21 с.
3. Даневский В. П. История образования Государственного Совета России / В. П. Даневский. – СПб. : Тип. Втор. Отд. Е. И. В. Канцелярии, 1859. – 167 с.
4. Демин В. А. Верхняя палата Российской империи (1906–1917) / В. А. Демин. – М. : РОССПЭН, 2006. – 376 с.
5. Законодательные акты переходного времени 1904–1908 гг. – СПб. : Право, 1909. – 1018 с.
6. Зінченко О. В. Державна рада Російської імперії 1906–1916 років / О. В. Зінченко. – Х. : Колорит, 2005. – 308 с.
7. Зінченко О. В. Законодавча діяльність Державної ради Російської імперії (1906–1917) / О. В. Зінченко. – Х. : НТМТ, 2010. – 180 с.
8. История буржуазного конституционализма XVII–XVIII вв. – М. : Наука, 1983. – 296 с.
9. История буржуазного конституционализма XIX в. – М. : Наука, 1986. – 280 с.
10. Конституции государств – участников СНГ. – М. : Норма-Инфра, 1999. – 736 с.
11. Конституции Союза ССР и Союзных Республик. – М. : ВЦИК, 1937. – 271 с.
12. Конституция Российской империи. – СПб. : Экон. Тип., 1907. – 240 с.
13. Новикова Е. А. Государственный Совет в годы первой мировой войны 1914–1917 (из истории кризиса «верхов» накануне Февральской буржуазной революции) : дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Е. А. Новикова. – М., 1985. – 244 с.
14. I-е Полное Собрание Законов Российской империи : в 45 т. – СПб., 1830. – Т. 26.
15. Смирнов А. Ф. Государственная дума Российской империи 1906–1917 : ист.-правовой очерк / А. Ф. Смирнов. – Челябинск : Социум, 2010. – 624 с.
16. Сперанский М. М. Проекты и записки / М. М. Сперанский. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1961. – 229 с.

17. Степанский А. Д. Государственный совет в период революции 1905–1907 гг. (Из истории «второго шага по пути превращения самодержавия в буржуазную монархию») : дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / А. Д. Степанский. – М. : МГУ, 1965. – 366 с.
18. Учреждение Государственного Совета 1901 г. – СПб. : Гос. тип., 1901. – 132 с.
19. Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. – К. : Ін Юре, 1977. – Т. 2. – С. 229–244.
20. Шильдер Н. К. Император Александр I, его жизнь и царствование / Н. К. Шильдер. – СПб. : Изд-во Сената, 1904. – 806 с.
21. Щеглов В. Г. Государственный Совет в России в особенности в царствование императора Александра Первого : ист.-юрид. очерк / В. Г. Щеглов. – Ярославль : М. Х. Фалька, 1892. – 980 с.
22. Юртаева Е. А. Государственный Совет России (1906–1917 гг.) / Е. А. Юртаева. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 200 с.

ИСТОКИ И ЭВОЛЮЦИЯ ВЕРХНЕЙ ПАЛАТЫ РОССИЙСКОГО ПАРЛАМЕНТА (1801–1993 гг.)

Зинченко Е. В.

Установлены исторические предпосылки возникновения и особенности поступательного развития концепции верхней палаты российского парламента. Рассмотрен ряд этапов ее эволюции — от предъявления аристократической верхушкой России Анне Иоановне в 1730 г. «Кондиций» до учреждения предусмотренного Конституцией РФ 1993 г. Совета Федерации.

Ключевые слова: Сенат, Непременный совет, Государственный совет, Совет национальностей, Совет Федерации.

SOURCES AND EVOLUTION OF THE UPPER HOUSE OF THE RUSSIAN PARLIAMENT (1801–1993)

Zinchenko O. V.

Historical preconditions of emergence and feature of forward development of the concept of the upper house of the Russian parliament are established. A number of stages of its evolution — from presentation by an aristocratic top of Russia to Anna Ioanovna in 1730 is considered. «Standards» before establishment provided by the Constitution of the Russian Federation 1993 Federation Council.

Key words: Senate, Indispensable council, State Council, Soviet of Nationalities, Federation Council.

УДК 323:[351.746.1:316.334.56](477)

О. А. Баталов, кандидат філософських наук

ВИКЛИКИ УРБАНІЗАЦІЇ ДЛЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Проаналізовано сучасні виклики урбанізації для національної безпеки України (недостатній розвиток міської інфраструктури, забруднення навколишнього середовища, міграційні процеси, зростання соціально-економічної нерівності та протестних настроїв). Запропоновано заходи щодо зміцнення національної безпеки Української держави.

Ключові слова: національна безпека, урбанізація, техногенні загрози, безпека життєдіяльності, вразливість суспільства, надзвичайні ситуації.

Актуальність проблеми зумовлена активними процесами урбанізації, що відбуваються в сучасному світі. Унаслідок урбанізації вперше в історії людства виникла ситуація, коли чисельність міського населення зрівнялася із сільським (наприклад, частка міського населення у Європі вже перевищила 70 % і продовжує зростати, а в середньому по світу цей показник дорівнює 50 % [1]). Міста одночасно стали і центрами економічного, культурного та політичного розвитку, і місцями концентрації найгостріших проблем (екологічних, соціально-економічних, політичних). Саме останні формують виклики національній безпеці. Оскільки Україна належить до країн так званої «старої урбанізації», що перейшли «урбаністичний екватор» (50 % міського населення) ще у 60-х рр. XX ст. [2, с. 135], то до викликів національній безпеці, породжених сучасною хвилею урбанізації (зростання соціально-економічної нерівності та протестних настроїв, міграційні процеси), додаються виклики, що були сформовані ще за часів СРСР (забруднення навколишнього середовища внаслідок стрімкого розвитку промисловості, побудова міської інфраструктури, яка не відповідає сучасним потребам).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням динаміки українських урбанізаційних процесів займаються М. Алфьоров [3] та В. Вечерський [4]. Г. Рудько аналізує техногенно-екологічну безпеку геологічного середовища [5]. Техногенні та природні проблеми в контексті національної безпеки України вивчає Д. Бірюков [1; 2]. С. Кондратов розробляє стратегію захисту критичної інфраструктури (що є особливо актуальним у міських умовах [6]).

Метою статті є дослідження сучасних викликів урбанізації для національної безпеки України та запропонування дієвих заходів щодо розв'язання зазначених проблем.

Виклад основного матеріалу. Унаслідок урбанізації у внутрішньому розвитку більшості регіонів України виникли численні соціально-економічні, культурні та освітні диспропорції. Наприклад, населення міст (особливо обласних центрів) одержує вищу заробітну плату, ніж мешканці сільської місцевості. Зокрема, у 2012 р. у Харківській області найвищою була заробітна плата у м. Харкові (2724 грн, що на 3,5 % вище за середній показник по області), а найнижчий рівень заробітної плати (не перевищує 70,4 % від середнього) був у таких переважно аграрних районах, як Золочівський та Коломацький [7]. У Донецькій області в 2012 р. найвищі показники середньомісячної зарплати мали мешканці розвинених промислових міст (Красноармійськ — 5130 тис. грн, Новогродівка — 5065 тис. грн), а найменші — мешканці територій із домінуванням аграрного сектору (Володарський район — 2018 тис. грн, Слов'янський район — 2065 тис. грн). Розвинена логістична мережа зосереджена перш за все навколо обласних центрів, що підтверджує динаміка перевезень. Зокрема, у Закарпатській області протягом січня — червня 2012 р. за обсягами пасажирських перевезень розрив між урбанізованим Ужгородським районом та переважно аграрним Берегівським районом склав 48 разів [7]. Житлове будівництво ведеться переважно в обласних центрах та на промислово розвинених територіях. Наприклад, у 2011 р. у Дніпропетровській області найбільше житла було побудовано у містах Дніпропетровськ (50,2 % від усього збудованого житла) та Кривий Ріг (13,8 %) [7]. Мережу освітніх та культурно-розважальних закладів також зосереджено у великих містах. Отже, можна констатувати, що *активні урбанізаційні процеси формують такий виклик національній безпеці України, як значне розшарування населення за рівнем доходів та можливостей для самореалізації*. Зокрема, це може впливати на погіршення самопочуття громадян та формування негативних настроїв стосовно влади.

Унаслідок зазначених диспропорцій на регіональному рівні відбувається міграція населення із сільської місцевості до великих міст (особливо молоді). Фактично ця тенденція спостерігається з радянських часів і призводить до відтоку із сільської місцевості найактивнішої частини населення. У внутрішньоукраїнській міжрегіональній міграції протягом січня — вересня 2013 р., як і в попередні роки, найпривабливішими лишалися такі сильноурбанізовані регіони, як Донецька (35 384 осіб), Дніпропетровська (31 061 осіб), Харківська (30 972 осіб) області та м. Київ (26 489 осіб) [8]. Однак на цей час потенційний виклик національній безпеці *формує вже не внутрішня міграція (що було актуальним за доби СРСР), а імміграція в контексті негативної демографічної*

динаміки природного скорочення чисельності українського населення (зокрема, з 2001 р. по 2012 р. в Україні внаслідок природного скорочення з п'яти міст, в яких мешкало понад 1 мільйон населення, лишилося три [2, с. 136]). Так, згідно з даними Державної служби статистики України, станом на 1 жовтня 2013 р. з початку року чисельність населення України природним чином скоротилася на 117 732 осіб [9], а завдяки зовнішньому міграційному приросту — збільшилася на 19 750 осіб [8]. Найбільш привабливими для зовнішньої міграції є Харківська область (за січень — вересень 2013 р. до неї прибуло 6024 осіб), АР Крим (3645 осіб) та м. Київ (4693 осіб), причому переважна більшість іммігрантів концентрується саме у великих містах (зокрема, з 793 осіб, які приїхали до м. Києва у січні — червні 2013 р., 20,9 % є іноземцями [10]). Оскільки більшість іммігрантів виявляється задіяною на низькокваліфікованих роботах, а на державному рівні не впроваджуються ефективні програми щодо їх адаптації та асиміляції, то такі міграційні процеси з часом можуть мати своїм наслідком «гетизацію» частини міських районів. Цей виклик для національної безпеки у майбутньому може спричинити й численні міжетнічні та міжкультурні конфлікти (приклади Франції, Німеччини, Іспанії).

Ще одним викликом урбанізації для національної безпеки України є підвищена вразливість органів влади перед протестами (у формі мітингів, страйків, блокування роботи владних установ) у містах (особливо у Києві), мотивом яких можуть бути політичні вподобання (події 2004 р., що суттєво вплинули на перебіг президентських виборів), економічні проблеми (так званий «податковий майдан» у 2010 р.) або соціально важливі питання (так званий «євромайдан» у 2013 р. або протести мешканців м. Маріуполя проти забруднення повітря у 2012 р.). Як свідчить український та світовий досвід, протести у містах здатні значною мірою завадити управлінській діяльності на регіональному або навіть загальнодержавному рівні.

Безпека міст багато в чому залежить від стану інфраструктури (енергетичної, транспортної, комунікаційної), що забезпечує життєдіяльність міського населення. У великих містах, до яких спрямовані основні міграційні потоки, збудована переважно за часів СРСР інфраструктура (наприклад, Київський метрополітен) часто не відповідає викликам сучасності. Для всіх міст України актуальним є такий виклик для національної безпеки, як зношеність міської інфраструктури та її недостатня модернізація, що збільшує вразливість суспільства до надзвичайних ситуацій техногенного характеру. На цей час модернізація майже всіх міських інфраструктурних об'єктів України через нестачу фінансування відбувається недостатніми темпами. Наприклад, у Києві у 2012 р. було відремонтовано лише 8,9 % від усього обсягу проблемного дорожнього покриття, а капітальний ремонт доріг було виконано лише на 2,3 % від потреби [2, с. 139]. Модернізація Бортницької станції аерації потребує

близько 27–48 % від бюджету Києва на 2013 р., що фактично унеможлиблює її [1]. Новозбудовані інфраструктурні об'єкти часто не відповідають усім необхідним критеріям безпеки. Наприклад, нові станції метрополітену зазвичай вводяться в дію, не будучи достатньою мірою облаштованими автономними джерелами живлення та системами очищення повітря. У сфері міського житлово-комунального господарства (ЖКГ) поступово накопичуються проблеми: близько 40 % міських центральних теплових пунктів України та 14 % теплових мереж знаходяться в аварійному стані; строк експлуатації 57 % міських котелень перевищує 20 років, а їх застаріла автоматика призводить до виникнення аварійних ситуацій; з понад 4 тис. км київських водопровідних мереж 20,8 % є повністю амортизованими [1]. Темпи створення об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ) є недостатніми (станом на початок 2013 р. ОСББ було охоплено лише 24 % загальної площі житлових будинків) [11].

Наслідком діяльності міст (перш за все мегаполісів та промислових монофункціональних) є формування такого виклику для національної безпеки України, як забруднення навколишнього середовища, що не тільки погіршує рівень життя населення, а й провокує екологічно вмотивовані протести. Так, саме міста є найбільшими забруднювачами повітря та водних об'єктів. На території великих та промислово розвинених міст поступово накопичуються відходи виробництва та споживання. Наприклад, у межах м. Вінниці зберігається понад 400 тис. т відходів хімічного виробництва [12], а на території м. Кіровограда знаходяться відвали забалансової уранової руди [13, с. 105]. Тверді побутові відходи (ТПВ) накопичуються переважно на території міст, в яких відсутні заводи з переробки ТПВ (міста Хмельницький [14], Суми [15], Кіровоград [16] та Вінниця [17]).

Крім перелічених викликів національній безпеці України існують й урбанізаційні проблеми значно меншого масштабу. Наприклад, у більшості українських міст немає чітко затверджених меж їх територій, унаслідок чого новозбудовані житлові масиви часто опиняються не у міській, а у районній адміністративній належності. При плануванні розвитку міст часто не враховується потенціал прилеглих територій (хоча цього вимагають, зокрема, Державні будівельні норми ДБН-360-92** [18]). У Генеральних планах розвитку міст зазвичай відсутній чіткий план використання навколишніх земельних ресурсів.

Висновки. Сучасні процеси урбанізації формують такі виклики для національної безпеки України, як розшарування населення за рівнем доходів та можливостей для самореалізації; імміграція при природному скороченні чисельності населення України; підвищена вразливість органів влади перед протестами у містах; зношеність міської інфраструктури та її недостатня

модернізація; забруднення навколишнього середовища, що не тільки погіршує рівень життя населення, а й провокує екологічно вмотивовані протести.

З метою адекватної «відповіді» на зазначені виклики, що дозволить забезпечити національну безпеку України, необхідними є:

1) розроблення заходів щодо зменшення соціально-економічного розшарування між населенням міст і сіл, зокрема:

- проведення диверсифікації виробництва;
- стимулювання у сільській місцевості розвитку малого та середнього підприємництва;

2) запровадження системи управління міграційними потоками, для чого органам влади кожного великого міста потрібно чітко визначити, скільки і якої спеціалізації фахівців із-за кордону необхідно залучити для подальшого розвитку міста;

3) активне використання світового досвіду (зокрема, європейського) при розробці адекватної системи реагування на протестні акції у містах;

4) забезпечення модернізації міської інфраструктури та поліпшення якості житлово-комунальних послуг, для чого необхідно:

– у кожному місті розробити план модернізації об'єктів міської інфраструктури, чітко зазначивши, за рахунок яких коштів проводитимуться ті або інші роботи;

- на місцевому рівні сприяти створенню ОСББ;

5) розробка заходів щодо захисту навколишнього середовища завдяки:

- упровадженню технологій відновлювальної енергетики;
- забезпеченню ефективної утилізації відходів виробництва та споживання;
- модернізації систем очистки на підприємствах промисловості та ЖКГ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бірюков Д. С. Сучасні проблеми урбанізації в контексті національної безпеки України [Електронний ресурс] : аналіт. зап. / Д. С. Бірюков. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1165/>.
2. Бірюков Д. С. Техногенні та екологічні проблеми урбанізації / Д. С. Бірюков // Стратег. пріоритети. – 2013. – № 2 (27). – С. 135–141.
3. Алфьоров М. А. Урбанізаційні процеси в Україні в 1945–1991 рр. / М. А. Алфьоров. – Донецьк : ТОВ «Сх. вид. дім», 2012. – 552 с.
4. Вечерський В. В. Спадщина містобудування України. Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В. В. Вечерський. – К. : НДІТІАМ, 2003. – 522 с.
5. Рудько Г. І. Техногенно-екологічна безпека геологічного середовища / Г. І. Рудько. – Львів, 2001. – 220 с.

6. Бірюков Д. Стратегія захисту критичної інфраструктури в системі національної безпеки держави / Д. Бірюков, С. Кондратов // Стратег. пріоритети. – 2012. – № 3 (24). – С. 107–113.
7. Стимулювання економічного зростання на місцевому рівні [Електронний ресурс] / С. О. Біла, О. В. Шевченко, М. О. Кушнір [та ін.]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/2013_nauk_an_rozrobku/region_zrostan.pdf.
8. Міграційний рух населення у січні – вересні 2013 р. Дані Державної служби статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
9. Природний рух населення у січні – вересні 2013 р. Дані Державної служби статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
10. Міграційний рух населення за січень – червень 2013 р. у м. Києві [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gorstat.kiev.ua/p.php?c=242&lang=1>.
11. Проблеми створення оптимальних систем теплозабезпечення міст України [Електронний ресурс] : аналіт. записка / Регіон. філ. НІСД у м. Дніпропетровську. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1215/>.
12. Яворська О. Г. Екологічні проблеми Вінницької області та шляхи їх вирішення / О. Г. Яворська // І-й Всеукраїнський з'їзд екологів : міжнар. наук.-техн. конф., 4–7 жовт. 2006 р. : тези доп. – Вінниця, 2006. – С. 188.
13. Регіональна доповідь про стан навколишнього природного середовища Кіровоградської області. – Кіровоград : Центр.-Укр. вид-во, 2011. – 171 с.
14. Екологічний паспорт Хмельницької області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.menr.gov.ua/content/article/5995>.
15. Екологічний паспорт Сумської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.menr.gov.ua/content/article/5991>.
16. Екологічний паспорт Кіровоградської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.menr.gov.ua/content/article/5984>.
17. Екологічний паспорт Вінницької області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.menr.gov.ua/content/article/5975>.
18. Державні будівельні норми [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mega-service-ltd.com/UserFiles/File/dbn-360-92.htm>.

ВЫЗОВЫ УРБАНИЗАЦИИ ДЛЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УКРАИНЫ

Баталов А. А.

Проанализированы современные вызовы урбанизации для национальной безопасности Украины (недостаточное развитие городской инфраструктуры, загрязнение окружающей среды, миграционные процессы, рост социально-экономического неравенства и протестных настроений). Предложены меры по укреплению национальной безопасности Украинского государства.

Ключевые слова: *национальная безопасность, урбанизация, техногенные угрозы, безопасность жизнедеятельности, уязвимость общества, чрезвычайные ситуации.*

URBANIZATION CHALLENGES FOR THE NATIONAL SAFETY OF UKRAINE

Batalov O. A.

The modern urbanization challenges for the national safety of Ukraine have been analyzed. These challenges are the following: the insufficient development of municipal infrastructure, pollution of the environment, migration processes, and rise of economic and social inequality and protest moods. The measures for strengthening the national safety of Ukraine have been proposed.

Key words: national safety, urbanization, technological environmental impact, life safety, vulnerability of the society, emergency situations.

УДК 323.02(477)

I. В. Жеребятнікова, кандидат соціологічних наук

ПОЛІТИЧНА АКСІОЛОГІЯ: ГЕНЕЗА ТА НОВІ ОРІЄНТИРИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Досліджено еволюцію та особливості розвитку політичної аксіології як окремої галузі суспільно-політичного знання. Визначено аксіологічну динаміку та істотний вплив ціннісних факторів на характер політичних процесів. Розглянуто перспективні напрями аналізу ціннісних основ політичного життя сучасного українського суспільства.

Ключові слова: політична аксіологія, політичні цінності, політична сфера, система політичних цінностей, політичний процес.

Актуальність проблеми. На сучасному етапі в Україні відбувається радикальна трансформація політичної системи суспільства, політичного режиму та інститутів влади, загострюється суперництво між політичними силами, ускладнюється взаємодія між державою та громадянським суспільством, з'являються нові форми участі громадян у політиці. Суспільно-політичні процеси мають по суті аксіологічні виміри, адже вони формуються та протікають у межах системи цінностей, яка є інтегруючою та солідаризуючою у певній політичній спільноті. У зв'язку з цим проблема вивчення політичних цінностей та варіантів їх трансформації у сучасному українському соціумі набуває особливого значення, оскільки цінності слугують ядром найважливіших спрямовуючих векторів політичної діяльності: ідеології, політичної культури

та політичної системи, формують найбільш фундаментальні критерії ставлення індивідів до політичного життя, визначають їх внутрішні прихильності, пріоритети, лежать в основі політичних мотивацій, настанов та орієнтацій особистості. Як слушно зауважує О. Панарін, «коли цінності вгасають і залишаються тільки інтереси, відкривається шлях до найменшого опору — зумовленість обставинами. Так закладаються основи одноваріантного світу: утрачаються глибокі ціннісні орієнтації, люди поводяться в дусі найбільш імовірного. Торжество найвірогіднішого означає ентропію — виродження суспільства» [1, с. 56]. Отже, політичний контекст демократизації українського суспільства виявляє проблеми ціннісного характеру, осмислення яких актуалізує своєчасність аксіологічного дискурсу в політичній науці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження аксіологічної проблематики політичного життя відображено в працях представників різноманітних наукових течій. Вагомий внесок у розробку проблеми природи цінностей, у тому числі політичних, зробили такі зарубіжні вчені, як Г. Алмонд, Є. Баталов, О. Башкірова, Д. Белл, М. Вебер, С. Верба, Є. Вятр, К. Гаджієв, Г. Ділігенський, М. Доган, Р. Інглехарт, В. Іноземцев, І. Лебедев, Д. Леонтєв, С. Ліпсет, В. Мілановський, В. Нойман, О. Панарін, Т. Парсонс, Д. Пауелл, В. Пантін, Ю. Пивоваров, Д. Рікман, У. Розенбаум, В. Рукавишников, С. Уайт, М. Фіннемор, Л. Халман, Г. Шахназаров та ін. Серед українських дослідників, які висвітлювали різноманітні аспекти проблеми впливу цінностей на функціонування політичної сфери суспільства, слід відзначити таких науковців, як В. Бакіров, В. Бебик, О. Білий, Е. Гансова, М. Головатий, Є. Головаха, А. Горбань, В. Горбатенко, В. Корнієнко, Н. Костенко, М. Міщенко, В. Осовський, Н. Паніна, І. Попова, В. Романов, А. Ручка, П. Сліпець, Ю. Шайгородський, Г. Щедрова, О. Яременко та ін.

Мета статті — дослідити еволюцію становлення політичної аксіології як окремого напрямку в історії розвитку політичної науки, визначити аксіологічну проблематику політичної сфери на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. Аксіологічне знання як особлива сфера наукового пошуку спрямовує на дослідження цінностей різних типів та їх взаємин, аналіз ціннісних основ суспільного життя. Власне термін «аксіологія» був уведений до наукового обігу в 1902 р. французьким філософом П. Лапі і став активно використовуватися у філософії, соціології та політичній науці. Досить поширеним є тлумачення аксіології як «вчення про природу цінностей, їхнє місце в реальності та структурі ціннісного світу, тобто про зв'язок різноманітних цінностей між собою, із соціальними і культурними факторами та структурою особистості» [2, с. 18]. Аксіологія як самостійна галузь дослідження виникає тоді, коли поняття «буття» роздвоюється на два елементи: реальність та цінність як об'єкт різноманітних людських побажань і прагнень.

Головне завдання аксіології — показати місце цінності у загальній структурі буття та її ставлення до «фактів» реальності [2, с. 19]. Отже, виходячи з наведеного визначення сутності аксіологічного знання, можна стверджувати, що система цінностей є тим фактором, який дає можливість характеризувати рівень розвитку (історичний, цивілізаційний, культурний, соціальний, політичний тощо) суспільства загалом, потенційні можливості його прогресування, стан сформованості суспільно-політичних ідеалів.

Політична аксіологія є особливою сферою наукового пошуку, основною метою якої стає з'ясування змісту політичних цінностей, їх взаємозв'язку та ієрархічної структури, ролі та місця цінностей у сучасній політичній практиці.

На думку багатьох науковців, які вивчають природу цінностей та їхні різновиди, стан аксіології потребує подальшого розвитку, особливо з огляду на значення цінностей серед інших соціальних феноменів. Погодимось з думкою дослідника сучасного стану аксіології Д. Леонтьєва, який стверджує: «У науках, які мають справу з ціннісною проблематикою, поняття цінність не посідає того місця, яке хоча б приблизно відповідало його реальній значущості» [3, с. 16].

Проблема цінностей у широкому значенні виникала в періоди знецінення тієї чи іншої культурної традиції та дискредитації ідеологічних засад суспільства. Сучасні гуманітарні дослідження, в яких використовується аксіологічний підхід, демонструють різні спектри аналізу ціннісних ієрархій людини і суспільства. Як підкреслює Ю. Борисова, «ціннісна проблематика є об'єднуючою для представників усієї системи соціально-гуманітарного знання. Інтерес до аксіологічних феноменів зумовлюється важливим місцем останніх у соціокультурних процесах, і, перш за все, у забезпеченні духовної репродукції і розвитку людини та суспільства» [4, с. 19].

З часу виникнення аксіології з'явилося декілька дослідницьких напрямів щодо розуміння феномену цінності. Так, У. Томас та Ф. Знанецький витлумачували цінності як предмет, що має істотний зміст і значення для членів певної соціальної групи. Науковці визначали цінності як «правила поведінки», що детермінують збереження, регуляцію та поширення відповідних типів дій серед членів соціальної групи [5, с. 13]. Інше тлумачення цього поняття у Т. Парсонса: «Цінності... складові соціальної системи... загальноприйняті уявлення про бажаний тип соціальної системи» [6, с. 168]. Подібне визначення дає Н. Смелзер, який убачає у цінностях значущі, загальноприйняті, такі, що поділяються суспільством (соціальною групою), переконання щодо цілей, яких люди прагнуть, і основних засобів їх досягнення [7, с. 660].

На думку В. Лапіна, «цінності — ...узагальнене уявлення людей про цілі і норми своєї поведінки, які втілюють історичний досвід і концентровано відображають сенс культури окремого етносу та всього людства загалом» [8, с. 5]. Аналогічних поглядів додержується Д. Леонтьєв: «Система цінностей...

являє собою предметне втілення системи діяльності і суспільних відносин, відображаючи таким чином сутність життєдіяльності конкретної спільноти, її конкретно-історичного способу життя» [3, с. 18].

Отож, з огляду на обрані визначення можна дійти висновку про існування трьох підходів щодо тлумачення цінності як міждисциплінарної та багатоаспектної категорії. Перший базується на тому, що цінностями виступають різноманітні предмети, будь-які речі (як матеріальні, так і соціальні за своїм субстратом), тобто цінності розглядаються як щось іманентне. Другий підхід акцентує увагу на цінностях як явищах трансцендентного характеру, що при-таманне передусім внутрішньому світу людини, є виявом її психіки: погляди, уявлення, переконання, емоції тощо. Третій підхід певним чином синтезує два попередніх та наповнює цінності своєрідним онтологічним статусом.

Виокремлення політичних цінностей серед безлічі соціальних пов'язане із специфікою явищ, які вони відтворюють, а саме з політикою, політичними процесами, узагалі зі сферою політичного. Сукупність політичних цінностей створює певну систему, яка виступає однією з ключових ланок політичних відносин суспільства і втілюється у комплексі його політичних інститутів. Якщо говорити про спеціальне політологічне тлумачення цінностей, то досить поширеною є позиція, згідно з якою політичні цінності — це узагальнені уявлення, котрі постають як політичні ідеали, основоположні принципи політичного мислення, що є ідеальними критеріями оцінювання та орієнтації суб'єктів у політичній діяльності. Сучасна політична наука визначає політичні цінності як «об'єкти, явища, ідеї, процеси політичного життя та їх властивості, до яких людина ставиться як до задовольняючих її соціальні потреби, інтереси і які залучає до сфери своєї життєдіяльності» [9, с. 644].

Слід відмітити, що як певний об'єкт зацікавленості цінності завжди привертати увагу мислителів різних епох. Аксіологічні підходи до осмислення політики вперше з'являються у працях філософів Стародавнього Сходу та античної Греції. Зокрема, Конфуцій указував на три головні цінності держави: економічну стабільність, військову могутність та політичну довіру. З цих трьох складових, на його думку, найголовнішою є цінність політичної довіри [10, с. 22].

У працях античних мислителів, зокрема Платона, Арістотеля, Полібія та ін., ціннісна проблематика виявляється в ідеї блага та справедливості у державі як вищій чесноті і вищому ступені в ієрархії буття. Давньогрецькі філософи вдавалися до спроб пояснити місце і роль таких універсально значущих феноменів, як свобода, істина, моральність тощо. Аксіологічний сенс пронизує все вчення Платона. Найвищою цінністю філософ проголошував знання, державу розглядав як щось органічне, таке, що є невід'ємною частиною буття людини. Творчо розвиваючи платонівське вчення, Арістотель спрямував свої зусилля на дослідження двох взаємопов'язаних аксіологічних питань: що є добром для людини

і що є добрим для суспільства? За Арістотелем, основою політики має бути мораль як ціннісна система суспільства, а політики повинні не просто захищати інтереси народу, але при цьому в усіх своїх діях керуватися мораллю [11].

Розгляд людини крізь призму релігійних поглядів, окреслений за доби Середньовіччя, спричинив виникнення відповідної системи цінностей, в основу якої покладено ціннісний догматизм, віру та визнання істинності, верховенства Закону Божого над потребами та інтересами окремої особистості. Аксиологія тут певним чином розчиняється в теології. Вищими цінностями є «Бог», «віра», «святість» та «святиня». Проте цінності соціального, політичного, економічного сенсу постають лише як такі, що є життєвизначальними для цих окремих сфер буття і для самої людини.

З настанням епохи Відродження особистість, її внутрішнє багатство та гідність стають в один ряд з істиною, добром та красою. Більш того, людина визначається центральним пунктом системи цінностей, її правомірним носієм. Причину такої трансформації слід убачати в конкретно-історичних умовах життя людей, що призвели до змін стосовно такої цінності, як людське життя. Саме в цей період з'являється поняття «політичні цінності» як окремий феномен, вони починають розглядатися в їх сучасному розумінні. Н. Макіавеллі, визначаючи новий зміст політичних цінностей, стверджував, що вони мусили б бути вільними від впливу не тільки релігії, а й моралі. Цінності певною мірою прагматизуються, перетворюються на своєрідний засіб повсякденного використання. Якщо цінності людини чи влади, то заради здійснення власної волі та мети: «Хоч би які засоби для цього використовувалися, їх завжди сприймають як гідні і схвалюють» [12, с. 262].

Вимоги часу, а саме розвиток гуманітарних та природничих наук, еволюція європейських політичних систем, зародження нового виду економічних відносин зумовили потребу в більш докладному розгляді й оцінюванні владних відносин на суспільному рівні. Новий час зовсім по-новому переформовує систему цінностей, особливо в плані її системовизначальних засад та структурних параметрів. Кардинальна зміна уявлень про політичні цінності спостерігається у працях Ф. Бекона. Мислитель починає остаточно відокремлювати політичні цінності на основі принципу «воля — закон». Саме за допомогою цього принципу політичні цінності дістають своє функціональне визначення в політичних відносинах. Тепер не воля, яка постійно межує зі сваволею, як у Макіавеллі, а закон (прийнятий на захист від несправедливості) став регулятивним підґрунтям, з огляду на яке визначаються дії політичного поля відносин.

Якісно новим етапом у підході до проблеми політичних цінностей стали ідеї Т. Гоббса, який спробував раціонально обґрунтувати необхідність появи цінностей. Продовжуючи вже розпочату до нього роботу над проблемою людини як основної детермінанти суспільних відносин, мислитель дійшов ви-

сновку про те, що саме егоїстичний стан буття людини як «війни всіх проти всіх» спричинив укладання суспільного договору і створення держави. Гоббс створив образ правителя, який залишається за межами як угоди, так і громадянських законів. Він уособлює іншу систему цінностей, відмінну від тієї, якою намагаються керуватися громадяни для збереження мирного співіснування. Адже після завершення процесу творення влади втрачаються будь-які моральні принципи, правові регулятори, на яких мали вибудовуватися відносини, основним стає лише принцип примусу сили [13, с. 218–220].

Подібно Гоббсу, Дж. Локк намагався обґрунтувати і пояснити появу держави, її інституції в бутті людини за допомогою такого механізму, як природний договір. При цьому в основі держави він убачав раціонально виважений прагматизм. Завдяки цьому політичні цінності тут ніколи не стануть чимось самодостатнім, зокрема й стосовно особистісних свобод людини. Політична система буття і його цінності за будь-яких умов у Локка залишаються лише включеними в систему інших цінностей, які стосуються особистої свободи індивіда (віра, мета, праця, власність). Вони покликані бути своєрідним інтеграційним, єднальним чинником, який має забезпечити терпимість однієї людини до свобод іншої. Основна цінність держави полягає у тому, що вона гарантує повагу до особистих цінностей людини. Саме завдяки такому підходу до тлумачення суспільного договору держава, політичні цінності мають органічний характер зі своїми чітко окресленими функціями і межами [14, с. 140–145].

Аксіологічні підходи до осмислення державного буття є стрижневими й у теоріях та концепціях провідних мислителів від епохи Просвітництва до кінця XIX ст. У цей період відбувається ціннісне зміщення від державоцентризму до розуміння людини (її прав і свобод) як найважливішої цінності та сенсу існування держави. Так, Ш. Л. Монтеск'є досліджував, за яких умов політична система забезпечує необхідний мінімум людських свобод, при цьому вважав справедливість найвищою цінністю в політиці. Виходячи з цього, Монтеск'є визначав форми правління через міру моральності, яку несе в собі політична діяльність. Наприклад, добродесність зі своїми складовими — патріотизмом, відданістю загальній справі, готовністю до самопожертви — формують демократію; аристократія встановлюється і зберігається завдяки добродесності та поміркованості; монархія виникає за рахунок честолюбства та честі; якщо ж у суспільстві домінує страх — формується деспотія [15, с. 251–253].

Ж.-Ж. Руссо на вершину ціннісної ієрархії підносить свободу і рівність, зазначаючи, що свобода не може існувати без рівності. Суспільство і держава у нього містять негативні тенденції, оскільки вони розбещують людину. Найгіршою ж розбещеністю є втрата свободи, спричинена соціальною нерівністю. Мислитель визнавав природну нерівність у силі та розумі, але у поєднанні з природною свободою вона позбавлена будь-якого сенсу. Ціннісного значен-

ня нерівність набуває лише в державі, коли люди починають порівнювати себе один з одним [16].

Звертаючись до аналізу філософсько-політичних та правових теорій Німеччини XVIII–XIX ст., бачимо, що тут система цінностей більш досконало набуває форми особистих, громадських, політичних визначень і відповідно постає в адекватних їм класифікаційних групах.

Однією з центральних категорій у політичній доктрині І. Канта є категоричний імператив, за допомогою якого мислитель вибудовує логічну систему: мораль — право — держава — громадянське суспільство. Людина у Канта виступає найвищою цінністю, сутність якої полягає у тому, що «людина і будь-яка розумна істота існують як мета сама по собі, а не лише як засіб для будь-якого використання з боку тієї чи іншої волі» [17, с. 169]. Спираючись на два взаємозумовлених принципи — автономія особи та ціннісне визначення сутності іншої особи як умови та можливості самоствердження, починає вибудовуватися громадське суспільство в системі буржуазних відносин. Людина сприймається як цінність не тільки з огляду на утилітарну систему взаємокорисних стосунків, як агент певних політико-економічних дій, а взагалі як універсальна значущість дійсності, як «людина всесвіту», як масштаб буття суспільства загалом, його структури, системи відносин, влади, держави тощо. Такий аксіологічний підхід до людини дає можливість по-новому подивитися на роль держави. Кант, аналізуючи сутність держави, зазначав, що єдиною її функцією є розбудова правового поля; держава є тією інституцією, яка покликана втримувати в цілісній системі право і мораль. Таким чином, з'являються нові критерії визначення політичних цінностей. І в першу чергу це стосується того, що цінності стали більш значущими, виходячи не з традицій, віри, природних структур тощо, а репрезентуючи себе як цінності функціонального характеру. Звідси й розуміння політичних цінностей як тих, що забезпечують додержання в суспільстві основного принципу — людина як цінність — перш за все [17, с. 84–110].

Ключовими поняттями політичної філософії Г. Гегеля є розум і свобода. Держава — це «дійсність розуму», а найкращою з держав є та, «в якій найбільше панує свобода». За Гегелем, ціннісна система виступає формотворчою субстанцією для держави як «дійсності моральнісної ідеї», де політична дійсність цілковито і повністю просякнута моральнісною ідеєю, а сама держава та її громадяни утворюють «органічну єдність». При цьому свою політичну сутність людина одержує лише в державі: «Всю цінність, яку має людина, всю духовну дійсність вона має тільки через державу» [18, с. 109–115]. Для Гегеля метою держави (а звідси й основним ціннісним орієнтиром) стає не одиничний індивід, а суспільство, «всезагальне життя». Сенсом, цінністю буття особи стає лише її загальнозначуще «субстанційне» визначення, і істинністю, і моральністю вона володіє виключно виходячи з того, що є членом держави. Розвиваючи концепцію

громадянського суспільства, Гегель виводив суспільні цінності з потреб людини, при цьому громадянин та його свобода, яка реалізується через власність, мають правове визнання і чинність, а додержання їх усіма засобами є справедливою. Зазначені цінності громадянське суспільство мусить обстоювати у державі. Тому відносини між людиною і державою, громадянським суспільством і державою мають характеризуватися довірою [18, с. 110–135]. Таким чином, Гегель здійснив доволі суттєву трансформацію — синкретизм політичного поля буття «розпадається» на поле політики, держави і громадського суспільства, а звідси й дві системи цінностей, які є взаємозумовленими, взаємовизначають одна одну, але вже витримують певну автентичність. Зауважимо одразу, що саме ця традиція розмежування цінностей, яка остаточно сформувалася у Г. Гегеля, є сповідальною й донині.

Саме XIX ст. стало підготовкою до формування цілісної самостійної аксіологічної теорії, зокрема й стосовно визначення політичних цінностей. Застосовуючи аксіологічний підхід до дослідження політики, політичні цінності доцільно розглядати в контексті економічних, релігійних, правових та інших типів цінностей. У зв'язку з цим слід звернути увагу на аналіз цінностей, який здійснив М. Вебер. На його думку, завдання соціальних наук — дати причинне пояснення і розуміння соціальних дій людей в їх конкретних історичних контекстах. Він уважав, що поведінка людини орієнтована на ті або інші цінності культури суспільства, які є надсуб'єктивними, загальнозначущими в рамках відповідної історичної епохи. На цій основі Вебер проаналізував ціннісно-нормативний зміст і сенс таких феноменів, як релігія, господарство, політика, мораль, а також характер їх взаємодій. Роздумуючи про вплив капіталістичної модернізації на систему політико-етичних цінностей європейського суспільства, Вебер виявив зв'язок пануючого у Європі «господарського етосу капіталізму» з процесами, що відбуваються в релігійній сфері, зокрема зародженням і становленням протестантизму [19, с. 110–140].

Для представників школи культурно-історичного релятивізму (В. Дільтей, О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін та ін.) характерною є ідея аксіологічного плюралізму, тобто відмова від пошуку універсальної системи цінностей та розгляд множинності рівноправних ціннісних систем. Так, П. Сорокін при дослідженні владно-політичних відносин виділяв насамперед соціокультурний аспект тієї чи іншої політичної поведінки індивіда і вважав, що характер владних структур і політичних відносин не може не визначатися цінностями домінуючої суперсистеми. На його думку, почуттєва форма соціокультурної суперсистеми, де переважає цінність почуттів і заперечуються цінності релігії, моралі, є головною детермінантою почуттєвого суспільства, його способу життя, домінуючої ментальності і прагнення людей, характеру їхньої політики. У такій системі відбувається дезінтеграція моральних і правових ціннос-

тей. У цьому Сорокін убачав глибинні корені індивідуалізму та егоїзму, загострення боротьби за існування, перетворення сили на право, зростання злочинності, виявів радикалізму та екстремізму в політиці. Особливо явно це спостерігається в періоди флуктуації — переходу від однієї соціокультурної суперсистеми до іншої [20, с. 30–45].

Школа структурного функціоналізму (Т. Парсонс, Р. Мертон та ін.) акцентує на необхідності збереження будь-якої системи цінностей, що поділяються значною кількістю людей. Такий ціннісно-консолідуючий простір є однією з основних складових як культури, так і соціальності загалом. На думку Т. Парсонса, стабільний політичний розвиток урешті-решт забезпечується загальною системою цінностей, добровільно прийнятою громадянами. Саме цінності регулюють поведінку людей у суспільстві, у тому числі політичну поведінку. Парсонс стверджує, що американська культура, яка пов'язана з ліберально-демократичними цінностями, створила новий тип соціального суспільства, забезпечуючи стабільну взаємодію, соціальний порядок та суспільну рівновагу не силою примусу, а насамперед авторитетом самих «ціннісних уподобань» [6, с. 152–175].

За П. Бурд'є, система цінностей соціуму створює як універсальні — політичні «правила гри», так і специфічні норми, що регулюють економічну, релігійну, культурну та інші сфери життєдіяльності, які можна представити як автономні універсуми, свого роду «ігрові майданчики, на кожному з яких гра ведеться за своїми особливими правилами, відмінними від гри на сусідньому просторі» [21, с. 252–253].

Процес модернізації викликав до життя ціннісну парадигму постматеріального суспільства, основу якої становлять цінності інформаційного суспільства, екологічні, гуманістичні, християнські загальнолюдські цінності. Еволюцію методологічного осмислення концепції політичних цінностей — від цінностей соціально-економічного характеру до постмодерністських цінностей — можна простежити в роботах Р. Інглехарта, в яких він показав вплив культурних норм і цінностей як основних елементів політичної культури на функціонування політики.

Відомі західні фахівці з теорії постіндустріального суспільства і футурології ХХ ст. системно досліджують цінності постіндустріального соціуму (А. Маквей, А. Турен, М. Кастельс, Р. Райх, С. Хантінгтон, Д. Белл, М. Мелун, О. Тоффлер, А. Етціоні, Ф. Фукуяма, Т. Стюарт, Ч. Хенді, Т. Сакайя та ін.). Відмічається, що у процесі переходу людства від епохи модерну до постмодерну домінуючою стає світоглядна ціннісна орієнтація, спрямована на якісну зміну ставлення людини до власного життя. Сучасний соціум аналізується як спільнота з принципово відмінним характером людської діяльності, розвитку матеріальних ресурсів та формуванням духовних підвалин співжиття. Так, Д. Белл підкреслює, що в останні десятиліття ХХ ст. саме зрушення

в системі цінностей і моралі підштовхують людей до змінюваності їхніх соціальних відносин та політичних інститутів. Російський дослідник В. Іноземцев вивчає процес трансформації ціннісної парадигми в різних суспільствах наприкінці XX — на початку XXI ст., указуючи на пріоритетність таких цінностей модернізованого суспільства, як знання та інформація.

Таким чином, політична аксіологія як науковий напрям розвивається в контексті найбільш відомих сучасних концептуальних напрямів і шкіл та характеризується методологічною різноманітністю поглядів учених, що досліджують проблеми, пов'язані з аналізом ціннісного виміру політичного життя.

Однією з базових проблем політичної аксіології на сучасному етапі є аналіз вияву політичних цінностей у так званих політичних універсалиях — найзагальніших політичних утвореннях і поняттях, що визначаються сукупністю ознак і відбиваються у політичній культурі, діяльності та ідеології. До найсформованіших загальнолюдських політико-культурних універсалій належать: 1) загальнолюдські принципи та ідеали — громадянський мир, свобода, правопорядок, демократія, суверенітет, права людини, рівність (соціально-правова), братерство тощо, які хоча б декларативно визначаються у масштабах світового товариства; 2) міжнародна політична мова, в якій поняттєво і лексично закріплене все різноманіття політичних явищ, процесів, зокрема цінностей; 3) міжнародна політична символіка, що має у своєму арсеналі найсуттєвіші емоційно-психологічні механізми впливу на політичну свідомість; 4) міжнародні політичні організації, діяльність і власне існування яких затверджують загальнолюдську культуру політики та координують спрямованість глобальної політики; 5) глобальна політична інтеграція — тенденційний ціннісний процес, який безпосередньо визначається поглибленням глобальних проблем сучасності; 6) всесвітня поширеність держави як універсальної форми політичної організації народів, що історично утвердилася як політико-інституційний «фундамент» людської цивілізації; 7) міжнародне право — нормативна система, визнана політичною ціннісною універсалиєю завдяки механізмам регулювання відносин між державами, світовими організаціями і спільнотами, яка спирається на досягнення політичної культури та історичний досвід політичних стосунків [22, с. 140–150].

Розуміння та інтерпретація сучасних політичних цінностей залежать від багатьох чинників, зокрема особливостей ідеологічної системи (теоретично оформлених поглядів та цінностей: консервативних, ліберальних, комуністичних, соціалістичних, демократичних тощо), яка є матричною для суспільства або інкорпорована; стану трансформації політичної системи та суспільства загалом; національних і цивілізаційних ознак суспільства, пов'язаних із його національною культурою; моделей та особливостей економічного розвитку суспільства; характеру історичної епохи та масштабів визначеного нею впливу на розвиток конкретно взятої країни [5, с. 179–181].

У ХХІ ст. істотно трансформується вся світова система цінностей, зокрема ускладнюється зміст конкретно-історичних політичних цінностей, на основі яких політичні суб'єкти здійснюють політичний вибір. Стає реальністю перехід від жорсткого економічного детермінізму, політичного гегемонізму до більш гуманних, цивілізованих суспільних парадигм, стратегій, державних та особистісних ціннісних орієнтацій. Цього переходу не може уникнути українське суспільство, але при цьому радикальна зміна ціннісних систем супроводжується суперечностями та загостренням конфліктів цінностей із боку цілих суспільних верств, що уособлюють минуле або занадто консервативно налаштовані. Значний вплив на формування політичних цінностей сучасної Української держави справляють попередньо сформовані ідеологічно-культурницькі цінності минулої доби, що залишаються не тільки пам'яттю, а й стилем, формою та ідеєю життя. Виникає суперечність між ментальністю традиціоналізму та психологією, діяльністю, ідеями сучасної постмодерністської людини. Однією з причин перманентної соціально-політичної, економічної та морально-духовної кризи, яку переживає Україна, є відсутність життєздатних, відповідних часу та українській ментальності фундаментальних ціннісних основ функціонування суспільства. На жаль, політичні цінності сьогодні практично не представлені у масовій свідомості, а «ціннісний вакуум» стає причиною виключної ефективності маніпуляційних технологій в Україні. Відповідно до цього пошук інтегральної та солідаризуючої системи цінностей, яка в стратегічному аспекті вирішить шлях України в майбутньому, є провідним дослідницьким завданням.

Висновки. Політичні цінності можна розглядати як основу, на котрій формуються принципи політичної діяльності, пріоритети політичної культури та особливості політичної системи і суспільства в цілому. Політичні цінності зумовлюють ефективне функціонування політичного режиму, вони також є основним чинником і джерелом інституціоналізації політичної влади. Застосування концептуальних положень політичної аксіології дає змогу сформулювати низку проблем, дослідження котрих можна розглядати як перспективні напрями для подальших наукових досліджень у цій галузі. Серед них відзначимо такі: ієрархія політичних цінностей та її конструювання; цінність демократичного режиму для різних типів культур; інтеграція ціннісних орієнтирів європейського суспільства в структуру політичної культури України; цілеспрямоване формування та оновлення системи цінностей у рамках гуманістичної орієнтації політичної практики. Відповідно до цього перспективи розвитку політичної аксіології важко переоцінити, адже політична стабільність Української держави та успіхи на шляху модернізації суспільства значною мірою залежать від ціннісного виміру політичного життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Панарин А. С. Российская интеллигенция в мировых войнах и революциях XX века / А. С. Панарин. – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – 348 с.
2. Философский энциклопедический словарь / ред.-сост. Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. – М. : ИНФРА-М, 2003. – 576 с. – (Серия БСИ).
3. Леонтьев Д. А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Д. А. Леонтьев // Вопр. философии. – 1996. – № 4. – С. 15–27.
4. Борисова Ю. В. Традиціоналістські та модерністські цінності в структурі молодіжної ціннісної свідомості: соціологічний аналіз : автореф. дис. ... канд. соціол. наук / Ю. В. Борисова. – Х. : Стиль-Издат, 2001. – 20 с.
5. Сліпець П. П. Політичні цінності: теорія і методологія пізнання та реалізації : монографія / П. П. Сліпець. – К. : Знання України, 2009. – 251 с.
6. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; [пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева ; под ред. М. С. Ковалевой]. – М. : Аспект-Пресс, 1998. – 270 с.
7. Смелзер Н. Социология : [пер. с англ.] / Н. Смелзер. – М. : Феникс, 1998. – 688 с.
8. Лапин Н. Модернизация базовых ценностей россиян / Н. И. Лапин // Социол. исслед. – 1996. – № 5. – С. 5–12.
9. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
10. Конфуцій. Життя його та вчення // Історія вчень про право і державу : хрестоматія для юрид. вузів і фак. / [уклад., заг. ред. – Г. Демиденко]. – 2-ге вид., допов. і змін. – Х. : Легас, 2002. – С. 20–24.
11. Платон. Политика: Наука об управлении государством : [сборник] / Платон, Аристотель, Ф. Энгельс. – М. : Эксмо, 2003. – 864 с.
12. Макіавеллі Н. Державець / Н. Макіавеллі // Філософія політики : хрестоматія : у 4 т. / [авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко (кер.) та ін.]. – К. : Знання України, 2003. – Т. I. – С. 259–265.
13. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс // Історія вчень про право і державу : хрестоматія для юрид. вузів і фак. / [уклад., заг. ред. – Г. Демиденко]. – 2-ге вид., допов. і змін. – Х. : Легас, 2002. – С. 216–231.
14. Локк Д. Два трактата о правлении / Д. Локк // Соч. : в 3 т. Т. 3 : пер. с англ. и лат. / ред. и сост., авт. примеч. А. Л. Субботин. – М. : Мысль, 1988. – С. 135–406.
15. Монтеск'є Ш. О духе законов / Ш. Монтеск'є // Історія вчень про право і державу : хрестоматія для юрид. вузів і фак. / [уклад., заг. ред. – Г. Демиденко]. – 2-ге вид., допов. і змін. – Х. : Легас, 2002. – С. 247–258.
16. Руссо Ж.-Ж. Трактаты / Ж.-Ж. Руссо // Історія вчень про право і державу : хрестоматія для юрид. вузів і фак. / [уклад., заг. ред. – Г. Демиденко]. – 2-ге вид., допов. і змін. – Х. : Легас, 2002. – С. 258–268.
17. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант // Соч. : в 6 т. Т. 4, ч. 1. – М. : Мысль, 1965. – С. 67–210.

18. Гегель Г. Громадянське суспільство / Г. Гегель // Філософія політики : хрестоматія : у 4 т. / [авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко (кер.) та ін.]. – К. : Знання України, 2003. – Т. 2. – С. 63–176.
19. Вебер М. Избранные произведения : [пер. с нем.] / М. Вебер ; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – 804 с.
20. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика: исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и общественных отношений / П. А. Сорокин ; пер. с англ., коммент. и ст. В. В. Сапова. – СПб. : Изд-во Рус. христиан. гуманит. ин-та, 2000. – 1054 с.
21. Бурдьё П. Социология политики / П. Бурдьё ; [сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко ; пер. с фр.: Е. Д. Вознесенская и др.]. – М. : Socio-Logos, 1993. – 333 с.
22. Радченко О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення : монографія / О. В. Радченко. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2009. – 380 с.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ АКСИОЛОГИЯ: ГЕНЕЗИС И НОВЫЕ ОРИЕНТИРЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Жеребятникова И. В.

Исследованы эволюция и особенности развития политической аксиологии как самостоятельной отрасли общественно-политического знания. Определены аксиологическая динамика и существенное влияние ценностных факторов на характер политических процессов. Рассмотрены перспективные направления анализа ценностных основ политической жизни современного украинского общества.

Ключевые слова: *политическая аксиология, политические ценности, политическая сфера, система политических ценностей, политический процесс.*

POLITICAL AXIOLOGY: GENESIS AND NEW ORIENTATIONS OF INVESTIGATION

Zherebyatnikova I. V.

Evolution and peculiarities of development of political axiology as separate independent branch of social and political knowledge are investigated. Axiological dynamics and essential influence of valuable factors on the disposition of political processes are determined. Long-term directions of analysis of valuable bases of political life in Ukrainian modern society are considered.

Key words: *political axiology, political values, political sphere, system of political values, political process.*

УДК 342.97:321.014

В. С. Ткаченко, здобувач

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ

Розглянуто проблеми нормативно-правового забезпечення діяльності органів самоорганізації населення (ОСН). Доведено, що чинне нормативно-правове забезпечення діяльності ОСН не створює реальних можливостей для розгортання місцевої демократії, залучення членів територіальної громади до безпосередньої участі у вирішенні окремих питань місцевого значення через ОСН. Проблемними питаннями є створення, функціонування, розвиток, припинення діяльності ОСН. Визначено напрями вдосконалення законодавчої регламентації діяльності ОСН.

Ключові слова: громадянське суспільство, законодавство, місцеве самоврядування, органи самоорганізації населення, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків.

Актуальність проблеми. Світовий досвід і досвід незалежного розвитку України переконують у тому, що найпродуктивнішим механізмом згуртування суспільства навколо фундаментальних цінностей громадянського суспільства є розвиток органів самоорганізації населення (ОСН). Адже потенціал впливу цих органів є достатнім для того, аби активізувати окремих членів громадянського суспільства до вирішення питань, пов'язаних із сумісним проживанням на певній території, та реагування на неналежне виконання органами місцевого самоврядування своїх повноважень [12, с. 205]. Отже, самоврядування є основою розвитку місцевої демократії та громадянського суспільства. Крім того, місцеве самоврядування як демократичний інститут українського суспільства все вагомніше впливає на соціально-економічні і політичні процеси в державі.

Тому важливим чинником ефективності ОСН є адекватне нормативно-правове забезпечення їх діяльності.

У контексті зазначеного зростає теоретичне та практичне значення загальної компетенції місцевого самоврядування та профільної компетенції його органів. Виходячи з цих теоретичних посилок, необхідно вказати, що у вітчизняній юридичній літературі загальнотеоретичні аспекти проблеми компетенції ОСН розглянуто і досліджено недостатньо.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Питання правового забезпечення ОСН розглянуто у роботах Ю. Бальція, О. Батанова, Л. Беззубко, В. Бондаренка, Д. Кольцової, В. Кравченка, А. Лукашенка, Н. Пеліванової, О. Орлов-

ського, О. Остапенко, Н. Мішиної, М. Пітцика, Т. Щербань та ін. Однак законодавство щодо ОСН перебуває у стадії формування, тому проблема функціонування цих органів залишається актуальною.

Мета. У межах цієї статті, по-перше, здійснюється аналіз нормативно-правового забезпечення діяльності ОСН в Україні з метою оцінювання реальних можливостей для залучення членів територіальної громади до безпосередньої участі у вирішенні питань місцевого значення через ОСН; по-друге, висвітлюються проблеми правового регулювання створення ОСН; по-третє, автор здійснив спробу визначити напрями вдосконалення ОСН.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні діяльність ОСН в Україні визнається і гарантується Конституцією України (статті 7, 140) [1], законами України «Про місцеве самоврядування в Україні» [2], «Про органи самоорганізації населення» [3]. Однак практика їх правозастосування поставила чимало проблемних питань, які потребують аналізу та визначення шляхів їх вирішення. Ці питання стосуються передусім механізмів правового регулювання, створення, розвитку, функціонування, припинення діяльності ОСН.

До проблемних питань правового регулювання створення ОСН В. Бондаренко відносить питання ініціювання громадянами створення ОСН; надання місцевою радою дозволу на створення ОСН; реєстрації ОСН [6, с. 3].

1. Занадто складна процедура створення ОСН передбачена Законом України «Про органи самоорганізації населення» (ст. 8). Вона потребує проведення кількох загальних зборів (конференцій) жителів відповідної території, організація проведення яких за цим Законом, як правило, покладається на виконавчий комітет сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради.

2. Питання надання місцевою радою дозволу на створення ОСН. Відповідно до зазначеного Закону ОСН створюються за згодою сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради, а отже, можлива ситуація й неодержання такої згоди, якщо порушено процедуру ініціювання його створення (ч. 1 ст. 9). На думку В. Бондаренко, необхідно спростити одержання дозволів на створення ОСН.

3. При реєстрації ОСН як платника податку виникає низка проблем з податковими інспекціями, оскільки вони чітко не віднесені до переліку неприбуткових організацій.

Актуальними є й проблемні питання правового регулювання функціонування ОСН, зокрема визначення типового переліку повноважень, що можуть делегуватися ОСН; оплата праці працівників; удосконалення системи управління; питання фінансової самостійності [6, с. 4].

1. Питання визначення типового переліку повноважень, що можуть делегуватися ОСН. Якщо владні повноваження ОСН визначено в Законі України

«Про органи самоорганізації населення» (ст. 14), то перелік повноважень, делегованих відповідними радами ОСН, на законодавчому рівні чітко не визначено. До того ж існують обмеження щодо делегування відповідними радами окремих повноважень ОСН.

2. Питання оплати праці працівників ОСН залишається до кінця неврегульованим. Через невизначеність статусу працівників ОСН Мінпраці і соціальної політики України видало лист, в якому рекомендовано прирівняти посадові оклади працівників ОСН до окладів державних службовців, не враховуючи надбавки за ранги. На практиці в м. Києві за рахунок коштів міського бюджету, які передаються ОСН, зарплату одержують голова, секретар та бухгалтер (за трудовим договором) комітетів мікрорайонів і тільки керівники зареєстрованих квартальних комітетів [13, с. 47].

3. Питання вдосконалення системи управління ОСН. Зокрема, вадами нормативного визначення кола учасників зборів (конференції) жителів за місцем проживання та членів ОСН можна вважати такі [7, с. 53]:

- нечітка вказівка на коло осіб, які мають право ініціювати створення ОСН;

- нечітка вказівка на територію проживання таких осіб;

- у нормативному визначенні йдеться тільки про осіб, які мають право ініціювати створення ОСН, — поза увагою законодавця залишилося більш широке коло осіб, інтереси яких захищає ОСН, зокрема жителі частини населеного пункту: будинку, вулиці, кварталу, мікрорайону тощо.

4. Питання фінансової самостійності. ОСН визначаються державною реєстрацією як суб'єкти бюджетного фінансування. Але бюджетні кошти рідко передаються ОСН або передаються у значно меншому, ніж запланований, обсязі. Банки відмовляються відкривати змішані та поточні рахунки організаціям з бюджетним фінансуванням, хоча це й дозволяється для ОСН. «Закон не забороняє цим інституціям залучати додаткові ресурси для забезпечення ефективної власної діяльності (гранти, доходи від власної фінансово-господарської діяльності, гуманітарна допомога тощо), однак не визначає порядок використання ними майна та форму його власності. ОСН не мають належної фінансової самостійності» [12, с. 208].

5. Питання припинення діяльності ОСН. Багато нарікань у фахівців викликає чинна редакція Закону України «Про органи самоорганізації населення» (ст. 11), за якої ОСН обираються терміном на строк повноважень відповідних рад, якщо інше не передбачено рішенням ради чи положенням про ОСН. Це положення прив'язує діяльність ОСН до строку перебування конкретної ради при владі і не відповідає демократичному принципу спадкоємності влади. Тим більше що переобрання або розпуск ради призводить до необхідності перереєстрації всіх створених нею ОСН.

Крім того, до актуальних для правового регулювання розвитку ОСН слід віднести питання: визначення правового статусу ОСН та їх рішень; повноти правового врегулювання ОСН; підзаконного правового регулювання ОСН; зміни парадигми ОСН; законодавчого регулювання режиму взаємовідносин різних видів ОСН; співіснування ОСН та об'єднань співвласників багато-квартирних будинків [6, с. 6].

1. Питання визначення правового статусу рішень ОСН є необхідною умовою утвердження правового статусу ОСН, забезпечення ефективної роботи цих органів, більш зрозумілого та простого механізму співпраці між ОСН та органами місцевого самоврядування. Чинний Закон України «Про органи самоорганізації населення» по суті визначив статус ОСН як низової, допоміжної ланки системи органів місцевого самоврядування. Це випливає з усього тексту Закону. Так, за ст. 2 Закону власні повноваження ОСН — це повноваження, надані відповідно до Конституції та законів України сільською, селищною, міською або районною у місті (у разі її створення) радою органу самоорганізації населення під час його утворення, а делеговані повноваження ОСН — це повноваження сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради, якими вона додатково наділяє цей орган.

За ст. 4 Закону ОСН, крім Конституції України, інших законів, нормативно-правових актів вищих та центральних органів державної влади, діють також на підставі рішень відповідних органів місцевого самоврядування, рішень місцевого референдуму, статутів територіальних громад, розпоряджень сільського, селищного, міського голови, голови районної у місті (у разі її створення) ради, виданих у межах своїх повноважень. Згідно із ст. 7 територія, у межах якої діє ОСН, визначається рішенням ради, що надала дозвіл на його створення. За ст. 9 дозвіл на створення ОСН надається сільською, селищною, міською, районною у місті (у разі її створення) радою. Відповідно до ст. 10 організація проведення зборів (конференції) жителів за місцем проживання, як правило, покладається на виконавчий комітет сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради. За ст. 11 ОСН обирається терміном на строк повноважень відповідної ради, якщо інше не передбачено рішенням ради чи положенням про орган самоорганізації населення.

За ст. 12 контроль за додержанням ОСН Положення про нього покладається на раду та її виконавчий орган, який здійснив реєстрацію ОСН. Згідно із ст. 13 легалізація ОСН є обов'язковою і здійснюється шляхом його реєстрації або повідомлення про заснування, а ця здійснюється виконавчим комітетом відповідної ради. ОСН можуть також легалізувати своє заснування шляхом письмового повідомлення відповідного виконавчого комітету сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради. Виконавчий комітет сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради

затверджує методичні рекомендації порядку здійснення легалізації органів самоорганізації населення, а також надає необхідну організаційну та правову допомогу ОСН у проведенні їх легалізації.

Відповідно до ст. 15 за рішенням сільської, селищної, міської або районної у місті (у разі її створення) ради ОСН може бути достроково позбавлений повноважень, делегованих йому цією радою. За ст. 16 фінансовою основою діяльності ОСН є кошти відповідного місцевого бюджету, які надаються йому сільською, селищною, міською, районною у місті (у разі її створення) радою для здійснення наданих ОСН повноважень. ОСН самостійно використовує ці кошти на цілі та в межах, визначених відповідною радою. Згідно із ст. 17 матеріальною основою діяльності ОСН є майно, передане йому радою в оперативне управління. За ст. 20 рішення ОСН, що не відповідають чинному законодавству або прийняті з питань, не віднесених до його повноважень, зупиняються відповідною сільською, селищною, міською, районною у місті (у разі її створення) радою з одночасним зверненням до суду про скасування такого рішення. Відповідно до ст. 24 контроль за фінансовою діяльністю ОСН в межах своїх повноважень здійснюють: 1) сільська, селищна, міська, районна у місті (у разі її створення) рада та її виконавчі органи; 2) виконавчий комітет, який здійснив реєстрацію органу самоорганізації населення; 3) збори (конференція) жителів за місцем проживання; 4) органи державної влади. За ст. 25 повноваження ОСН можуть бути достроково припинені у разі невиконання рішень сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради, її виконавчого комітету — за рішенням відповідної сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради, яка надала дозвіл на його створення. Згідно із ст. 27 органи місцевого самоврядування сприяють здійсненню ОСН їхніх повноважень і координують їх діяльність. За ст. 28 ухвалення ОСН рішень, що суперечать Конституції і законам України, актам законодавства, Положенню про цей орган та іншим рішенням ради, її виконавчого органу, розпорядженням сільського, селищного, міського голови, голови районної у місті (у разі її створення) ради, а також рішенням зборів (конференції) жителів за місцем проживання, місцевого референдуму, може бути підставою для припинення діяльності ОСН або позбавлення його повноважень [3]. Таким чином, має місце надмірність залежності органів місцевого самоврядування від рішень місцевих органів державної виконавчої влади, зокрема у питаннях формування і виконання місцевих бюджетів та реалізації інших делегованих повноважень [8, с. 54]. Це стримує потенціал демократичного розвитку територіальних громад, притаманний ОСН.

2. Питання повноти правового врегулювання ОСН. На думку В. Барвіцького, Закон України «Про органи самоорганізації населення» не повною мірою

наділяє ОСН спроможністю розв'язувати проблеми місцевого значення, зокрема він не упередив численні конфлікти між забудовниками та жителями міст, оскільки не передбачив процедуру врахування громадської думки та відповідні повноваження з цих питань ОСН [11, с. 35].

3. Питання підзаконного правового регулювання ОСН. Сучасний етап становлення місцевого самоврядування в Україні вимагає більш широкого застосування місцевої нормотворчості для внормування проблем функціонування територіальних громад, зокрема, у сфері практичного засвоєння інструментів локальної демократії (ОСН, загальні збори жителів за місцем проживання, громадські слухання, місцеві ініціативи тощо), принципу планування «знизу — вгору», спільного фінансування проектів та місцевих ініціатив зі сталого розвитку. Також шляхом місцевої нормотворчості може закріплюватися місцева політика сталого розвитку, зокрема приведення місцевих стратегій сталого розвитку у відповідність до європейських норм місцевого розвитку та самоврядування [9, с. 29, 30].

Правові акти, прийняті в системі місцевого самоврядування, є важливою нормативною умовою функціонування територіальної громади та органів місцевого самоврядування [4, с. 29]. Статути територіальних громад найбільш оптимально виражають демократичне начало самоорганізації та саморегулювання в рамках закону та виходять із визнання територіальних (місцевих) спільностей населення суб'єктами політичних відносин володарювання [5, с. 121].

4. Питання зміни парадигми ОСН. Наведений матеріал, який містить численні пропозиції щодо внесення змін до порядку утворення та припинення діяльності, правового регулювання функціонування, чинного правового Статусу ОСН, дає змогу говорити про процеси зміни сучасної парадигми ОСН. Ця думка підтверджується, наприклад, у роботі О. Орловського [10], який вважає, що чинна політика щодо ОСН може призвести до фактичного підпорядкування їх місцевим радам та їх виконавчим органам, зменшення рівня активності їх членів.

5. Одним із проблемних питань у практиці реалізації права на самоорганізацію населення є відсутність законодавчого регулювання режиму взаємовідносин різних видів ОСН, які співіснують на одній території. Наприклад, якщо на певній території діють комітет мікрорайону і будинковий комітет, то незрозуміло, яким чином мають розподілятися між ними повноваження та фінансування їх виконання.

6. Питання співіснування ОСН та об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ). Ці суб'єкти мають різний правовий статус, оскільки ОСН є представницьким органом, а ОСББ — неприбутковою господарською організацією, формою об'єднання власників житлових та нежитлових при-

міщень у багатоквартирному будинку, яка створюється для спільного утримання й управління комплексом нерухомого майна, володіння, користування та у встановлених законодавством межах розпоряджання спільним неподільним майном. Однак діяльність цих організацій має спільну мету — поліпшити соціально-побутове життя громадян у межах відповідної території. ОСН можуть взаємодіяти з ОСББ у рамках спільних проєктів для досягнення спільних цілей. ОСН також можуть ініціювати створення різних громадських організацій на відповідній території, покладаючи на них більш ефективне виконання певних завдань [11, с. 47].

Як бачимо із зазначеного, процес формування законодавства України, що регулює основи функціонування ОСН, не можна вважати завершеним.

Аналіз основних проблем законодавчої регламентації діяльності ОСН дає можливість визначити такі напрями її вдосконалення [12, с. 209]:

- уніфікація правового статусу ОСН;
- виключення норм, що фактично створюють відносини подвійного підпорядкування ОСН;
- спрощення процедури створення ОСН;
- поліпшення фінансових можливостей ОСН;
- розвиток локального законодавства;
- оптимізація правового регулювання здійснення ОСН власних та делегованих повноважень.

Висновки. Нормативно-правове забезпечення діяльності ОСН в Україні визнається і гарантується Конституцією України (статті 7, 140), законами України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про органи самоорганізації населення». Останній має комплексний характер, у ньому регулюються територіальні, організаційні, правові, фінансові та інші основи функціонування ОСН. Чинне нормативно-правове забезпечення діяльності ОСН не створює реальних можливостей для розгортання місцевої демократії, залучення членів територіальної громади до безпосередньої участі у вирішенні окремих питань місцевого значення через ОСН. Проблемними питаннями є їх створення, функціонування, розвиток, припинення діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України [Електронний ресурс] : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР (поточ. ред. – тлумачення від 12.04.2012). – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>. – Назва з екрана.
2. Про місцеве самоврядування в Україні [Електронний ресурс] : Закон України № 280/97-ВР (поточ. ред. від 11.08.2013). – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>. – Назва з екрана.

3. Про органи самоорганізації населення [Електронний ресурс] : Закон України № 2625-III від 11.07.2001 (поточ. ред. від 06.12.2012). – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2625-14>. – Назва з екрана.
4. Анимица Е. Г. Основы местного самоуправления / Е. Г. Анимица, А. Т. Тертышный. – М. : ИНФРА-М, 2000. – 208 с.
5. Батанов О. В. Статут територіальної громади: проблеми теорії і практики / О. В. Батанов, Ю. О. Волошин, С. В. Маліков. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ : Маріупол. гуманіт. ін-т, 2004. – 192 с.
6. Бондаренко В. Д. Визначення сучасного проблемного поля правового регулювання створення та діяльності органів самоорганізації населення [Електронний ресурс] / В. Д. Бондаренко. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/trppd/2008-4/R_4/09bvdsn.pdf. – Назва з екрана.
7. Закон України «Про органи самоорганізації населення»: науково-практичний коментар / за заг. ред. О. С. Орловського, А. С. Крупника, Н. В. Мішиної, К. В. Терзіанової. – Одеса : ПП «Євродрук», 2012. – 192 с.
8. Лукашенко А. А. Повноваження органів самоорганізації населення та статус їх керівників / А. А. Лукашенко // Юрид. Україна. – 2010. – № 11. – С. 50–55.
9. Напрями національної політики участі громадян у місцевому сталому розвитку // ПРООН ; Муніцип. програма врядування та сталого розвитку. – Аналітичний 14 документ № 1, січень 2007. – К. : ТОВ «Компанія ВАІТЕ». – 36 с.
10. Орловський О. С. Правовий статус органів самоорганізації населення / О. С. Орловський // Вісн. Одес. ін-ту внутр. справ. – 2004. – № 2. – С. 131–137.
11. Основы організації та діяльності органів самоорганізації населення : посібник : у 2 ч. Ч. 1 / авт. кол.: О. Батанов, Т. Іванова, В. Кампо та ін. ; за заг. ред. Т. В. Іванової, В. М. Кампо. – К. : АМУ, 2006. – 142 с.
12. Пеліванова Н. І. Напрями удосконалення законодавчої регламентації діяльності органів самоорганізації населення / Н. І. Пеліванова // Стратег. пріоритети. – 2009. – № 1 (10). – С. 205–210.
13. Творчість студентів – на службу органам самоорганізації населення : за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф. «Місьцеве самоврядування та самоорганізація населення в м. Києві: стан, проблеми та ризики розвитку», м. Київ, 15 берез. 2006 р. / за ред. І. О. Шумак, О. А. Шульц, В. Ю. Росіхіна. – К. : Акад. муніцип. упр., 2006. – 118 с.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ САМООРГАНИЗАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ В УКРАИНЕ

Ткаченко В. С.

Рассмотрены проблемы нормативно-правового обеспечения деятельности органов самоорганизации населения (ОСН). Доказано, что действующее нормативно-правовое обеспечение деятельности ОСН не создает реальных возможностей для развертывания местной демократии, привлечения членов территориальной общины

к непосредственному участию в решении отдельных вопросов местного значения через ОСН. Проблемными вопросами являются создание, функционирование, развитие, прекращение деятельности ОСН. Определены направления совершенствования законодательной регламентации деятельности ОСН.

Ключевые слова: гражданское общество, законодательство, местное самоуправление, органы самоорганизации населения, объединения совладельцев многоквартирных домов.

REGULATORY ACTIVITIES PRAVOVOE OBESPECHENYE SELF-ORGANIZATION BODIES POPULATION IN UKRAINE

Tkachenko V. S.

Considered are the problems of legal support of activity of the self-organization of population. It is proved that the normative-legal provision of self-organization of population does not create real opportunities for the deployment of local democracy, involvement of members of territorial communities to directly participate in solving certain issues of local importance through self-organization of population. Challenges include the creation, functioning, development, termination of activities of the self-organization of population. Determined the directions of the improvement of legislative regulation of activity of the self-organization of population.

Key words: civil society, legislation, local self-government, bodies of self-organization of population, housing cooperatives.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 008.415.84:51.39

В. Л. Погрібна, доктор соціологічних наук, професор

КРИЗА ІДЕНТИЧНОСТІ І ГЛОБАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА: ПИТАННЯ ЧИ ВІДПОВІДІ?

Розглянуто механізми виникнення кризи ідентичності крізь призму теорій соціальної ідентичності А. Теіффеля і самокатегоризації Дж. Тернера. Доведено, що в умовах глобалізації суспільства і полікультурності ключовим стає поняття «можлива ідентичність», яке припускає здатність особистості не тільки «вписатися» в певну групу або епоху, а й раціонально зіставити своє минуле, сьогодення та майбутнє.

Ключові слова: *теорія соціальної ідентичності, теорія самокатегоризації, часова ідентичність, просторова ідентичність, криза ідентичності, глобалізація.*

Актуальність проблеми. У книзі відомого соціолога З. Баумана, що порівняно недавно вийшла російською мовою, стверджується, що «дослідження ідентичності стають сьогодні незалежною галуззю знань, яка швидко розбудовується <...>, можна сказати, що «ідентичність» стає призмою, крізь яку розглядається, оцінюється та вивчається багато важливих рис сучасного життя» [1, с. 176].

В історії науки сформувалася традиція звертатися до проблеми ідентичності. Сам по собі факт зв'язку між двома сторонами ідентичності — соціальною і особистісною — було у свій час досить докладно досліджено Е. Дюркгеймом. Однією з його центральних ідей була ідея соціальної солідарності як найважливішої умови функціонування суспільства, оскільки саме її існування забезпечує соціальний порядок, гуртує суспільство, гарантує успішну соціальну взаємодію між людьми і виникнення колективної свідомості. «Солідарне буття», на думку Дюркгейма, — вища мета

людства, своєрідний критерій історичного прогресу. Тільки такі умови, коли люди поєднані між собою культурними нормами, правилами та цінностями, дозволяють домогтися гармонічного соціального існування. Але саме це означає можливість адекватного осмислення особистістю свого існування в соціальній реальності. Коли ж ці умови втрачають свою цінність, настає стан аномії.

Відповідно, якщо стабільність суспільства («солідарність» за Дюркгеймом) втрачається, то для людини виявляється втраченим і значення існуючих соціальних рекомендацій. При цьому виникає своєрідна «особистісна» відповідь на умови, що склалися у суспільстві [2]. Підхід Дюркгейма переконливо показує зв'язок відповідного стану суспільства і міри руйнування самоідентичності. Утім, це був класичний підхід, що сформувався майже 100 років тому. Чи змінилося щось сьогодні, в умовах нестримної глобалізації суспільства, в яку активно включилася Україна? Спробуємо визначити, чи не є це питання риторичним.

Викладення основного матеріалу. В сучасних соціальних науках ідея соціальної ідентичності є всебічно розробленою. Найбільш повно вона репрезентована в роботах А. Тешфела (теорія соціальної ідентичності — *Social Identity Theory*) та його учня і послідовника Дж. Тернера (теорія самокатегоризації — *Self-categorization Theory*) [3]. На відміну від особистісної ідентичності, яка означає здатність індивіда не тільки осмислити свою «особистість», а й підтримувати свою «цілісність», Тешфел визначає соціальну ідентичність як усвідомлення особистістю своєї належності до соціальної групи і визнання емоційної значущості такої належності.

Найважливішим інструментом здійснення соціальної ідентичності є процес соціальної категоризації, у перебігу якого індивід упорядковує своє соціальне оточення в термінах виявлення різних груп (категорій), «розташування» себе в одній з них (власне процес ідентифікації) та ототожнення з нею (досягнення ідентичності).

У теорії соціальної ідентичності Тешфела педальована насамперед ідея міжгрупових відносин: при ідентифікації індивід порівнює свою групу з іншими групами, і сам факт належності до групи як до деякої категорії зумовлює соціальну ідентичність (так звана «мінімальна групова парадигма») [4]. Природно, при цьому неминуче виникає потреба в соціальному порівнянні «своєї» групи і «чужої», хоча протиставлення такого плану може мати й більш складний характер: не просто «свій» — «чужий», а, наприклад, «свій» — «інший» — «чужий» — «ворог». Така класифікація часто застосовується в сучасних дослідженнях «образу ворога». Проте ідея міжгрупового порівняння досить чітко прослідковується в міркуваннях Тешфела про соціальну ідентичність.

Важливим компонентом теорії Тешфела є ідея множинної ідентичності, тобто припущення того, що індивід може одночасно усвідомлювати свою причетність до багатьох соціальних груп, оскільки він точно так само одночасно відіграє в житті не одну, а багато соціальних ролей. Цю обставину важливо враховувати, зокрема, при розв'язанні проблеми «труднощів» розуміння власної ідентичності, що часто тлумачаться як «порушення». При множинній ідентифікації слушним і доречним є згадування лише однієї з ідентичностей у якій-небудь конкретній ситуації: якщо, наприклад, гравець волейбольної команди в колі своїх спортсменів почне ідентифікувати себе як «батько двох дітей» або як «перекладач», то чи буде це порушенням ідентифікації? На наш погляд, швидше це буде елементарним ускладненням, природнім для самого процесу.

Логічно пов'язана з теорією Тешфела концепція його учня і послідовника Тернера — теорія самокатегоризації [5]. Для нього особистісна і соціальна ідентичності виступають не стільки як різні форми ідентичності, скільки як різні форми самокатегоризації: особистість «поміщає» себе в континуумі ближче то до одного, то до іншого з полюсів ідентифікації. Іншими словами, важливо з'ясувати, як окрема особистість ідентифікує себе, як у ній співвідносяться особистісний і соціальний рівні ідентичності: «...теорія самокатегоризації, — зазначає автор, — заснована на тому, що соціальна ідентичність поширюється й на особисте “Я”, що соціальні норми визначають і формують активність особистого “Я” і навпаки» [6, с. 216].

Отже, з'ясовано, що існує зв'язок процесу самокатегоризації і різних внутрішньогрупових процесів. Наприклад, групова згуртованість є результатом «впливу подібності, сприйманої всіма членами групи; подібності, яка виникає внаслідок утворення певної соціальної категорії, що включає всіх членів даної групи». В остаточному підсумку в теоріях Тешфела і Тернера обговорюються два питання: а) про те, як при визначенні індивідом себе співвідносяться такі показники, як подібність людей, що належать до однієї групи, і відмінності людей, що належать до різних груп; б) про те, як виявляються відмінності між людьми, що належать до однієї й тієї самої групи.

Таким чином, безсумнівно важливим для особистості є володіння позитивною ідентичністю, оскільки тільки це формує певне соціальне самопочуття людини і дозволяє їй відчувати себе комфортно в оточуючій соціальній реальності. Але справа, зрозуміло, не просто в комфортності, а й у поведінкових наслідках тих або інших виявів самоідентифікації. Зіставлення своєї групи ідентичності з іншими слугує підставою для формування стратегії взаємодії між ними. П. Бергер та Т. Лукман роблять висновок: «...ідентичність як елемент суб'єктивної реальності перебуває в динамічному взаємозв'язку зі станами суспільства, вона формується в процесі освоєння індивідом соці-

ального світу, що одночасно виявляє себе в ньому і засвоює цей світ як значущу реальність» [7, с. 29].

Характер соціальних перетворень кінця XX — початку XXI ст. у світі, зокрема в Україні, сприяє істотному розширенню уявлень про соціальну ідентичність. Так, вводяться такі характеристики, як «часова ідентичність» (*time identity*) та «середовищна ідентичність» (*place identity*), що позначають відповідно усвідомлення людиною своєї належності до певного часу і певного середовища проживання [8; 9]. В кінцевому результаті, як слушно зазначає В. Ядов, «йдеться про якісне зрушення в сприйнятті людиною соціального простору» [10]. Адекватна орієнтація в ньому тепер не може бути забезпечена тільки усвідомленням своєї включеності в позитивну соціальну групу, але, як мінімум, і відчуттям можливості «вписатися» у переживаний особистістю відрізок історичного часу, що у деяких соціологічних концепціях позначається як феномен «вбудовування у час». Е. Головаха та О. Кроник вважають, що у свідомості кожної людини формується особлива «концепція часу особистості в масштабах її (особистості) життя» [11]. Це відповідає ідеї К. Левіна про наявність у людини часової перспективи [12].

Необхідність співвіднесення часу свого життя з епохою, що переживається, означає для кожного індивіда необхідність досягти адекватності власних можливостей і можливості їх реалізації, що дається цим відрізком історичного часу. І. Кон ставить запитання: наскільки час здійснення події відповідає нормативним соціальним очікуванням і є своєчасним або несвоєчасним для даного відрізка життєвого шляху? [13, с. 43]. Проблема «загублених поколінь» — це проблема саме тих поколінь, які відчули себе незатребуваними в період «проживання» ними свого життя. Це означає, що ними не засвоєні пропонувані епохою соціальні ролі, не досягнуті потрібні рівні освіти, не схоплений новий темп перебігу часу. Але це й означає втрату «часової ідентичності» як важливого компонента процесу ідентифікації. Зрозуміло, що таке темпоральне тлумачення феномену ідентичності є особливо актуальним для епохи бурхливих соціальних трансформацій, у першу чергу, пов'язаних із процесом глобалізації світу.

Аналогічним є і удар по процесу ідентифікації з боку «середовищної ідентичності». Безпосереднє життєве середовище виступає основою ідентифікації особистості з певним місцем її існування і перебування. Якщо в повсякденних обставинах для людини не настільки значущим є ототожнення себе з яким-небудь «місцем», то у виняткових випадках це споріднення набуває особливого значення. Ностальгія за покинутою країною, «трьома берізками» на малій батьківщині при переїзді у велике місто, земляцтвом для новобранців в армії слугує підставою для «занурення себе» у певне середовище проживання. Така ідентифікація часом є більш очевидною, ніж

віднесення себе до певної соціальної групи, — середовище сприймається як істотна характеристика соціального буття людини. Її показником стає процес наділення «свого» середовища певними перевагами і стереотипами, особливими символами, розглянутими як позитивні характеристики «середовищної ідентичності».

Таке розширювальне тлумачення соціальної ідентичності дає змогу розглянути особистість у всій повноті її виявів у широкому соціальному просторі, тобто з урахуванням усіх сфер, у яких трансформоване сучасне глобальне суспільство.

Невипадково в науковому дискурсі останніх років основною проблемою, пов'язаною з дослідженням ідентичності, називається проблема її кризи. Вводиться навіть поняття «кризова ідентичність» [14, с. 61]. Традиційно криза ідентичності визначається як особлива ситуація свідомості, коли більшість соціальних категорій, за допомогою яких людина визначає себе і своє місце в суспільстві, здаються такими, що втратили свої межі та свою цінність.

Криза ідентичності неминуче пов'язана зі зміною ролі ще однієї перемінної — референтної групи. Ідея референтної групи, як відомо, належить Г. Хаймену і полягає у тому, що індивіду властиво розрізнати свою реальну належність до деякої «групи членства» і належність до уявлюваної групи, в яку він не входить реально, але цінності і зразки поведінки якої він сприймає. Реальна і уявлювана групи позначають деякий фокус ідентифікації. Отже, якщо і група членства, і референтна група втрачають риси привабливості, то з'являється ще один доказ наявності кризи ідентичності [14, с. 62].

У контексті цього дослідження доцільно проаналізувати не тільки основні умови виникнення кризи ідентичності, а й форми її вияву. Можна назвати принаймні три сфери, де ускладнення соціального простору виявляється і впливає на характер соціальної ідентифікації, спричиняючи кризу ідентичності.

З одного боку, суттєво змінюється соціальна структура суспільства. Проблема «віднесення» себе до соціальної групи стає по суті принципово новим завданням. Річ не тільки у виникненні нових соціальних груп або зникненні старих, а й в «розпливчастості» категорій, за допомогою яких ці групи оцінюються в масовій свідомості (чи зберігається до них позитивне ставлення або виникає різко негативна оцінка). Додаткові труднощі виникають і з професійною ідентичністю, оскільки разом зі зломом традиційних одиниць соціальної структури принципово змінюється як структура професій, так і їх престиж у суспільстві. У зв'язку з цим по-новому тлумачиться поняття успіху в діяльності індивіда з погляду його причетності, членства в тій або іншій групі [15; 16].

У цілому ж зміни в соціальній структурі сприяють загальній зміні образу світу, фактично розпаду його звичного образу, що, за словами Л. Іоніна, «спричиняє масову дезорієнтацію, втрату ідентифікацій на індивідуальному і груповому рівнях, а також на рівні суспільства в цілому» [17, с. 208].

З другого боку, у рамках цієї зміненої соціальної структури ускладнюється структура відносин. При цьому ламаються багато звичних зразків соціальної взаємодії, чому сприяє не тільки зростаюча прірва між прибутками різних соціальних груп, а й співвіднесення свого соціального стану зі станом аналогічних статусних груп в інших країнах світового співтовариства. Ці коливання у структурі взаємодій відбуваються не тільки між шарами, а й між окремими людьми, у результаті чого рішення доводиться ухвалювати в ситуації крайньої невизначеності. Внаслідок цього таке породжує проблему «ідентичності у невизначеності» [18].

Для визначення своєї групи, свого часу, свого середовища належності перед людиною виникає низка перешкод, насамперед труднощі ухвалення життєво важливих рішень, неможливість їхнього контролю і побудови більш-менш сталого прогнозу. Зокрема, досить хибкими стають уявлення про «кар'єру», «успіх», «процвітання». На думку Баумана, глибину такої переорієнтації спричинено не стільки заміною одних традицій на інші, скільки станом постійного сумніву, що й змушує «більш мінливо розуміти себе» [1, с. 154]. Продовжуючи свої міркування, він переносить вектор аналізу на епоху постмодерну і підкреслює: якщо в минулому акцентувалося на тому, що в особистості була мотивація дістати досить надійну «нішу» в різноманітті існуючих груп і соціальних спільнот, то сьогодні головним стає те, як індивіду уникнути надстійкої фіксації своєї ідентифікації з певною групою.

Особливий аспект проблеми — труднощі самоідентифікації, пов'язані з процесом глобалізації. Сама ідея глобалізму не є новою для суспільствознавства: вона досить давно посіла своє місце в розробці проблеми історичного прогресу. Як відзначає Штомпка, «з'являються різні нові образи світу, причому деякі з них знаходять висвітлення в специфічних концепціях глобалізму або антиглобалізму. Ці образи стають незалежними причинними перемінними, що формують тенденції до глобалізації, тобто, будучи породженнями глобалізації, вони перетворюються на її детермінанти» [19, с. 131]. У ситуації сучасної України досить специфічного ефекту набуло одночасне сплетення радикальних соціальних перетворень усередині країни і кроків глобалізації, що все більш очевидно виявляються.

При цьому необхідно мати на увазі глибоко специфічні умови України у цьому контексті. Той факт, що певне сприйняття «іншого», насамперед західного світу утворює такий компонент національної самосвідомості, який

сьогодні сприймається масовою свідомістю як щось таке, що йде із «Заходу», і тому так чи інакше цей процес пов'язаний з додатковими «труднощами» ідентифікації. Така ситуація може бути також розглянута як вияв кризи ідентичності, котру можна позначити «кризою входження».

Доцільно в цьому разі знову привести слова Баумана про те, що «проблема, яка мучить сьогодні людей, полягає не стільки у тому, як знайти обрану ідентичність і змусити оточуючих визнати її, скільки в тому, яку ідентичність обрати і як зуміти вчасно зробити інший вибір, якщо ідентичність, яка раніше була обрана, втратить цінність або позбавиться її привабливих рис» [1, с. 185]. Тому нові спроби індивіда визначитися зі своєю ідентичністю призводять до того, що в глобальному суспільстві доречніше говорити про процес ідентифікації, «який ніколи не закінчується, завжди є незавершеною, незакінченою, відкритою в майбутнє діяльністю, в яку всі ми з потреби або свідомо залучені» [1, с. 192].

Висновки. У численних характеристиках процесу глобалізації — економічних і політичних — обов'язково підкреслюється думка про те, що суспільство стає полікультурним. Останнє безпосередньо стосується проблеми ідентичності [8]. На рівні фундаментальної науки цей зв'язок можна розкрити за допомогою поняття «можлива ідентичність», що припускає вміння особистості вписатися не тільки в певну групу або епоху, а й раціонально співвіднести своє минуле, сьогодення та майбутнє, що являє собою конкретизацію часової ідентичності. У ситуації наступаючої глобалізації особливого значення для особистості набувають й оцінювання її минулого, і проектування нею своєї майбутньої ідентичності. «Минуле» у цьому разі важливе стосовно того, що існування груп у ньому зручно порівняти з їхнім існуванням зараз завдяки колективній пам'яті. Таке порівняння дозволить у тому числі вирішити питання про те, чи стає більш позитивним оцінювання «сьогоднішніх» груп, які вписуються у процес глобалізації. Це може послужити й тому, як будуватиметься ставлення до самого процесу глобалізації.

Що ж стосується прогнозування майбутньої ідентичності, то глобалізація ставить тут низку досить важких завдань. Труднощі полягають насамперед у тому, що доводиться прогнозувати наявність нових соціальних груп, нових темпів і моделей обчислення часу, можливо — особливих типів середовищ проживання. Конкретне питання — вибір майбутньої групи належності при врахуванні глобальних змін ситуацій і обставин, у тому числі змін рівня значущості нових груп, — діяльність величезної складності. Не можна недооцінювати значення ще й певного ціннісного аспекту: ідентичність завжди пов'язана з переважанням деякого набору цінностей. Така властивість глобального суспільства, як його полікультурність, робить питання про ієрархію

обираних у майбутньому груп ідентифікації особливо важким: чи збереже обрана нами група в майбутньому свою позитивну характеристику, коли при виборі я маю досить обмежену інформацію про те, яка буде в глобальному суспільстві «ціна» прийнятих для нас сьогодні цінностей.

Зрозуміло, що відповіді на ці питання можуть бути надані лише в результаті низки емпіричних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бауман З. Идеализированное общество / З. Бауман ; пер. с англ. В.Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2002. – 198 с.
2. Самоубийство. Социологический этюд / Э. Дюркгейм. – М. : Мысль, 1994. – 156 с.
3. Tajfel H. The social identity theory of intergroup behavior / H. Tajfel, J. Turner // S. Worchel, W. Austin. (Eds). Psychology of inter group relations. – Chicago : Nelson-Hall, 1986. – P. 7–24.
4. Стефаненко Т. Г. Изучение идентификационных процессов в психологии и смежных науках / Т. Г. Стефаненко // Трансформации идентификационных структур в современной России. – М. : Моск. обществ. науч. фонд, 2001. – С. 11–30.
5. Turner J. C. Self-categorization Theory and social influence / J. C. Turner, P. J. Oakes // Paulus P. B. (Ed.). The psychology of group influence. – Hillsdale, NJ : Erlbaum, 1989. – P. 233–275.
6. Тернер Дж. Социальное влияние / Дж. Тернер. – СПб. : Питер, 2003. – 348 с.
7. Бергер П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 225 с.
8. Андреева Г. М. Личность в поисках идентичности в глобальном мире / Г. М. Андреева // Социальная психология сегодня: поиски и размышления. – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та, 2009. – 155 с.
9. Андреева Г. М. К вопросу о кризисе идентичности в условиях социальных трансформаций [Электронный ресурс] / Г. М. Андреева // Психологические исследования : электрон. науч. журн. – 2011. – № 6(20). – Режим доступа: <http://psystudy.ru/0421100116/0060>.
10. Ядов В. А. Социальная идентификация в кризисном обществе / В. А. Ядов // Социол. журн. – 1994. – № 1. – С. 35–52.
11. Головаха Е. И. Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. – Киев : Наук. думка, 1984. – 127 с.
12. Левин К. Теория поля в социальных науках / К. Левин. – СПб. : Речь, 2000. – 177 с.
13. Кон И. С. В поисках себя / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 96 с.
14. Климов И. А. Психосоциальные механизмы возникновения кризиса идентичности / И. А. Климов // Трансформация идентификационных структур в современной России. – М. : Моск. обществ. науч. фонд, 2001. – С. 54–81.

15. Лапшина В.Л. Успішний професіоналізм в органах внутрішніх справ: «експертиза експертизи» / В.Л. Лапшина // Право і безпека. – 2006. – Т. 5, № 1. – С. 201–204.
16. Погребная В.Л. Социальная престижность профессиональной группы как фактор формирования профессиональной морали / В.Л. Погребная // Методологія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Х. : Вид. центр Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна, 2012. – С. 255–259.
17. Ионин Л.Г. Социология культуры : учебник / Л.Г. Ионин. – М. : Логос, 1998. – 349 с.
18. Белинская Е.П. Человек в изменяющемся мире – социально-психологическая перспектива : [монография] / Е.П. Белинская. – М. : Прометей, 2005. – 297 с.
19. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка ; [пер. с англ.], под ред. В.А. Ядова. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 416 с.

КРИЗИС ИДЕНТИЧНОСТИ И ГЛОБАЛИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВА: ВОПРОСЫ ИЛИ ОТВЕТЫ?

Погребная В. Л.

Рассмотрены механизмы возникновения кризиса идентичности через призму теорий социальной идентичности А. Тешфела и самокатегоризации Дж. Тернера. Доказано, что в условиях глобализации общества и поликультурности ключевым становится понятие «возможная идентичность», предполагающая способность личности не только «вписаться» в определенную группу или эпоху, но и рационально сопоставить свое прошлое, настоящее и будущее.

Ключевые слова: теория социальной идентичности, теория самокатегоризации, временная идентичность, пространственная идентичность, кризис идентичности, глобализация.

CRISIS OF IDENTITY AND SOCIETY GLOBALISATION: THE QUESTIONS OR THE ANSWERS?

Pogribna V. L.

Tells about Crisis of Identity throught the Social Identity Theory by H. Tajfel and the Self-categorization Theory by J. C. Turner. Nowadays individuals identify themselves increasingly according to civil state, place of residence, passport, etc., but not according to culture. In the article it is shown that the concurrence between national and cultural identifications is more important, i.e. it is exactly that «cementing material» that can retrain nation from collapse.

Key words: Social Identity Theory, Self-categorization Theory, time identity, place identity, Crisis of Identity, globalisation.

УДК 316:364.272 (477)

В. Д. Воднік, кандидат філософських наук, доцент

ПРОБЛЕМИ ПРОФІЛАКТИКИ ЗЛОЧИННОСТІ В УМОВАХ ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Висвітлено основні причини та негативні наслідки злочинності. Проаналізовано проблеми профілактики злочинності. Визначено основні недоліки та причини мало-ефективної боротьби зі злочинністю в Україні.

Ключові слова: злочин, злочинність, профілактика злочинності, громадянське суспільство.

Актуальність проблеми. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. У Конституції України закріплено, що Україна є демократичною, соціальною, правовою державою. Крім того, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [1]. На жаль, наша країна ще й досі не досягла наведених конституційних стандартів. Єдиним можливим шляхом досягнення цього є побудова громадянського суспільства, цілі якого: 1) формування громадянської позиції кожної конкретної людини; 2) побудова гідного суспільства на всіх рівнях життєдіяльності індивіда (держава, сім'я, школа); 3) відчуття європейської спільноти і водночас збереження національних особливостей; 4) забезпечення всіх громадян реальним правом одержувати знання і навички, необхідні для повноцінного життя і діяльності у громадянському суспільстві [2, с. 141]. Проте динамізм соціальних процесів у період побудови громадянського суспільства в Україні, кризова ситуація в багатьох сферах громадського життя неминуче спричиняють збільшення девіацій, що виявляються в поведінкових формах, які відхиляються від соціальних норм. Разом із зростанням позитивних (політична активність населення, економічна заповзятливість, наукова і художня творчість) підсилюються девіації негативні — насильницька і корислива злочинність, алкоголізація і наркотизація населення, підліткова делінквентність, проституція, аморальність.

Однією з найгостріших проблем сучасності, що по суті впливає на всі сторони громадського життя, зокрема створює безпосередню загрозу проведенню економічних і політичних перетворень, фактором соціальної дестабілізації в нашій країні є стійке зростання злочинності.

Злочинність — складне соціально-правове явище, що включає сукупність усіх злочинів (кримінально карних діянь), учинених у конкретному суспільстві

(державі) за той або інший період, і характеризується відповідними кількісними і якісними показниками. Злочинність є соціальною. Її соціальна природа виявляється насамперед у тому, що вона являє собою продукт суспільства, а не є чимось нав'язаним йому ззовні, складається з актів поведінки соціальної істоти — людини. Соціальна не тільки сама злочинність, а й її корені, джерела, а також наслідки. Зміни злочинності прямо залежать від стану суспільства, процесів, що відбуваються у ньому. Феномен злочинності — досить інформативний показник становища справ у суспільстві і насамперед кризових явищ, неблагополуччя, диспропорцій, проблемних і конфліктних ситуацій у будь-яких сферах соціального життя.

Вивчення природи, причин, наслідків, тенденцій цього соціального явища має як наукове, так і практичне значення. Воно повинно бути основою для вдосконалювання соціальних відносин та інститутів громадянського суспільства, соціальних норм та практики їх застосування, зміцнення системи соціального контролю, послідовної реалізації заходів морального і правового виховання, соціальної профілактики і відповідальності. Усі вони спрямовані на те, аби забезпечити максимальний захист особистості, задоволення інтересів громадян, демократизацію і гуманізацію нашого суспільства. В Україні вже давно існує нагальна потреба в розробленні дієвої стратегії у галузі профілактики негативних соціальних відхилень, зокрема злочинності, з урахуванням позитивного зарубіжного досвіду.

Розв'язання масштабних соціально-економічних, культурних, медичних, правових та інших проблем, які зумовлюють існування злочинності в нашому суспільстві, залежить від ефективності профілактики цього соціального явища. У зв'язку з цим актуальною є проблема соціальної профілактики злочинності в нашій країні з урахуванням світового досвіду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми злочинності привертають увагу багатьох науковців. Їх аналізу і висвітленню присвячено низку праць В. Батиргарєєвої, В. Голіни, І. Даньшина, І. Двойменного, А. Долгової, В. Кудрявцева, І. Руценка, О. Тайбакова, Т. Татидинової, В. Шакуна та ін.

Метою статті є аналіз деяких актуальних питань соціальної профілактики злочинності в Україні.

Виклад основного матеріалу. Кризові процеси, що відбуваються в соціально-економічній сфері, призвели до ускладнення криміногенної ситуації, зміни структури злочинності та спричинили виникнення нових форм і способів вчинення протиправних діянь. Нині спостерігається тенденція до збільшення масштабів криміналізації основних сфер життєдіяльності населення. Разом із зменшенням кількості вчинених злочинів середньої тяжкості, тяжких та особливо тяжких злочинів спостерігається збільшення кількості правопорушень у сфері економіки.

Недосконалість системи реінтеграції бездомних громадян, соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, невирішеність питання щодо примусового лікування осіб, хворих на алкоголізм, спричиняє збільшення кількості злочинів, учинених повторно, у громадських місцях, у тому числі в стані алкогольного сп'яніння.

Поширення дитячої бездоглядності і безпритульності, що відбувається, зокрема, через зменшення кількості позашкільних гуртків і секцій, призводить до збільшення кількості правопорушень, учинених неповнолітніми та за їх участю, випадків втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність.

Незайнятість населення, зокрема молоді, також негативно впливає на рівень злочинності.

Зазначені фактори негативно позначаються на іміджі держави, її економічному становищі, призводять до зменшення обсягу інвестицій та зниження рівня довіри населення до органів державної влади [3].

Злочинність належить до явищ соціальної патології, наслідки якої є дисфункціональними, завдають шкоди суспільству та особистості. Зміцнення демократичних інститутів, побудова громадянського суспільства неможливі без зменшення негативних впливів даного виду девіації.

Поширення злочинності в нашій країні спричиняє необхідність розроблення та запровадження ефективних програм профілактики і подолання цього негативного суспільного явища. Однією з важливих передумов є вивчення і врахування різноманітних причин та негативних суспільних наслідків, до яких призводить поширення злочинності. Погіршення економічної ситуації в державі, стрімкі зміни умов господарювання і ринкової кон'юнктури призвели до посилення соціального фактора вчинення правопорушень.

Основними причинами виникнення зазначеної проблеми є:

- недосконалість нормативно-правового, організаційного, фінансового, кадрового та інформаційного забезпечення профілактики правопорушень;
- неналежний рівень комплексних запобіжних заходів, спрямованих на усунення причин та умов учинення правопорушень, профілактичної роботи з особами, схильними до їх вчинення;
- низький рівень правової культури населення, роз'яснювальної роботи з формування відповідального ставлення громадян до питань додержання законності, особистої участі в охороні громадського порядку, профілактики правопорушень та боротьби зі злочинністю;
- відсутність дієвого механізму участі громадськості у забезпеченні правопорядку в державі;
- недостатня увага органів державної влади до питань організації дозвілля молоді, її зайнятості та відпочинку;

— недосконалість механізму взаємодії правоохоронних органів з місцевими органами влади з питань розроблення конкретних заходів, спрямованих на підвищення ефективності профілактики правопорушень [3].

Очевидними є прорахунки в морально-етичному вихованні молоді, стрімке падіння авторитету сім'ї і школи. Повсюдно панує атмосфера недодержання законів, вседозволеності, нав'язування еталонів контркультури, основними «цінностями» якої є насильство, тотальний секс, розбещеність, а головними героями — вбивці, повії, гангстери, статеві збоченці.

Свою частку в таку пропаганду вносять деякі засоби масової інформації.

Хоча усі причини у своєму конкретному вияві можуть бути різними, а часом і протилежними у різних суспільствах, за своєю сутністю вони зводяться до об'єктивних і суб'єктивних суперечностей суспільного розвитку, які порушують взаємодію особистості із соціальним середовищем і призводять до форм поведінки індивідів (або діяльності соціальних груп), які не узгоджуються з чинною нормативною системою.

Девіація найбільше виявляється у періоди перетворень суспільних систем, коли руйнуються старі норми, цінності, стереотипи і люди втрачають орієнтири.

Поведінка людей, що відхиляється, по-перше, існує тому, що нова соціальна система виникає не на порожньому місці, а виростає з низки елементів попередньої, зруйнованої системи.

По-друге, процес розвитку самої нової соціальної системи звичайно нерівномірний, а це породжує диспропорції у співвідношенні деяких її елементів та призводить до відставання окремих з них і до тих чи інших дефектів функціонування.

По-третє, може спостерігатися неповна адаптація системи, що розвивається, до зовнішніх і внутрішніх умов її існування.

Інакше кажучи, соціальний, культурний, технічний розвиток може часом не поспівати за суспільними, духовними або економічними потребами, які нещодавно виникли. Усе це у сукупності й слугує конкретним джерелом різних негативних явищ, у тому числі злочинності.

Зміцнення демократичних інститутів, побудова громадянського суспільства неможливі без зменшення негативних впливів соціальних відхилень. Це зумовлює необхідність формування принципово нових підходів до розв'язання проблем у сфері профілактики правопорушень.

Соціально-профілактична діяльність являє собою систему соціально-економічних, суспільно-політичних, організаційних, правових і виховних заходів, що проводяться державою і суспільством для того, аби усунути зазначені причини, сприяти формуванню правомірної, високоморальної поведінки громадян. Заходи профілактики соціальних відхилень повинні охоплю-

вати життєдіяльність особи в усіх основних сферах суспільства: економічній, політичній, духовній.

Загальними вимогами при плануванні профілактичних заходів є такі:

обґрунтованість — включення заходів, що базуються на об'єктивно оціненій інформації;

повнота — охоплення профілактичними заходами всіх сфер життєдіяльності громадян з урахуванням їх особистості;

конкретність — формулювання заходів на підставі характеристики громадянина, застосування індивідуальних форм і методів профілактичної та виховної роботи з точним зазначенням строків виконання певних дій та їх виконавців;

своєчасність — визначення і застосування саме тих профілактичних заходів впливу (у взаємодії з іншими суб'єктами, які здійснюють профілактичну і виховну роботу), що є ефективними в конкретний період;

реальність — включення до плану заходів, які мають бути обов'язково виконані. Це означає, що профілактичні заходи повинні плануватися з урахуванням наявних можливостей їх реалізації з боку соціальних суб'єктів, залучених до цієї роботи [4, с. 37].

При плануванні застосування будь-якого профілактичного заходу слід ураховувати такі моменти: 1) на який цільовий контингент цей захід спрямований; 2) вікові, статеві та соціально-психологічні особливості його застосування; 3) дані про ефективність заходу; 4) наявність детальних психологічно обґрунтованих рекомендацій щодо його застосування; 5) можливість модифікації заходу залежно від особливостей певного цільового контингенту.

Заходи профілактики злочинності, які проводить суспільство, повинні бути диференційовані за місцем і часом. Практично важливо знати, коли, на що, яким чином слід впливати і чи впливати взагалі.

Є такі відносини, стереотипи і зразки поведінки, які неможливо «підштовхнути» або примусово змінити їх, — вони не зникнуть до тих пір, доки не зміниться та чи інша частина соціального організму. Є й відносини, на які можна і потрібно впливати вже зараз і найбільш рішучим чином, бо для цього є всі умови.

Соціально-профілактична діяльність у широкому розумінні має на меті виявлення, усунення та нейтралізацію причин і умов, що викликають правопорушення, пияцтво, алкоголізм, наркоманію, проституцію, дитячу бездоглядність та бродяжництво тощо.

Зрозуміло, що така діяльність може бути розвинута, перетворена на постійну функцію певних державних органів і громадських організацій лише тоді, коли для цього є необхідні умови. По-перше, повинні сформуватися досить виразні уявлення про природу злочинності, її причини. По-друге, для розвитку соціально-профілактичної діяльності необхідні відповідні матеріально-технічна і організаційна бази. Слід звернути увагу і на законо-

творчий процес, необхідність прийняття законів, спрямованих на захист прав і основоположних свобод людини і громадянина.

Соціально-профілактична діяльність має розвинуті організаційні форми. Насамперед існують загальна і спеціальна профілактики соціальних відхилень. Під загальносоціальним запобіганням розуміється комплекс соціально-політичних, економічних, правових, ідеологічних, організаційних заходів, спрямованих на розвиток господарства, підвищення матеріального рівня життя населення, культури і свідомості громадян.

Не можна переступити через історичні етапи розвитку суспільства, наприклад, штучно прискорити процеси подолання економічних і соціальних суперечностей або ж негайно змінити існуючий на сьогодні рівень свідомості людей. Тому поряд з довгостроковими, перспективними загальносоціальними заходами необхідні й профілактичні заходи більш вузького, конкретного характеру, що іменуються спеціальним запобіганням. Йдеться про такі заходи, що проводяться державними органами і громадськими організаціями саме для запобігання конкретним злочинам.

Не розглядаючи спеціальні запобіжні заходи, відзначимо лише, що вони є вельми різноманітними і класифікуються по-різному. Наприклад, заходи спеціального запобігання можуть бути поділені на правові, моральні, організаційні, технічні та ін. Якщо брати до уваги стадії (етапи) запобіжного впливу, то потрібно виділити заходи: контрольно-наглядові; впливи на ситуації, що склалися (виправлення несприятливих обставин); виховного впливу на особистість (індивідуальна профілактика) та ін. Трохи інакше ті ж самі заходи можна згрупувати таким чином: нейтралізуючі; компенсуючі; попереджуючі виникнення обставин, що сприяють соціальному відхиленню; ті, що усувають обставини; наступний контроль за проведеною профілактичною роботою та її результатами. Можна також виділити заходи профілактичного захисту і профілактичного впливу; групової та індивідуальної профілактики; самопрофілактики; виховні і примусові; регламентовані і нерегламентовані законом.

Профілактична діяльність державних органів, громадських організацій, трудових колективів передбачена законом.

Як і будь-яка діяльність, соціальна профілактика розвивається в сукупності суперечливих вимог і обмежених можливостей. З одного боку, бажано, аби соціальне запобігання було найбільш раннім, коли ще не цілком сформувалися передумови порушення правової норми. З другого ж боку, на ранніх стадіях формування антигромадського вчинку (перекручення потреб, дефекти мотивації) далеко не завжди складаються підстави для профілактичного втручання і впливу. Конституційне право недоторканності особи покликано гарантувати від незаконного втручання в життя кожної людини, яка не вчинила жодних дій, шкідливих для суспільства.

Звідси випливає, що реальне здійснення соціально-профілактичних заходів обмежене щонайменше у трьох аспектах. По-перше, воно обмежене часом одержання і змістом інформації про об'єкт профілактики: якщо людина ще не вчинила правопорушення, то не можна судити про її зіпсованість і вживати профілактичних заходів. По-друге, воно обмежено фізичними (технічними), соціальними та психологічними можливостями стосовно усунення причин і умов, що сприяють відхиленням від правових норм. Наприклад, якщо підліток росте в неблагополучній сім'ї, то змінити поведінку всієї цієї сім'ї у більшості випадків досить важко або навіть практично неможливо. По-третє, воно обмежено правовими і моральними рамками припустимого втручання в особисте життя; усі заходи впливу регламентовано законом.

Додержання прав і законних інтересів громадянина — необхідна вимога законності; порушення цих прав і законних інтересів є шкідливим і з профілактичної точки зору, оскільки здатне привести лише до зниження престижу правової норми і засобів соціального контролю, збільшення правопорушень.

Одним із напрямів профілактичної роботи щодо запобігання правопорушенням є інформаційний, спрямований на поширення правових та інших нормативних знань серед населення. Серед шляхів та способів розв'язання проблеми організації профілактики правопорушень можна позначити проведення просвітницької діяльності, спрямованої на виховання негативного ставлення до протиправних діянь.

Важливість інформування людей про нормативні вимоги, які до них ставлять держава і суспільство, у цілому є очевидною і визнається усіма. І це зрозуміло: знання норм являє собою необхідний елемент загальної і правової культури людини, слугує передумовою її соціальної, громадянської активності.

Проблема розбудови громадянського суспільства, демократичної правової держави безпосередньо пов'язана з розвитком правової культури. Саме права культура та правове виховання населення є соціальною гарантією дії верховенства правового закону в суспільстві.

Правовий прогрес, якого прагне Україна, упроваджуючи в життя ідеї створення громадянського суспільства та демократичної, соціальної, правової держави, може бути реальністю лише за умови, що політична і правова реформи поєднуюватимуться з формуванням правової культури українського суспільства, усіх його соціальних груп. Більше того, без успіху в галузі формування правової культури населення ефективність реформ в Україні буде просто неможливою.

З метою підвищення рівня правової освіти населення, створення належних умов для набуття громадянами правових знань, а також забезпечення їх конституційного права знати свої права і обов'язки затверджено Національну програму правової освіти населення (далі — Програма). Потребують вирі-

шення на державному рівні питання подальшого розвитку правосвідомості населення, подолання правового нігілізму, задоволення потреб громадян в одержанні знань про право. Це може бути забезпечено насамперед шляхом удосконалення правової освіти населення.

Програма передбачає подальше створення необхідних умов для набуття широкими верствами населення правових знань та навичок у їх застосуванні, забезпечення доступу громадян до джерел правової інформації, а також визначає основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи щодо їх реалізації.

Метою Програми є підвищення загального рівня правової культури та вдосконалення системи правової освіти населення, набуття громадянами необхідного рівня правових знань, формування у них поваги до права.

Основними завданнями Програми є: підвищення рівня правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді; громадян, які перебувають на державній службі, обрані народними депутатами України, депутатами місцевих рад; викладачів правових дисциплін та журналістів, які висвітлюють правову тематику; створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов'язки; широке інформування населення про правову політику держави та законодавство; забезпечення вільного доступу громадян до джерел правової інформації; вдосконалення системи правової освіти населення, збереження та розвиток вітчизняних традицій у цій сфері.

Мету Програми передбачається досягти шляхом: утвердження гуманістичних правових ідей, загальнолюдських та національних правових цінностей, високих моральних засад у суспільному житті; визнання правової освіти населення одним із основних чинників формування високої правосвідомості і правової культури окремих громадян та всього суспільства; активної участі в організації і здійсненні заходів із правової освіти населення органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, навчальних та культурних закладів, наукових установ, міжвідомчих координаційно-методичних рад з правової освіти населення, видавництва та видавничих організацій, засобів масової інформації та поєднання комплексу заходів у сфері правової освіти, що здійснюються цими органами, організаціями, закладами і установами; органічного поєднання правової освіти із загальною середньою, професійно-технічною і вищою освітою; розроблення сучасної методологічної бази для реалізації усіх напрямів і форм правоосвітньої діяльності; надання правової освіти навчальними закладами як державної, так й інших форм власності, на платній або безоплатній основі; поліпшення умов для здійснення творчої, благодійної та іншої суспільно корисної діяльності у сфері правової освіти; залучення громадян до участі в удосконаленні системи правової освіти; сприяння самоосвіті населення з питань права і дер-

жави; забезпечення відкритості правової інформації, доступу всіх верств населення до її джерел; систематичного і безперервного поширення серед населення знань про право і державу, в тому числі шляхом оприлюднення в офіційних виданнях, інших засобах масової інформації нормативно-правових актів, видання офіційних збірників актів законодавства та коментарів до них, широкого розповсюдження правової літератури; безпосередньої участі юристів у поширенні правових знань; всебічного міжнародного співробітництва з питань правової освіти.

Реалізація Програми сприятиме: підвищенню рівня правової культури як окремих громадян, так і суспільства в цілому; формуванню у громадян поваги до права, гуманістичних правових ідей, загальнолюдських та національних правових цінностей, а також подоланню правового нігілізму; поліпшенню якості підготовки викладачів правових дисциплін та підвищенню ефективності викладання цих дисциплін у загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти; підвищенню рівня правової поінформованості населення.

Правова освіта є складовою частиною системи освіти і має на меті формування високого рівня правової культури та правосвідомості особи, її ціннісних орієнтирів та активної позиції як члена громадянського суспільства [5].

Головну увагу в процесі формування правової культури суспільства потрібно зосередити на формуванні в кожній людині позитивно-правових знань та психологічних механізмів поваги до права в структурі правосвідомості; визначенні теоретичної моделі та концепції формування правової культури особи. В Україні має постійно підвищуватися необхідність активного формування правової культури усіх суб'єктів суспільних відносин, оскільки без них неможливо втілити в життя поставлену мету — побудову громадянського суспільства. Правова культура громадян є основою, фундаментом нового суспільства в Україні, адже громадяни — це єдиний чинник, здатний утворювати державу і правопорядок, приводячи в дію Конституцію України і законодавство.

Виховання правової культури передбачає повагу до правової основи державного і громадського життя, до законів та інших правових актів; розуміння ролі права і переконання у необхідності точного додержання його норм і принципів; непримиримості до будь-яких порушень законності тощо: вимога знати, поважати та виконувати закони належить до основоположних у вихованні насамперед молоді для того, аби перетворити повагу до права і закону в особисте переконання людини, особливо молодії.

Однак, на думку деяких дослідників, переоцінка інформаційного підходу в запобіганні злочинності теж є небажаним: його місце має визначатися тим, у якій мірі незнання норм і яких саме впливає на формування поведінки, що відхиляється.

Правові норми — не єдиний чинник, що визначає поведінку людей; вони — лише один із багатьох соціальних чинників, узятих або не узятих до уваги людиною при виборі своєї поведінки.

Роль нормативної інформації неоднакова і залежить від того, про які норми йдеться. Хоча в сучасних умовах моральні принципи не здатні замінити конкретні правові положення, але вони нерідко несуть не менше, ніж норми права, інформаційне, а тим більш емоційне і ціннісне «навантаження». Та й у самій правовій системі розуміння загальних принципів часто набагато ефективніше орієнтує суб'єкта, ніж знання конкретних норм.

Таким чином, у відомих межах, як це не парадоксально, може мати місце незнання конкретних норм права, що стосуються основних, найбільш природних цінностей суспільства, — життя, здоров'я і достоїнства людини, честі жінки, колективної безпеки тощо, і це не вплине негативно на поведінку. Інформація про вимоги стосовно названих цінностей міститься в соціальних нормах інших видів. Більш того, саме у зв'язку з такими цінностями незнання правил поведінки спостерігається дуже рідко. Основні моральні, естетичні та інші вимоги, правила і традиції прищеплюються людині задовго до її знайомства із законодавством.

Тісний взаємозв'язок соціальних норм різних видів, що належать до зазначених цінностей, яскраво виявляється в характері та еволюції відхилень від них. Злочинці в більшій своїй частині приходять до порушень кримінального закону після низки порушень моральних, естетичних, адміністративних та інших норм.

Прогресивні сили в усіх країнах виступають за широке інформування населення про чинні закони, що особливо стосуються його прав і свобод. Ці зусилля висвітлюються й у рішеннях міжнародних форумів. Як і в якому ступені ці досить правильні заклики втілюються в реальність, залежить від політичного ладу держав — членів ООН, юридичних концепцій, культурних традицій, які панують у них.

На жаль, діяльність держави з протидії злочинності як одному з найнебезпечніших видів соціальних відхилень, «не має належного наукового забезпечення, нові технології та методики розробляються повільно та безсистемно, а наявні розробки впроваджуються недостатньо активно» [6].

Говорячи про правові норми в цілому, можна висловити загальне положення про те, що ступінь впливу знання або незнання конкретних правових норм на поведінку залежить від того, якою мірою зміст даних норм відбито, «продубльовано» в інших соціальних нормах та інших видах соціальної інформації. Цим визначається і значення соціальної нормативної інформації у профілактиці злочинності.

Справа полягає й у ставленні особи до норм, цінностей, які охороняються нормами, суспільства, його інтересів, людей. Досить важливу роль у визна-

ченні спрямованості вчинку відіграють навички правової поведінки, без яких знання норми є уможливленим, пасивним і може взагалі залишитися нереалізованим. Але цьому елементу формування поведінки ні теорія, ні практика поки що не приділили достатньої уваги.

Можна виділити питання про те, як і про що треба інформувати населення, прагнучи підвищення рівня його соціально-нормативної поінформованості, а також політичної і правової культури. Необхідно мати на увазі, що нормативна інформація сама по собі не усуває причин злочинів; вона лише спрямовує позитивну поведінку в бажаному напрямі, попереджає про можливі санкції, знижує імовірність помилок і дає можливість особі не стати жертвою будь-яких незаконних дій.

У численних публікаціях з теми нормативної пропаганди серед населення містяться досить корисні рекомендації про необхідність сполучення правового навчання з правовим вихованням; взаємозв'язок політичного, правового та морального виховання мас, особливо молоді. Уявляється, що основні зусилля мають бути зосереджені на таких п'ятьох напрямах:

1) підвищення рівня свідомого ставлення до норм, включаючи роз'яснення соціально-політичної, економічної та історичної основ конкретних норм і принципів права, моралі, традицій тощо; розкриття їх об'єктивних передумов і суспільної необхідності. Диференційоване пояснення змісту норм з урахуванням ступеня знань адресата — важлива умова підвищення їх ролі в мотивації провин. Це завдання мусить вирішуватися в процесі навчання і виховання на усіх рівнях — у школі, ВНЗ, на лекціях юристів тощо;

2) демонстрація стабільності норми і невідворотності її застосування, у тому числі шляхом додавання більш широкої гласності випадкам порушення правових норм, особливо посадовими і матеріально відповідальними особами, а також випадкам тяжких злочинів корисливого і насильницького характерів. Ця інформація повинна супроводжуватися принциповим, суворим оцінюванням як учиненого, так і особи порушника, моральним осудом його дій, аналізом причин і умов порушення. Такого роду інформація, зрозуміло, не повинна мати нічого спільного із сенсаційною «кримінальною хронікою», що породжує в населення лише почуття страху і невпевності у своїй безпеці. Правова пропаганда має затверджувати думку про те, що правопорушення повинні і можуть бути зжиті при створенні сприятливих соціально-економічних умов, згуртованості та єдності громадян у нетерпимому ставленні до анти-соціальної поведінки;

3) підвищення престижу юридичної системи, у тому числі більш повне висвітлення засобами масової інформації (ЗМІ) роботи юристів різних професій і спеціальностей. Зрозуміло, об'єктивне уявлення про ефективність їхньої діяльності досягається насамперед у результаті практичного поліпшен-

ня роботи відповідних ланок правової системи, принципового підбору і виховання кадрів, підвищення їх відповідальності за доручену справу;

4) більш широке поширення нормативної інформації довідкового характеру серед населення. Це інформування і про права, і про обов'язки конкретних представників влади, і про правила оформлення документів, і про порядок роботи установ служби побуту тощо. Слід використовувати і позитивний зарубіжний досвід;

5) важливе значення має питання про конкуренцію інформаційних впливів. Соціально позитивна інформація, яка поширюється засобами правової і моральної пропаганди, повинна зменшувати, а ще краще — цілком нейтралізовувати небажаний вплив відомостей про право, мораль, одержуваних з випадкових джерел — від випадкових осіб, знайомих, з кіно тощо.

«Змістом державної політики у сфері захисту суспільної моралі є створення необхідних правових, економічних та організаційних умов, які сприяють реалізації права на інформаційний простір, вільний від матеріалів, що становлять загрозу фізичному, інтелектуальному, морально-психологічному стану населення.

Основними напрямками державного регулювання обігу інформаційної продукції, що впливає на суспільну мораль, є: формування єдиної комплексної системи забезпечення захисту моральних засад і утвердження здорового способу життя у сфері інформаційної діяльності, освіти та культури; недопущення пропаганди в електронних та інших засобах масової інформації культу насильства, жорстокості, поширення порнографії; впровадження експертної оцінки відео-, аудіо-, друкованої інформації та інформації на електронних носіях, розроблення механізмів і методик віднесення її до такої, що завдає шкоди суспільній моралі; підтримка національної культури, мистецтва, кінематографії, книговидавництва, поліпшення системи пропаганди кращих зразків світової літератури, культури та мистецтва; заборона демонстрації неліцензійної аудіо-, відеопродукції на всіх національних телерадіокомпаніях; встановлення контролю за обігом продукції, що становить загрозу суспільній моралі; приєднання до міжнародних договорів з питання захисту суспільної моралі» [7].

Велику роль у профілактиці злочинності відіграють ЗМІ, які стали невід'ємною частиною культури сучасного суспільства. Однак, ставши основним джерелом інформації для значної частини суспільства, вони в сучасних умовах справляють подвійний вплив на спосіб життя людини, особливо молоді. З одного боку, ЗМІ є чинником, що стимулює формування здорового способу життя, а з другого — провокують розвиток шкідливих звичок, сприяють виникненню психологічного дискомфорту тощо. В сучасних умовах на формування мотивації злочинної поведінки, особливо неповнолітніх, значний вплив можуть справляти ЗМІ, в яких нерідко пропагуються стандарти пове-

дінки, зокрема культ сили та жорстокості, що несумісні з ціннісними орієнтаціями нашого суспільства.

З огляду на масштаби впливу ЗМІ на аудиторію існує можливість проведення за їх участю низки заходів профілактичного характеру, а саме: 1) розкривати найширшим верствам населення причини і умови, що сприяють злочинності; 2) формувати у читачів, радіослухачів, теле- і кіноглядачів необхідні позитивні настанови і так звані стереотипи поведінки в різноманітних ситуаціях; 3) роз'яснювати населенню чинне законодавство й аналізувати практику його застосування; 4) поширювати досвід взаємодії правоохоронних органів і громадськості при здійсненні профілактичної роботи.

Інформаційний напрям профілактики злочинності уявляється необхідним і плідним, хоча і має обмежений характер соціального впливу. Головне залежить від ставлення особи до цінностей суспільства, які лежать поза нормативною (правовою) сферою, хоча нею й охороняються. Нормативна свідомість, цінності, інтереси та потреби формуються обставинами реального життя. На вдосконалювання об'єктивних умов життя в першу чергу й повинні бути спрямовані відповідні зусилля, що вже виходять за рамки інформаційного напрямку.

Найдавнішим з усіх напрямів запобігання злочинності є той, який пов'язаний із застосуванням санкцій. Головна його форма — покарання злочинця на підставі кримінальних законів, тому умовно його можна було б назвати юридичним.

Можливості запобігання злочинності лише шляхом покарання злочинців піддаються науково обґрунтованому сумніву. В соціальному та історичному планах це пов'язано з двома обставинами. Перша — за останні роки усе більше стали виявлятися практична неефективність, неспроможність виправлення злочинців тільки або головним чином шляхом застосування тюремного ув'язнення, заслання та інших суворих карних покарань.

На сучасному етапі перетворень у багатьох сферах життєдіяльності українського суспільства, поява нових видів протиправних діянь, погіршення якісних характеристик злочинності у цілому і деяких її кількісних показників (навіть з віднесенням у кримінально-правовій статистиці до категорії рецидивістів лише осіб, з яких судимість не знята і не погашена), залишається значною кількість рецидивних злочинів.

Однією з найактуальніших проблем сьогодення є дослідження рецидивної злочинності та розроблення заходів протидії їй. Це зумовлено тим, що дана злочинність є одним із найнебезпечніших різновидів злочинних виявів, специфічним блоком у загальній структурі всієї злочинності, виділеним за особливою характеристикою суб'єкта злочину.

На державному рівні прийнято низку програмних документів і законодавчих актів, у яких проблемі запобігання впливу криміногенних факторів на звільне-

них від відбування покарання осіб приділяється найбільша увага. Серед таких слід назвати, зокрема, Закон України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» та План заходів з реалізації Концепції соціальної адаптації осіб, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк, до 2015 р. З наведених документів однозначно випливає, що система протидії рецидивній злочинності в Україні, включаючи соціальну адаптацію як найважливішу її складову, повинна базуватися на ґрунтовному аналізі кримінологічної характеристики та чинників рецидивної злочинності, особи злочинця-рецидивіста.

Важливе значення серед засобів запобігання рецидивній злочинності мають питання кадрового, матеріально-технічного та іншого ресурсного забезпечення цієї діяльності. Особливої уваги потребує ресоціалізація неповнолітніх девіантної поведінки як комплексного напрямку державної соціальної політики [8].

Зростання злочинності й алкоголізму, наркоманії та аморальних вчинків, високий відсоток рецидивів з боку осіб, що уже відбули покарання за раніше вчинені правопорушення, втрата поваги до норм права і діяльності юридичних органів — усе це не могло не викликати негативного ставлення до юридичних методів запобігання соціальним відхиленням.

Друга обставина — поступове поширення в суспільстві більш повних і глибоких уявлень про справжні причини і механізми злочинності; розуміння того, що негативні явища породжені не «злою волею» окремих людей або, в будь-якому разі, що сама ця «зла воля» має здебільшого глибокі причини, викорінювання яких вимагає тривалих зусиль і не може бути досягнуте шляхом одного лише покарання винних.

Переглядаються й оцінки ефективності різного роду примусових заходів. Ліберальні вчені, а також реалістично мислячі практики-юристи стали частіше звертати увагу на безрезультатність кримінально-правових заходів боротьби зі злочинністю, визнаючи, що спроби боротися зі злочинами після їх учинення (так само як і зусилля «виправити» засуджених злочинців) не можна назвати успішними.

У зв'язку з цим у 60–70-х рр. XX ст. стало поступово розширюватися застосування заходів, не пов'язаних з реальним позбавленням засуджених волі, дещо скоротилися строки вироків, стали створюватися соціальні програми запобігання правопорушенням. Уважалося, що тим самим ефективність впливу кримінальної юстиції буде підвищена.

Однак усе це не поліпшило стану справ зі злочинністю в суспільстві. Негативні явища продовжують зростати в усе більших масштабах.

Сучасну моральну концепцію злочину як «зла», у якому винна «аморальна свідомість» самої людини, відображено в дебатах з теми про покарання,

що відроджують концепцію відплати, кари. Явно виражена концепція «віддавання» виходить з того, що злочин — акт вільної, недетермінованої волі, а отже, покарання є «спокутне очищення» провини. Таким чином, теорія «відплати», кари, яка багато століть була долею церкви і моралістів, входить тепер у лексикон теоретиків і практиків юриспруденції.

Прихильники відплати заперечують значення виправної функції покарання. Вони пропонують звести покарання до його головної сутності — «віддавання по заслугах». У практичному відношенні відроджувана теорія відплати вже привела в США, Великій Британії та деяких інших європейських країнах до різкого зростання тюремної репресії.

Покарання, так само як і більш загальний інститут — встановлення і застосування санкцій за поведінку, що відхиляється від норми, реалізується в рамках, обумовлених його різноманітними, а в деяких випадках і суперечливими цілями і можливостями. Вкажемо у зв'язку з цим на деякі наукові і практичні проблеми. Одна з них — оптимальне співвідношення між загальним і спеціальним запобіганням як функціями покарання.

Спеціальне запобігання — це вплив на самого винного, загальне запобігання — вплив на інших членів суспільства. З погляду завдань виправлення і перевиховання людини, яка порушила правову норму, суворість покарання повинна визначатися насамперед перспективами застосування даної міри до цієї особи. Наприклад, якщо вона може бути виправлена без ізоляції від суспільства, то позбавлення волі призначати не слід. Але з точки зору завдань загального запобігання злочинів з боку інших членів суспільства, здавалося б, чим суворіше покарання, тим воно ефективніше. Ця суперечність повинна вирішуватися, на думку деяких дослідників, єдиним шляхом: будь-яке покарання насамперед має бути справедливим. Це означає, що воно повинно повністю відповідати тяжкості вчиненого, ступеню провини і даним про особистість злочинця. Розуміння спеціального запобігання, пов'язані із завданням виправлення і перевиховання винного, висунуті, як видно, на перший план.

Помітимо, що справедливе покарання має й максимальне значення для загального запобігання. Якщо оточуючі переконані в справедливості міри, призначеної винному, вона впливає на їх свідомість більш ефективно, ніж суворе, але недостатньо обґрунтоване застосування санкцій.

Покарання, застосоване з урахуванням цих обставин, має по можливості йти за кожним фактом виявленого соціального відхилення. Саме в цьому полягає вимога невідворотності покарання.

Невідворотність відповідальності у запобіганні злочинності сприяє закріпленню в суспільній та індивідуальній свідомості вимог відповідної правової норми, відповідального ставлення до цих вимог, підвищенню дієвості засобів соціального контролю.

Справедливість покарання пов'язана не тільки з його розміром, а й з підставами його застосування.

Мета виправлення особи, яка порушила соціальну норму, може бути досягнута тільки при правильній організації його виконання. Вивчаючи соціально-психологічні механізми дії покарання, А. Ратінов сформулював низку узагальнень, досить істотних з погляду підвищення ефективності запобігання соціальним відхиленням: а) мотивуюче значення покарання тим інтенсивніше, чим ближче момент його застосування; б) попереджувальна роль покарання тим вища, чим неминуче воно уявляється суб'єкту; в) стимулююча сила покарання тим вища, чим більшого блага позбавляється злочинець у результаті його застосування; г) успіх превентивної мотивації покарання знаходиться у зворотній залежності від ступеня поширеності і стійкості заборонних форм поведінки; д) успіх превентивної мотивації залежить від домірності каральної санкції і забороненої поведінки; е) ступінь мотиваційного впливу покарання залежить від того, наскільки заборонену дію суб'єкт вважає для себе прийнятною, бажаною та належною [9]. Усі ці узагальнюючі висновки можуть бути поширені й на інші види санкцій, що застосовуються при відхиленнях від правових норм.

Наукові дослідження і юридична, а також педагогічна практика показують, що передбачена правовими нормами система покарань потребує вдосконалення. Можливою і доцільною є подальша модернізація застосування санкцій у таких напрямках: а) реалізація загальної лінії на підвищення їх ефективності; розширення заходів стимулювання суспільно корисних дій з урахуванням підвищення культури і свідомості населення; б) більш повна і послідовна диференціація та індивідуалізація відповідальності з урахуванням ступеня важкості вчиненого, особи винного, причин вчинку і можливостей виправлення та перевиховання суб'єкта, у першу чергу без ізоляції від суспільства; в) розширення можливостей заміни юридичних покарань заходами суспільного впливу на основі принципів справедливості і законності; г) гуманізація методів виправлення і перевиховання винних, більш повне сполучення їх із заходами культурного і педагогічного впливу. Слід зазначити, що реформа кримінального законодавства України враховує ці напрями, розроблені наукою.

У більш віддаленій історичній перспективі треба передбачати процес поступового відмирання системи інститутів, що припускають суворий примусовий вплив на фізичну і моральну сутність особистості. Зрозуміло, що ці майбутні зміни не можуть відбуватися у відриві від стану і результатів запобігання злочинності як крайньому і найбільш небезпечному вияву соціальних суперечностей. Відмовитися від суворих заходів державного примусу можна лише тоді, коли самі соціальні відхилення набудуть в основному характеру ексцесів, що не мають масового поширення і високого ступеня суспільної небезпечності.

Не менш важливою є й така обставина, як соціальний ефект тієї чи іншої санкції. А цей ефект змінюється зі зміною соціально-економічної, політичної або іншої ситуації. Потрібна гнучка нормативна політика, яка враховувала б зміни у суспільному розвитку.

Одним із напрямів профілактики злочинності є медико-біологічний, який не замінює, а доповнює інші. Оскільки йдеться про відхилення соціальні, а не біологічні, то основа запобігання їм має соціальний характер. Однак деякі соціальні відхилення можуть містити медико-біологічні елементи (аспекти). У цих випадках і необхідне сполучення різних методів впливу, включаючи медичні.

Вчинок людини, що порушує правову норму, може бути пов'язаний з медико-біологічними чинниками. Такими є пияцтво й алкоголізм, наркотизм і самогубство; нерідкі правопорушення осіб, що мають фізичні або психічні вади.

Однією з актуальних проблем сьогодення є зростання агресивності в поведінці і міжособистісних стосунках людей. Це пов'язано в першу чергу із загальною соціальною напруженістю, психологічною нестійкістю всього суспільства, зростанням кризи соціальної системи, апатією, песимізмом, невпевненістю у майбутньому, що призводить до підвищення тривожності, дратівливості і, як наслідок, до зростання агресивності й деструктивної поведінки людей.

Біологічний, точніше психофізіологічний, елемент функціонування людського організму в багатьох випадках ураховується правом. Він, наприклад, відбитий у кримінально-правових нормах про відповідальність за злочинну необережність, за злочин, учинений в стані афекту. При створенні цих норм бралось до уваги, що можуть бути перекинуті такі елементи психіки суб'єкта, що не залежать від його волі, як сприйняття ситуації, точність і швидкість реакції, адекватність ухвалення рішення та ін. В усіх подібних випадках ці фактори мають суттєве значення, оскільки пов'язані з межами людських можливостей. Однак треба зазначити, що все ж таки вони не є вирішальними, оскільки осудна людина здатна утриматися від злочинних дій. Коли ж під впливом психофізіологічних причин вона цього зробити не здатна, такий стан суб'єкта розглядається як неосудність, що тягне за собою застосування заходів не соціального (юридичного), а медичного характеру.

Тип реакції суспільства на соціальні відхилення теж є неоднаковим і може включати медико-біологічний елемент. Це залежить головним чином від того, з яких причин було порушено соціальну норму. Якщо вона порушена із соціальних причин, то реакція повинна бути соціальною (у тому числі правовою) за своїм змістом. Якщо має місце порушення біологічної (фізіологічної) норми, і причому з біологічних причин (наприклад, патологічне сп'яніння через індивідуальну реакцію організму), то і захід впливу буде біологічним (медичним). У змішаних випадках (порушення соціальної норми через біологічні причини і навпаки) реакція також може бути змішаною, комплексною. Разом

із соціальною реакцією на поведінку можлива й медико-біологічна реакція. Однак, оскільки йдеться про порушення правових норм, медико-біологічні впливи можуть мати лише допоміжний характер, доповнюючи на основі і в рамках закону соціальні заходи.

Практично медико-біологічний підхід у сполученні з іншими, вже описаними, здійснюється в таких випадках: учинення правопорушень за наявності неврозів, психопатій та інших психічних аномалій, що не виключають осудність; зловживання спиртними напоями і ранні стадії алкоголізму; наркоманія на ранніх стадіях, пов'язана з порушенням соціальних норм; стресові стани, небезпечні в суїцидному відношенні.

Невипадково в зазначених випадках усюди йдеться про ранні стадії або слабкі форми хворобливих станів. У цих випадках у суб'єкта ще зберігається можливість контролю за власною поведінкою; отже, на нього можна впливати і шляхом виховних, профілактичних заходів, а також, якщо це є потрібним, застосуванням санкцій. Паралельний медичний вплив необхідний для того, аби зняти патологічні нашарування, зміцнити здатності організму протистояти стресовій ситуації, хворобі, що розпочинається.

Якщо ж хвороба розвинулася настільки значно, що контроль суб'єкта за своєю поведінкою фактично втрачено, то соціальні (правові, моральні та ін.) заходи стають неспроможними; необхідні медичні засоби. Але в такому разі і саме відхилення в поведінці перетворюється із соціального на фізіологічне (соматичне) або психіатричне, тобто медичне.

Як відзначають фахівці, діалектика співвідношення соціального і біологічного в розвитку та поведінці індивіда варіює в досить широкому діапазоні, один полюс якого — оптимальні варіанти норми, коли біологічне виступає переважно у вигляді тла, умов; інший полюс — патологія, коли збиткова (природжена або набута) біологічна основа особистості деформує соціальні якості індивіда або взагалі унеможлиблює їх формування. В останньому випадку біологічне переважає, але й питання про порушення соціальної норми стає проблематичним або зовсім знімається: йдеться про хворобу людини, її неосудність, а отже, про відсутність соціально значущого вчинку.

Чіткий поділ соціальних і біологічних заходів впливу, зумовлений розходженням у природі і причинах різних форм відхилення від норми, має принципове значення. Коли йдеться про ставлення до злочинців, такий поділ пов'язаний з вирішенням важливого питання кримінальної політики: які заходи впливу на особистість і за яких умов застосовуються в боротьбі зі злочинністю?

Демократичні й реакційні позиції з цього питання є протилежними; вони ґрунтуються на різному поясненні природи злочинності: якщо вона детермінована соціальними умовами життя людей, то медичні заходи навряд чи здатні вплинути на рівень і динаміку правопорушень; при іншому підході

(тобто якщо вважати, що злочинність притаманна біологічній природі людини) медико-біологічні заходи гіпертрофуються, перетворюючись, власне кажучи, на єдиний засіб впливу, оскільки основним джерелом соціальних відхилень проголошується сама особистість. Прогресивні юристи, медики, соціологи вказують на величезну шкоду, що заподіюють суспільству науково необґрунтовані «заходи боротьби» із соціальними відхиленнями медико-біологічним шляхом.

Зазначений напрям завжди включався лише як елемент у системи різних заходів соціального, педагогічного, правового, економічного характерів. Одночасно вказувалися умови допустимості застосування медико-біологічних засобів, а також вимоги, пропоновані до них, аби ці заходи не порушували прав і законних інтересів громадян, не перетворювалися на знаряддя беззаконня і сваволі. У той же час підкреслювалася неприпустимість застосування заходів кримінально-правового впливу до тих осіб, чия поведінка викликана хворобою і кого необхідно лікувати, а не карати.

Отже, йдеться, власне кажучи, про сполучення соціально-профілактичного і медичного підходів.

В умовах становлення і розвитку демократичної, правової держави, побудови громадянського суспільства в Україні профілактика злочинності — один з основних напрямів внутрішньої політики країни. Йдеться про вплив на процеси, що мають виключне значення для майбутнього розвитку суспільства.

Стратегічні напрями профілактики правопорушень спрямовано на активізацію усіх ланок громадянського суспільства, декриміналізацію культурних норм і свідомості значного прошарку громадян, вплив на мотивацію потенційних девіантів, зменшення факторів негативних соціальних відхилень, насамперед злочинності, спрямування зусиль держави і суспільства на діяльність, що збільшує ризик для злочинця бути спійманим і покараним, ускладнює вчинення злочинів, скорочення зисків від вчинених злочинів, зменшення стимулів злочинної діяльності.

Проблему організації профілактики правопорушень передбачається розв'язати шляхом:

- удосконалення нормативно-правової бази з питань правоохоронної діяльності та профілактики правопорушень;
- підвищення вимог до осіб, відповідальних за роботу із зверненнями громадян, забезпечення принципового реагування на факти порушення прав і свобод людини;
- визначення критеріїв оцінки роботи правоохоронних органів з питань профілактики правопорушень;
- активізації участі громадськості у забезпеченні правопорядку в країні;

- реформування правоохоронних органів з метою підвищення ефективності діяльності щодо захисту прав і свобод людини, забезпечення результативної боротьби із злочинністю та профілактики правопорушень;
- забезпечення розвитку інституційних та договірно-правових основ міжнародного співробітництва у сфері профілактики правопорушень з використанням міжнародного досвіду;
- провадження просвітницької діяльності, спрямованої на виховання негативного ставлення до протиправних діянь;
- здійснення заходів, спрямованих на підвищення рівня моральності в суспільстві, правової культури громадян, утвердження здорового способу життя, запобігання виявам екстремізму, расової та релігійної нетерпимості;
- підтримки підприємницької ініціативи громадян, самостійної зайнятості населення;
- проведення профілактичної роботи з неблагополучними сім'ями, а також розроблення механізму екстреного реагування на факти бездоглядності дітей з метою недопущення їх втягнення у злочинну діяльність;
- формування системи реінтеграції бездомних громадян та соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі;
- удосконалення податкової політики, запровадження системи дієвого контролю за реалізацією товарів на внутрішньому ринку;
- запобігання незаконному переміщенню товарів через митний кордон України, посилення правоохоронного компонента загальнодержавної системи протидії контрабанді;
- ліквідації каналів незаконної міграції, посилення контролю за додержанням правил в'їзду в Україну, виїзду з України і перебування на її території іноземців та осіб без громадянства;
- організації та здійснення спільних з правоохоронними органами інших держав оперативно-профілактичних заходів, спрямованих на профілактику окремих категорій злочинів;
- підвищення рівня матеріального, технічного та наукового забезпечення роботи з профілактики правопорушень, зокрема із залученням сил і засобів місцевих органів виконавчої влади [3].

У сучасний період формування громадянського суспільства в Україні особливої уваги потребує забезпечення гармонійного розвитку дітей та підлітків, оскільки відома певна залежність злочинності в цілому від злочинності неповнолітніх, яка на сьогодні набула загрозливого розмаху.

Профілактика буде ефективною лише тоді, коли проблеми сім'ї, жінки, дитини стануть головними у державі та суспільстві. Потрібні сучасні програми допомоги сім'ї, материнству, дитинству, відповідна законодавча база. Основними напрямками державної політики у даній сфері є: визначення право-

вих засад соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю; розроблення та реалізація загальнодержавних, регіональних програм соціальної підтримки сімей, дітей та молоді, соціального становлення молоді та інших програм стосовно сімей, дітей та молоді; організація та здійснення соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю, надання їм соціальних послуг; здійснення менеджменту у соціальній роботі з сім'ями, дітьми та молоддю; забезпечення дотримання мінімальних соціальних стандартів здійснення соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю; створення сприятливих умов для функціонування і зміцнення сім'ї; сприяння відповідальному ставленню батьків до створення умов, необхідних для всебічного розвитку та виховання дітей; розвиток різних форм сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; утвердження здорового способу життя в сімейному, дитячому та молодіжному середовищі; здійснення соціально-профілактичної роботи, реабілітаційних заходів щодо відновлення соціальних функцій, психологічного і фізичного стану дітей та молоді, які зазнали жорстокості та насильства, залучалися до найгірших форм дитячої праці, соціальна підтримка ВІЛ-інфікованих дітей, молоді та членів їхніх сімей; інтеграція в суспільство дітей та молоді з функціональними обмеженнями; сприяння громадським організаціям, іншим об'єднанням громадян, фізичним особам у реалізації ними власних соціально значущих ініціатив і проектів у сфері соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю в порядку, визначеному законодавством; розвиток та підтримка волонтерського руху у сфері соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю; здійснення кадрового, науково-методичного, фінансового, матеріально-технічного, інформаційного забезпечення соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю; встановлення та зміцнення зв'язків з соціальними службами за кордоном, інтеграція в міжнародну систему соціальної роботи [10].

Висновки. В умовах становлення і розвитку демократичної правової держави, побудови громадянського суспільства в Україні профілактика негативних соціальних відхилень, особливо злочинності — один з основних напрямів внутрішньої політики країни. Йдеться про вплив на процеси, що мають вирішальне значення для майбутнього розвитку суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Кравченко С. Громадська правова свідомість як необхідний елемент побудови громадянського суспільства в Україні / С. Кравченко // Право України. – 2009. – № 12. – С. 141.
3. Концепція Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2010 р. № 1911-р.

4. Профілактична діяльність кримінальної міліції у справах неповнолітніх : метод. рекомендації. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2002. – 44 с.
5. Про Національну програму правової освіти населення : Указ Президента України від 18.10.2001 № 992/2001 // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 43. – Ст. 1921.
6. Про стан злочинності у державі та координацію діяльності органів державної влади у протидії злочинним проявам та корупції : Рішення Ради нац. безпеки і оборони України від 11.09.2009 // Офіц. вісн. України. – 2009. – № 83. – Ст. 2809.
7. Про захист суспільної моралі : Закон України від 20.01.2010 № 1819-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2010. – № 10. – Ст. 105.
8. Дубовик К. Е. Державна політика України відносно ресоціалізації неповнолітніх девіантної поведінки / К. Е. Дубовик // Теорія та практика державного управління. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2006. – Вип. 1 (13). – С. 174–179.
9. Ратинов А. Р. Социально-психологические аспекты юридической теории и практики / А. Р. Ратинов // Прикладные проблемы социальной психологии. – М. : Наука, 1983. – С. 228–230.
10. Закони України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні». Станом на 25 лют. 2009 р. : офіц. вид. // Верховна Рада України. – К. : Парлам. вид-во, 2009. – 24 с.

ПРОБЛЕМЫ ПРОФИЛАКТИКИ ПРЕСТУПНОСТИ В УСЛОВИЯХ СТРОИТЕЛЬСТВА ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В УКРАИНЕ

Водник В. Д.

Освещены основные причины и негативные последствия преступности. Проанализированы проблемы профилактики преступности. Определены основные недостатки и причины малоэффективной борьбы с преступностью в Украине.

Ключевые слова: преступление, преступность, профилактика преступности, гражданское общество.

PRECAUTION OF PROBLEMS AGAINST CRIMINALITY IN THE CONDITIONS OF BUILDING CIVIL SOCIETY

Vodnik V. D.

Principal reasons, negative consequences of criminality are dealt with in the article, the problems of its precautions are analysed in the conditions of civil society construction in Ukraine.

Key words: felony, criminality, precautions against criminality, civil society.

УДК 140.8:316.3

О. В. Попович, кандидат педагогічних наук, доцент

МОДЕЛІ ВЗАЄМОДІЇ АНОМАЛЬНОГО ЯВИЩА ТА СУСПІЛЬСТВА В ЇХ ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

Проаналізовано явище людської аномалії як соціального інституту, за принципами якого вибудовується струнка модель, що фіксує взаємодію «аномального явища» та суспільства на всіх етапах історичного розвитку людства.

Ключові слова: аномалія, аномальне явище, людина з особливими потребами, компенсація, суспільство, глобалізація.

Актуальність проблеми. Сьогодні відбувається сегментація аномального явища у різних наукових дискурсах, і його рецепція в філософських студіях має надати можливість якщо не сприйняття, то принаймі наближення до цілісного бачення, оскільки сучасне бачення культури є розумінням її цілісності, заснованій на широкому міждисциплінарному підході до її вивчення. Саме тому інтеграція поняття аномалії до філософського дискурсу сприяє гуманізації тих соціокультурних практик, які є основою самовдосконалення і саморозвитку індивіда.

Аналіз останніх джерел і публікацій свідчить про те, що проблема аномалій найбільше розроблена в психології і психіатрії при вивченні психічних хвороб. В історії психіатрії склалися мінімум три головні підходи до розгляду психічних хвороб: біологічний (фізіологічний); соціальний та психотерапевтичний (клінічний психотерапевтичний напрям: Ф. Александер, О. Бергштейн, С. Гроф, Б. Д. Карвасарський, Є. Кречмер, А. Кронфельд, О. Ранк, Ж.-М. Шарко, Л. Шерток та ін.). Хоча кожен з них є однобічним і недостатнім для аналізу і корекції психічних розладів, проте їхня присутність в діагностичній та лікувальній практиці спричинена складністю самого феномену психопатології.

Важливий внесок у розробку питання аномальної особистості та відповідних процесів її соціалізації зробили представники психоаналізу, зокрема, П. Бруно, З. Фрейд, А. Фрейд, К. Хорні, К. Г. Юнг та ін. Не можна також недооцінювати й здобутки представників когнітивної психології (Е. Зандлер, Х. Мак-Дауголл, К. Ріцлер, Т. Шибутані, М. Шеллер), і напрацювання лінгвістичної естетико-психологічної гілки (В. Брендаль, Л. Ельмелер, Ф. Де Соссюр).

Упродовж XX ст. питання, пов'язані з осмисленням специфіки формування почуттєвості в аномальній особистості як результату роботи компенсації, періодично з'являлися в науковій літературі. Низку цікавих конкретних спроб щодо розв'язання цієї проблеми зробили А. Адлер, Л. Виготський, О. Залкінд,

О. Зімкіна, Е. Ільєнков, Т. Ліппс, О. Литвак, О. Мещеряков, О. Рюле, В. Штерн, О. Щербина та ін.

Отже, аналіз ступеня наукової розробленості проблеми показав, що при дослідженні феномену аномалії потрібно вийти за рамки природничих і медичних наук і наблизитися до цілісного бачення аномального явища в соціокультурному просторі. Для цього ставимо за *мету* статті — виявити моделі взаємодії аномального явища та суспільства в історичному розвитку людства. Для досягнення цієї мети перш за все з'ясуємо значення терміна «аномалія» і подамо той зміст, у якому будемо його використовувати в цій науковій розвідці.

Виклад основного матеріалу. У Словнику слів іншомовного походження (1979 р.) термін «аномалія» тлумачиться так (грец. *anomalio* — відхилення від норми, загальної закономірності) — неправильність (одиниця розвитку), а в англomовному словнику — аномалія, за етимологією, слово, яке фіксує те, що суперечить установленому порядку речей [10].

Аналіз джерел з означеної тематики доводить, що це поняття є відображенням соціальної дійсності і складним для дефініції у психологічній площині. З клінічної точки зору аномалія не означає душевні, психічні чи психіатричні відхилення, тобто вона не є ментальною хворобою. В такому разі аномалія означає певну нетиповість для певної спільноти або виняток із загальних уявлень, які відповідають визначеній у певній спільноті нормі. Наприклад, представники певних африканських племен мають по шість пальців на кожній руці. Як це кваліфікувати — як відхилення чи вдосконалене пристосування? На нашу думку, слід уважати, що людська аномалія являє собою психічну, анатомічну, фізіологічну чи ментальну відмінність індивіда, яка відрізняє його від загальноприйнятих в даній спільноті уявлень про норму.

У теоретичних джерелах філософії культури та культурології зафіксовано поняття «аномалія в розвитку культури». Воно вживається для позначення певних невідповідностей у розвитку культури стосовно напрацьованих норм для виявлення причин, масштабів, характеру відхилень від існуючих закономірностей.

Слід зауважити, що людська аномалія як явище з відповідними виявами і функціями вивчається біологією, фізіологією, філософською антропологією, аномальною психологією, корекційною педагогікою, але поки що не набуло ґрунтового опрацювання в філософії. При цьому вважається, що «пришестя аномалії» в гуманістиці було підготовлене «бунтом природи в людині», процесами широкого поширення антираціоналістичних ідей та педагогічно зорієнтованих психопрактик і найвибуховішим, на наш погляд, відчуттям особистісної відчуженості від соціуму, канонізованого постмодерністською «філософією», що задекларувувала бінарну опозицію «герой — юродивий».

Але в узагальненому й об'єктивному тлумаченні людська аномалія — це соціальний інститут, за принципами якого вибудовується струнка модель, що

фіксує взаємовідносини «аномального явища» та суспільства на всіх етапах історичного розвитку людства. Щодо виникнення *першої моделі*, як видається, треба визначити її як «модель варварського ставлення до носіїв аномалії». В процесі еволюції аномальні особи не допускалися до різних людських спільнот з метою ізоляції «антипатичних» індивідів, попередження спарювання з ними усередині групи, і ситуація могла доходити навіть до фізичного переслідування або смерті.

Дослідження культурного феномену «людська аномалія» передбачає необхідність його осмислення за допомогою первинної форми релігії — анімізму. Серед нагальних проблем аналізу доісторичного періоду особливе місце посідає питання про зв'язок анімістичного світосприйняття первісної людини з різними станами і процесами, що безпосередньо стосуються феномену людської аномалії. У зв'язку з цим постає низка дихотомій: захворювання — здоров'я, норма — патологія, дефект — норма.

Важливе місце в контексті обраної теми посідають концептуальні розробки Г. Спенсера, який вважав, що, осмислюючи термін «божевілля», нам необхідно виявити, як дика людина ставилася до явища непритомності. Про цей стан Спенсер у «Синтетичній філософії» [5] зазначав, що існувало уявлення про душу в примітивної людини, а саме: якщо під час сну людину перенести з місця на місце, то її душа залишиться там, де людина заснула. Спенсер стверджував, що непритомний стан теж навіював віру примітивної людини у незримого двійника, який то залишає тіло, то повертається в нього. У монографії Леманна «Ілюстрована історія забобонів і чаклунства. Від давнини до наших днів», що вийшла друком у Києві 1900 р., йдеться про те, що людство завжди вірило в магію, ритуали якої дають можливість пізнати те, що лежить за межами повсякденного досвіду, та впливати на психічний стан людини і матеріальний світ для вирішення різноманітних практичних завдань: лікування хвороб, збільшення тривалості життя [1, с. 246].

У багатьох культурах, як стверджував Г. Померанц у роботі «Вихід з трансу» (1990 р.), «...примітивні люди зберігали головну умову культури діалогу міфопоетичного, танцювального, святкового (компенсаційного характеру), ділового, раціонального мислення (поведінка), діалогу буднів і свят. Тому всі племінні культури сутнісно цільні культури, на них лежить відбиток духу» [7, с. 461–462]. Виникає певний зв'язок між розумінням примітивною людиною свого тіла і того, що відбувається з ним у подальшому житті, а також у житті колективу, в якому вона існує, якщо всіх їх розділяє хвороба.

До появи слова, як стверджує український філософ В. Косяк, підґрунтям, що формує свідомість, була ритмопластика — мова тіла, а давні релігії — це «релігії тіла», в яких духовне ще, напевно, не розпочало усвідомлюватися в його відносній автономності, оскільки воно, вочевидь, ще не сформувалося

й онтологічно. Є маса пережитків язичницьких культів у Старому Заповіті. Віруючі через споживання умовного тіла Бога сповнюють його духовності [3, с. 140]. Можна припустити, зазначає Косяк, що «тілесний» анімізм — найперша форма первісної релігії. Тоді як С. Токарев твердить, що «...в тілі первісної людини нібито живе друге “Я”, її двійник, її душа, які можуть залишати тіло та повертатися в нього. До цієї ідеї дикуни приходять від спостережень сну, хвороби, непритомності, смерті...» [6, с. 101].

На стадії дикунства людство увірувало в те, що будь-яка неповноцінність в людині несе загрозу її існуванню, і тому необхідно знищити того чи іншого носія аномалії. Зокрема, рід обережно ставився до життя та здоров'я правителя Бога-людини, оскільки від цього залежав добробут усіх співплемінників. Дж. Фрезер у роботі «Золота гілка» (1900 р.) відзначав, що «ще на початку XIX століття звичай племені буньоро в Центральній Африці вимагав, аби вождь вдався до самогубства в разі серйозної хвороби» [8, с. 53–56].

Друга модель — модель «непотрібності суспільству» спричиненої характерними особливостями стародавньої людини, яка сприймала реальне оточення як «світ всеохоплюючої єдинотілесності». Загальновідомо, що для греків-язичників боги Олімпу — це духовно-тілесні істоти; боги всіх міфологій завжди схожі на людей; міфи репрезентують «опис» зовнішності й характеру кожного бога. Так, Гефест — бог-коваль — кривий на обидві ноги, невисокого зросту, навіть потворний, однак з міцними руками, широкими грудьми, м'язистою шиєю, розумний і кмітливий. Отже, потворність Гефеста лише позірна, оскільки він наділений красою інтелекту, що й приваблювало Афродіту — все ніби як у людей.

Що стосується уявлень про норму, то ще в давнину до розряду агентів і носіїв злої, руйнівної сили — чаклунів суспільство нерідко зараховувало тих, хто чимось відрізнявся зовні від середньостатистичної норми — калік, карликів, просто неповноцінних людей. У неусвідомленому неприйнятті суспільством людської аномалії, у цьому побоюванні щодо них приховувалося, вочевидь, інстинктивне біологічне неприйняття нормальними аномальних. Соціум інстинктивно вороже ставився до неповноцінних людей. Це відзначав ще Платон у діалозі «Держава»: «Хто в належній людині термін не спроможний жити, того, вважав Асклепій, не треба лікувати, тому що така людина некорисна і для себе, і для суспільства» [4, с. 175]. Більш категоричним виявився Арістотель — на його думку, потрібен закон: жодного каліки вирощувати не слід.

Так само і Плутарх зазначав: коли дитина була анемічною або потворною, її відправляли до Апофетів (урвище на Тіагеті), позаяк вважали, що це життя не потрібне ні самій дитині, ні державі, якщо вже від початку людині відмовлено в здоров'ї та силі. Такі радикальні погляди давніх філософів мали на увазі й естетичну домінанту, тому стали підґрунтям громадського закону

грецького полісу і жорстокої настанови в приватному та інтимному житті відмовляти в допомозі неповноцінним людям. Принагідно, слід пригадати зафіксований в історичних джерелах закон царя давньої Спарти Лікурга, що рекомендував знищувати немовлят з фізичними вадами.

Ще до появи еллінської медицини, психічно хворим людям допомога не надавалася взагалі; пізніше, в часи греко-римської медицини, з'являються перші спроби надання допомоги таким людям і здійснюються перші кроки щодо розуміння психічних розладів (учення Гіппократа про конституцію і темперамент, істерію, взаємозв'язок душі і тіла в розвитку захворювання). Соціум інстинктивно ворожо ставиться до людей з тими чи іншими відхиленнями, і з глибини століть у суспільній свідомості побутує погляд про «непотрібність» для держави і народу ущербних людей (у відриві від усвідомлення родинних та особистісних трагедій).

Для глибшого розуміння гостроти проблеми співіснування беззахисних калік та сильного своєю множинністю суспільства звернімося до *третьої, так званої «середньовічної», моделі*, що стосується взаємовідносин суспільства й аномалій в часи Середньовіччя. Нам вбачається, що для цієї моделі спільноти типовим видається той факт, що для більшості представникам цієї епохи були характерними уявлення про повновладдя Сатани над людським тілом. Існували також переконання, що Диявол може мордувати тіло хворобами, аби довести душу до відчаю.

У середньовічній Європі лікування душевнохворих було передано головним чином до рук духовенства. Є приклади, що в середньовічному періоді до психічно хворих ставилися з особливою повагою. Показовим є те, що саме в XVI ст. Свята Тереза Авільська (1515–1582), захищаючи від інквізиції черниць з прогресуючою істерією, доводила, що її підопічні не одержимі, а швидше «нібито хворі» (*comas enfermas*). Зрозуміло, що вона не мала на увазі тілесний недуг, у вислів «нібито» вона вклалада припущення, що «свідомість може хворіти так само, як може хворіти тіло» [2, с. 92].

Своєрідна *модель* соціально-емотивного ланцюжка «хвора людина — суспільство — церква» побутувала у XVI–XVIII ст., згадку про яку знаходимо в драмі В. Шекспіра «Король Лір» [9], де читаємо: «Країною блукають потворні Томи з Бедлами. Погрозами, прокляттями, мольбою собі випрошують на харчування» (акт II, сцена 3). Відомо, що в 1547 р. монастир Святої Марії Віфлеємської в Лондоні був перетворений Генріхом VIII на притулок «Бедлам», який уславився своїми злидними умовами утримання. Схожі притулки існували ще в деяких країнах: у Франції — Шаратон (1641) — богема юродивих; у Відні — Вежа Лунатиків (1784), яких показували, як тварин у зоопарку.

Йоганн Вейер, німецький філософ і письменник, який писав під латинським ім'ям Іоаннус Вієрус, займався вивченням проблеми «людської аномалії» і 1563 р.

випустив книгу «Хитрість демонів», яка спростовувала «Молот відьом — керівництво для мисливців на відьом» (1486 р.). Вейер дійшов висновку про те, що значна кількість нещасних в'язнів, яких піддавали тортурам і навіть спалювали ніби за чаклунство, насправді були хворі душею чи тілом. Однак за життя ці його думки не визнавались, а праці були заборонені церквою аж до ХХ ст.

Проведений нами аналіз джерельної бази з означеної тематики доводить, що період Середньовіччя охарактеризувався упередженим ставленням до людей, хворих на психічні розлади: від перших кроків з організації суспільного презирства до знищення хворих на вогнищах інквізиції. Вважаємо, що цій моделі були притаманні особлива жорстокість і безкарність, причетність до її демонстративності релігійних страхів і пристрастей, а також наявність конфлікту інтересів між силами духовенства і цивілізації відносно носіїв аномалії.

Ми дійшли до узагальнення, що *четверта модель* з'явилась як наслідок «гуманістичної еволюції»: для осіб з вадами створювалися притулки, їм дозволяли жити з жебракування. На диво живучою виявилася ця система «реабілітації», що зберігається й донині, жахливо контрастуючи з досягненнями НТП та загальним рівнем культури буття. Показово, що у XVIII — на початку XIX ст. Ф. Пінель та Дж. Коноллі проголосили принципи ненасильства щодо душевнохворих, а кардинальна зміна взаємин між суспільством і людиною з вадами втілилась у *«модель ненасильства до носіїв аномалії»*.

Наш аналіз показав, що в аграрних суспільних формаціях аномалія (інвалідність) розглядалася в контексті економічної утилітаризації особистості, її соціальної корисності, застосовувався критерій — вправний або поганий хлібороб, робітник, воїн тощо. З принизливою для цих людей відвертістю аналогічний образ інваліда репродукується і в індустріальному суспільстві, де особистість взагалі тлумачиться передусім як виробник матеріальних та інших благ. У цій ситуації встановлюється *п'ята, «економічна модель аномалії»*, яка демонструє нову форму відносин між людиною з вадою та суспільством. Це модель функціональної обмеженості, що вбачає нібито неповноцінність і неспроможність особистості виконувати ті чи інші функції, очікувані соціумом. Цей період в історії людства було зафіксовано як доба нозологічної психіатрії Е. Крепеліна. Характерною ознакою цієї моделі був факт уведення нозологічної класифікації психічних відхилень, що було зумовлене підвищеною нервозністю в розширених колах суспільства, яка все помітніше виходила за межі спеціальних медичних закладів і поширювалася в людському побуті та громадському житті.

На сьогодні відомо, що третина нездорових людей на планеті — це пацієнти з психічними захворюваннями. Така сумна статистика вказує на необхідність з огляду на предмет нашого дослідження зупинитися на деяких аспектах психіатричних хвороб, з-поміж яких найпоширенішими є такі види:

ендогенні психічні хвороби нез'ясованого походження (шизофренія, епілепсія та маніакально-депресивний синдром тощо); екзогенні психічні розлади (інфекційні, травматичні, соматогенні); психогенні (реактивні психози, неврози); патологія психічного розвитку (психопатії, олігофренії).

Насамперед слід зауважити, що етіологічними причинами психічних захворювань виступають як ендогенні фактори (частіше за все спадкова схильність, генетична аномалія, конституціональна неповноцінність), так і екзогенні (інфекції, інтоксикації, черепно-мозкові травми, психотравми, важкі стреси, надмірні нервові навантаження тощо). Це дає підстави вважати, що в суспільстві, динаміка якого визначається контекстом глобалізації, існує певне протистояння між репресивно-наглядальними медичними клініками та гуманістичною, екзистенційною медициною, заснованою на принципах гуманістичного піклування про особу із особливими потребами. Перші застосовують адміністративну модель аномальності, коли інвалідність сприймається як особиста патологія людини, всі її проблеми — як наслідок цієї патології. Підходи такого роду та відповідна соціальна політика в науковій літературі позначають терміном *desabilism* (інвалідизм, за аналогією з расизмом). Ця *шоста модель* відносин «суспільство — інвалід» не виключає дискримінації людей з особливими потребами, ставлення до них з боку соціуму як до неповноцінних членів суспільства, що мають примітивні, а не особливі потреби.

У цілому ми поділяємо точку зору американського антрополога Л. Уайта [11], який диференціює культуру на явища, котрі у свою чергу поділяються на: а) дії та вчинки (поведінкові схеми); б) ідеї (вірування, знання, переконання); в) почуття (настанови, ціннісні орієнтації). Така схема була використана під час розгляду явища людської аномалії. При цьому в різні історичні періоди ставлення людської спільноти до носіїв аномалії позиціонується у вигляді певних поведінкових схем або дій, які утворюють першу складову явища аномалії.

Аналізуючи те, як визначалося ставлення до носіїв аномалій або до хворих в епохи ранніх вірувань чи в інших формах релігії, наприклад, у християнстві, можна встановити, що це не що інше, як «ідеї (вірування, знання)» — і це друга складова соціокультурного явища людської аномалії.

На наше переконання, є підстави говорити про третю складову — «почуття (установки, ціннісні орієнтації)», коли розглядаються підходи оцінювання стосовно носіїв аномалій в різні історичні часи, у різних країнах, різних релігіях.

Висновки. В історичному розвитку людства ставлення суспільства до носіїв аномалії проходить свою еволюцію через моделі взаємодії суспільства й аномального явища. У первісному суспільстві виникає історично перша «модель варварського ставлення до носіїв аномалії». В період Античності існувала «модель непотрібності суспільству». Третя, так звана середньовічна, модель — це «модель упередженого ставлення до людей з аномаліями». Четверта модель

з'явилась як наслідок «гуманістичної еволюції» і вилилась у «модель ненасильства до носіїв аномалії». П'ята модель — це «економічна модель аномалії», яка демонструє нову форму відносин між людиною з вадою та суспільством. Це модель функціональної обмеженості, що вбачає неповноцінність і неспроможність особистості виконувати ті чи інші функції, очікувані соціумом. У сучасному суспільстві, динаміка якого визначається контекстом глобалізації, існує певне протистояння між репресивно-наглядальними медичними клініками та гуманістичною, екзистенційною медициною, заснованою на принципах гуманістичного піклування про особу із особливими потребами. Ця шоста модель відносин «репресія — гуманізм» у системі суспільство — інвалід не виключає дискримінації людей з особливими потребами, а навпаки, відбувається ставлення до них з боку соціуму як до неповноцінних членів суспільства, що мають примітивні, а не особливі потреби. Отже, можна констатувати неоднозначне ставлення суспільства до аномалії, яке формувалося історично, знецінюючи сутність європейського гуманізму впродовж століть.

До перспективи подальших наукових досліджень у заданому напрямі можна віднести аналіз механізмів компенсації, що призводять до реалізації креативного потенціалу аномальної особистості в умовах глобалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ілюстрована історія забобонів і чаклунства. Від давнини до наших днів / уклад. А. Леман. — К. : Либідь, 1991. — 671 с.
2. Карсон Р. Анормальная психология / Р. Карсон, Дж. Батчер, С. Минека. — 11-е изд. — СПб. : Питер, 2004. — 1167 с.
3. Косяк В. А. Эпистемология человеческой телесности / В. А. Косяк. — Сумы : Унив. кн., 2002. — 362 с.
4. Платон. Тимей / Платон // Собр. соч. : в 3 т. — М. : Мысль, 1971. — Т. 3, ч. 1. — С. 455–542.
5. Спенсер Г. Синтетическая философия : пер. с англ. / Г. Спенсер. — М. : Иностран. лит., 1977. — 791 с.
6. Токарев С. А. Ранние формы религии / С. А. Токарев. — М. : Политиздат, 1990. — 622 с.
7. Философия культуры. Становление и развитие / под ред. М. С. Кагана, Ю. В. Перова, В. В. Прозерского, Э. П. Юровской. — СПб. : Лань, 1998. — 448 с.
8. Фрезер Д. Д. Золотая ветвь: исследование магии и религии / Д. Д. Фрезер ; пер. с англ. М. К. Рыклина. — М. : Политиздат, 1986. — 703 с. — (Б-ка атеист. лит.).
9. Шекспір, В. Король Лір / Вільям Шекспір ; [пер. Максима Рильського] // Твори : в 6 т. Т. 5. — К. : Дніпро, 1986. — С. 235–343.
10. The Penguin ENGLISH DICTIONARY, New, fully updated third edition. — Penguin Books, 2007. — 1498 p.
11. White, Leslie. The Concept of Cultural Systems: A Key to Understanding Tribes and Nations / Leslie White. — New York : Columbia University Press, 1975. — 192 p.

МОДЕЛИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ АНОМАЛЬНОГО ЯВЛЕНИЯ И ОБЩЕСТВА В ИХ ИСТОРИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ

Попович Е. В.

Проанализировано явление человеческой аномалии как социального института, по принципам которого выстраивается стройная модель, фиксирующая взаимодействие «аномального явления» и общества на всех этапах исторического развития человечества.

Ключевые слова: аномалия, аномальное явление, человек с особыми потребностями, компенсация, общество, глобализация.

MODELS OF INTERACTION OF ANOMALOUS PHENOMENA AND SOCIETY IN THEIR HISTORICAL DEVELOPMENT

Popovych O. V.

Analyzed the phenomenon of human anomalies as a social institution, which is built on the principles of harmonious model that captures the interaction of «anomalous phenomena» and society at all stages of the historical development of mankind.

Key words: anomaly, abnormal phenomenon, people with special needs, compensation, society, globalization.

УДК 316.612

О. О. Маркозова, кандидат соціологічних наук, доцент

ФРЕЙМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ЛЮДЕЙ ПРО УСПІХ ІНСТРУМЕНТАМИ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Проаналізовано процеси фреймування уявлень людей про успіх інструментами засобів масової інформації (ЗМІ). Показано, що в умовах інформаційного суспільства основними агентами фреймування суспільної свідомості стають аудіовізуальні ЗМІ: телебачення та Інтернет. Доведено, що фреймування уявлень людей про успіх стає поліструктурним і динамічним процесом, оскільки його суб'єктами, генераторами та відправниками інформаційних потоків виступають як власники ЗМІ, так і звичайні громадяни.

Ключові слова: людина, суспільство, успіх, фрейми, фреймування, засоби масової інформації, комунікація.

Актуальність проблеми. Останні десятиліття XX ст. відзначилися активним розвитком засобів масової інформації (ЗМІ), які через застосування різноманітних технологій істотно впливають на формування та трансформацію суспільної свідомості, у тому числі уявлення людей про успіх та шляхи його досягнення. Сутність цих впливів перш за все полягає у зміні ролі інформації в сучасному світі, що виявляється як у способах її передавання, так і у механізмах оперування інформаційними ресурсами. Зважаючи на те, що сьогодні в Україні попередні соціальні цінності та соціальні орієнтири зруйновано, а існуючі мають мозаїчний та фрагментарний характер, основним агентом формування уявлень людей про успіх стають різноманітні ЗМІ, до яких належать телебачення, Інтернет, радіо, преса тощо. У зв'язку із цим актуальною постає проблема аналізу фреймування уявлень людей про успіх ЗМІ, бо від того, яким чином цей ресурс буде застосований, значною мірою залежить не тільки самореалізація особистості, а й напрямок розвитку суспільства в цілому.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Незважаючи на значний науковий інтерес до проблем, пов'язаних з інформатизацією суспільства [1–3], різних аспектів фрейм-аналізу [4–6], а також до вивчення феномену успіху людини [7–10], аналіз впливу ЗМІ через цілеспрямоване фреймування смислів, які безпосередньо позначаються на ціннісних орієнтаціях і мотивації діяльності людей, спрямованої на досягнення успіху, є недостатньо вивченим. У зв'язку із цим **метою** статті є аналіз процесів фреймування уявлень людей про успіх та шляхи його досягнення інструментами ЗМІ.

Відомо, що соціальна взаємодія влаштована таким чином, що кожного разу, коли старі фрейми втрачають свою корисність і регулюючий вплив, з'являється необхідність у формуванні нових фреймів життєдіяльності людини і суспільства. Соціальні фрейми можуть виникати, функціонувати та поширюватися природним чином як реакція на зміни, що відбуваються в суспільстві, а можуть бути штучно сконструйованими соціальними структурами. У цьому разі відбуватиметься фреймування свідомості людей, під яким дослідники політичних і суспільних рухів Д. Яноу та М. Хультс розуміють те, «як саме потрібно керувати суспільним сприйняттям подій і явищ, аби домогтися своїх рішень через цілеспрямоване формування смислів» [6, с. 92].

Виклад основного матеріалу. Одним із дієвих інструментів динамічного фреймування уявлень людей про успіх в умовах інформаційного суспільства є ЗМІ. Річ у тім, що після здобуття Україною незалежності було зруйновано типові уявлення громадян не тільки про соціально-політичні та економічні відносини, а й про місце і роль людини в суспільстві, критерії індивідуального і соціального успіху, їх співвідношення та способи досягнення. Колишні фрейми більше не можуть адекватно пояснити соціальні події, та й самі ситуації змінюються настільки динамічно, що людям стає досить складно само-

стійно осмислити їх сутність і засвоїти нові цінності. Тому основним агентом пояснення того, «що тут відбувається» (Г. Бейтсон), стають ЗМІ, які в умовах інформатизації суспільства мають можливість значно інтенсифікувати свій вплив на всі сфери соціального життя через збільшені інформаційні потоки. Основою цього процесу є те, що з появою нових інформаційних технологій відбулася низка якісних змін у механізмах створення, поширення та споживання інформації. Інтенсифікація інформаційного потоку зростає за рахунок його надшвидкісного передавання; підвищується доступність інформації; змінюються можливості створення та обміну інформацією і як наслідок змінюються механізми комунікації в суспільстві.

Комунікація передбачає наявність як мінімум чотирьох учасників цього процесу: суб'єкта впливу, або суб'єкта фреймування, яким можуть виступати окремі люди чи спільноти; агента, який є відправником комунікативного повідомлення, інформації (ЗМІ, інформаційна система); повідомлення, тобто інформації, що передається каналами зв'язку; об'єкта впливу, адресата, одержувача інформації.

Зрозуміло, що одне з основних питань полягає у тому, хто є суб'єктом впливу, або суб'єктом фреймування цінностей та орієнтації людей на досягнення успіху. Зважаючи на те, що ми живемо не тільки в інформаційному, а й в ринковому суспільстві, основними суб'єктами інформаційних повідомлень стають власники ЗМІ. За цих умов державні структури, соціальні і політичні сили, окремі особистості, які є реальними власниками ЗМІ, замовляють і контролюють інформаційну продукцію та інформаційні послуги, а отже, стають ключовими суб'єктами фреймування свідомості громадян. Але у той же час, якщо, наприклад, в СРСР єдиним власником усіх ЗМІ була держава і фреймування проводилося із єдиного центру і за єдиним взірцем, то сьогодні воно стає поліструктурним, оскільки вплив на уявлення людей про успіх спроможні справляти не тільки власники ЗМІ, а й пересічні громадяни. Річ у тім, що в сучасному суспільстві рух інформації має горизонтальний характер, і тому її вплив зростає у міру того, як усе більше людей стають не тільки одержувачами комунікативних повідомлень, а й генераторами та відправниками інформаційних потоків. Наприклад, користувачі Інтернетом перетворюються на суб'єктів комунікативного процесу, самостійних учасників фреймування свідомості інших людей, коли щодня виробляють індивідуальну інформаційну продукцію у вигляді текстів, рисунків, аудіо- і відеофайлів та поширюють їх, розміщуючи в мережі. Таким чином, фреймування в сучасному соціумі фактично перетворюється на діалог інформація — осмислення — дія. При цьому учасники комунікативної взаємодії у будь-який момент можуть змінювати свої ролі, стаючи то суб'єктом, то об'єктом. Відповідно фреймування стає поліструктурним, мережевим, динамічним, безперервним проце-

сом. Тому дану модель фреймування ми вважаємо логічним називати серфінг-фреймуванням. Цим динамізується процес створення та поширення фреймів, оскільки включає в нього людину як активного суб'єкта формування уявлень про успіх та шляхи його досягнення.

Що стосується агентів комунікативних повідомлень, то найбільш масовий і сильний вплив на формування уявлень людей про успіх справляють аудіо-візуальні ЗМІ: телебачення та Інтернет. «Це пов'язано з “ефектом присутності”, оскільки в органічній єдності знаходяться звуко- і відеоряд, що забезпечує створення більш міцних зв'язків з людьми, які сприймають інформацію», — підкреслює О. Чернецька [2, с. 217].

Перетворення телебачення на основного агента фреймування уявлень людей про успіх значною мірою відбувається завдяки безконтрольному збільшенню потоку інформації в сучасному світі. С. Барматова з цього приводу пише: «Сучасність насилу піддається людському осмисленню. Швидкість провокованих ЗМІ реакцій випереджає думку настільки, що, наприклад, молоді члени соціуму воліють жити сьогоднішнім днем, вважаючи, що завтра буде вже “інша сучасність”» [11, с. 160]. Унаслідок того, що світ переповнений розрізною, невпорядкованою інформацією, у людей формуються кліповість свідомості, біполярне і хаотичне уявлення про індивідуальний і соціальний успіх, яке активно підживлює телебачення. За таких умов телебачення може досить легко використовувати методи підсвідомого впливу, коли ставлення людини до досягнення успіху та його складових фреймується за допомогою різних технологій, що впроваджуються у телевізійні програми і рекламу.

Телебачення також справляє сильний вплив на людей на основі методу асоціацій. Цей метод базується на ретельному відборі і спеціальній компоновці понять, які викликають у людей позитивні або негативні асоціації відносно подій, що висвітлюються. Крім того, телебачення проникає у сферу духовних повсякденних практик і справляє прямий вплив на формування особистості, оскільки використовує інформацію у вигляді вже готових образів-фреймів, які пояснюють, як треба розуміти ті чи інші події соціального життя. «Мас-медійні технології, — зазначає Й. Кунде, — пропонують споживачеві кліпи, бренди, образи, в які необхідно вірити» [12, с. 112]. Отже, телебачення є досить дієвим інструментом фреймування суспільної свідомості, яке спроможне особливим чином «підганяти» інформацію під необхідний фрейм, перетворюючи його на загальноприйнятний. Сформувавши нові фрейми, легко маніпулювати свідомістю і поведінкою людей.

Все більшої популярності набуває Інтернет, бо він несе в собі елементи двох функцій: ЗМІ як джерела інформації і зв'язку як джерела комунікації. Із технічної дивовижі комп'ютер і Інтернет швидко перетворилися на інформаційний засіб, який надає людині великі масиви будь-яких даних. Однак найголовніше

полягає у тому, що Інтернет, як і телебачення, заздалегідь виробляє готові смисли, тобто чітко фреймує свою аудиторію, і сьогодні вже віртуальна реальність іноді починає підміняти реальний світ. При цьому слід урахувати, що віртуальні об'єкти легше створювати, чітко «підганяючи» їх під поставлені завдання. Штучно створені події призводять до імітації реальності або її маскування, створення фреймів, необхідних зацікавленим у цьому структурам суспільства. В результаті інформаційний простір стає комбінованим: він містить відображення як реальних подій, так і віртуально створених фреймів соціальної взаємодії, які часто сприймаються людьми як цілком реальні.

Зважаючи на те, що владні структури в Україні протягом останніх десятиліть так і не змогли розв'язати економічні та соціальні проблеми, в суспільній свідомості посилюються розчарування і песимізм, які значною мірою відбиваються на розумінні того, що в сучасних умовах українського суспільства звичайна людина не спроможна досягти успіху. Відсутність ідей та дій, адекватних проголошеним реформам, викликають необхідність звертатися до емоцій людей. На допомогу владі приходять технології деструктивного фреймування суспільної свідомості, коли увага переводиться в інше від нагальних соціальних проблем річище: вбивства, аварії, стихійні лиха тощо. Постійно демонструються такі сюжети, щоб іще більше створити в суспільстві атмосферу невизначеності, підвищити тривогу. Тому в цілому ЗМІ не тільки не сприяють саморозвитку людини, формуванню її активності і самостійності, спрямованої на досягнення успіху, а навпаки, створюють деструктивне інформаційне середовище, яке негативно позначається на формуванні суспільної свідомості громадян.

Висновки. В умовах інформаційного суспільства ЗМІ, власниками яких є державні та олігархічні структури, перетворюються на основного агента фреймування уявлень людей про успіх. У той же час цей процес не є однозначним. Через те, що в сучасному суспільстві розширюються можливості створення та поширення інформації, фреймування стає поліструктурним, динамічним та діалогічним процесом, суб'єктами якого виступають не тільки власники ЗМІ, а й пересічні громадяни, які є не тільки одержувачами комунікативних повідомлень, а й генераторами та відправниками інформаційних потоків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Демина М. Н. Изменения в когнитивных практиках индивидов под влиянием новых информационных технологий / М. Н. Демина // Социол. исслед. СОЦИС. – 2010. – № 6 (314). – С. 87–92.
2. Чернецька О. В. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини / О. В. Чернецька. – К. : Освіта, 1999. – 351 с.

3. Інформаційне суспільство в соціально-філософській ретроспективі та перспективі / В. В. Лях, В. С. Пазенок, Я. В. Любимий та ін. – К. : ТОВ «XXI століття: діалог культур», 2009. – 404 с.
4. Бейтсон Г. Шаги в направлении экологии разума / Г. Бейтсон ; пер. Д. Федотов. – М. : КомКнига, 2010. – 248 с.
5. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / И. Гофман ; пер. с англ. А. Д. Ковалёва. – М. : КАНОН-пресс-Ц, 2000. – 304 с.
6. Яноу Д. Фреймы политического: от фрейм-анализа к анализу фреймирования / Д. Яноу, М. Хультс // Социол. обозрение. – 2011. – № 1–2, т. 10. – С. 87–113.
7. Здравомыслова О. М. От 80-х к 90-м: трансформация моделей успеха / О. М. Здравомыслова, И. И. Шурыгина // Народонаселение. – 1998. – № 1. – С. 17–22.
8. Бевзенко Л. Д. Зміст життєвого успіху: соціально-культурологічний контекст / Л. Д. Бевзенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 1. – С. 34–51.
9. Маркозова О. О. Роль культури у розумінні життєвого успіху людиною європейської ментальності / О. О. Маркозова // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – № 2 (16). – С. 327–336.
10. Маркозова О. О. Соціальний успіх особи у контексті історичних практик свободи / О. О. Маркозова // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – № 3 (17). – С. 169–178.
11. Барматова С. Изменение места и роли коммуникаций в современном мире / С. Барматова // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2009. – № 3. – С. 158–168.
12. Кунде Й. Корпоративная религия / Й. Кунде. – СПб., 2004. – 272 с.

ФРЕЙМИРОВАНИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ ЛЮДЕЙ ОБ УСПЕХЕ ИНСТРУМЕНТАМИ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ

Маркозова Е. А.

Проанализированы процессы фреймирования представлений людей об успехе инструментами средств массовой информации (СМИ). Показано, что в условиях информационного общества основными агентами фреймирования общественного сознания выступают аудиовизуальные СМИ: телевидение и Интернет. Доказано, что фреймирование представлений людей об успехе становится полиструктурным и динамичным процессом, поскольку его субъектами, генераторами и отправителями информационных потоков являются как собственники СМИ, так и обычные граждане.

Ключевые слова: человек, общество, успех, фреймы, фреймирование, средства массовой информации, коммуникация.

FRAMING PEOPLE'S IDEAS ABOUT SUCCESS TOOLS MEDIA

Markozova O. A.

The analysis of the processes of framing people's ideas about the success of media tools. It is shown that in the information society, the main agents of framing social consciousness become audiovisual media: television and the Internet. It is proved that the framing of people's ideas about success is field structural and dynamic process, as his subjects, generators and shippers of information flows act as owners of the media and ordinary citizens.

Key words: *people, society, success, frames, framing, media, communication.*

УДК 316.74:378.063:331.53

Н. В. Шевченко, кандидат соціологічних наук, доцент

СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО В ОСВІТІ: СТРУКТУРНИЙ ФУНКЦІОНАЛІЗМ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОРІЄНТАЦІЯ

Виявлено методологічний потенціал ідей структурних функціоналістів щодо соціального партнерства в освітній сфері. Виділено основні риси структурного функціоналізму та його роль у підтриманні цілісності і рівноваги у суспільстві. Розкрито особливості дослідження проблем управління освітою в контексті ідей структурно-функціоналістської методологічної орієнтації.

Ключові слова: *габітус, освітній простір, поле, соціальне партнерство, структурно-функціональний підхід, управління освітою.*

Актуальність проблеми. В умовах системних трансформацій в українському суспільстві взагалі і освітній сфері України зокрема загострюються суперечності між потребами суспільства і можливостями вищих навчальних закладів (ВНЗ) у підготовці конкурентоспроможних фахівців, здатних відповісти на виклики часу. І хоча підготовкою кваліфікованих кадрів займаються спеціалізовані навчальні заклади, все ж таки умовою для одержання необхідної та відповідної освіти є участь підприємств усіх галузей економіки. Тому останніми роками все більш актуальним стає питання про формування ефективної системи взаємин між ВНЗ, підприємствами, службою зайнятості та іншими структурами, що складають систему соціального партнерства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ми розглядаємо соціальне партнерство у професійній освіті як особливий тип взаємодії освітніх закладів з суб'єктами та інститутами ринку праці, державними і місцевими органами влади, громадськими організаціями, спрямований на максимальне узгодження і врахування інтересів усіх учасників цього процесу. Проблеми соціального партнерства в освітній сфері піднімаються у працях таких дослідників, як В. Бакіров, І. Гавриленко, В. Жураковський, І. Мачуліна, З. Сазонова, О. Скідін, Л. Хижняк та ін., де аналізуються різні аспекти управління освітою. Проблеми модернізації професійної освіти піднімають такі українські автори, як О. Жорнова, М. Загірняк, Ю. Зінковський, В. Зуєв, Г. Мірських, О. Назаркін та ін. Основи структурного функціоналізму в соціології управління викладено у працях Е. Дюркгейма, Р. Мертон, Т. Парсонса, а також таких зарубіжних і вітчизняних сучасних соціологів, як П. Друкер, П. Бурдьє, І. Нечитайло, В. Чепак, М. Янг та ін. Однак все ж таки відчувається гострий дефіцит праць саме методологічного характеру, на основі яких можна було б осмислювати проблеми налагодження соціального партнерства в освітній сфері.

Метою статті є виявлення методологічного потенціалу ідей структурних функціоналістів щодо соціального партнерства в освітній сфері.

Виклад основного матеріалу. Управлінська діяльність передбачає інституціонально-державницький підхід. Управління — це адміністративна діяльність, а тому необхідним є вивчення кількісного та якісного складу працівників адміністративних органів та інших державних службовців. Проте тут позиції та поведінка близькі до тієї моделі, що описана М. Вебером [1], тобто моделі бюрократичної раціональності, яка передбачає попередній розрахунок і ретельну калькуляцію цілей і засобів їх досягнення з метою одержання від втілення того чи іншого проекту вигоди в її як соціокультурному, так і соціально-психологічному вимірі. Тому не випадково «чинником, що домінує у побудові наявних нині освітніх систем, є *соціально-функціональний підхід*, на основі якого будують моделі соціалізації та адаптації особистості до суспільства. За такого підходу розвиток людини здійснюють відповідно до функціонально-рольового, діяльнісно-комунікативного призначення (людина як громадянин, сім'янин, працівник, споживач, суб'єкт спілкування, пізнання тощо)» [1, с. 78].

З точки зору функціоналістів суспільство — це нерозривний організм, який складається з частин, елементів, що виконують певні функції. Суспільні процеси і явища можна пояснити, аналізуючи їхні функції в соціальній системі. Значний внесок у розвиток ідей функціоналізму зробив Герберт Спенсер. Він уважав, що соціальні організації створюються саме тому, що вони допомагають задовольнити деякі соціальні потреби. Роберт Мертон увів поняття дисфункції, тобто руйнівної функції, і прихованих (латентних) функцій. Еміль

Дюркгейм виділив дві важливі причини існування соціального явища: по-перше, заповнення своєї, особливої суспільної ніші або задоволення соціальних потреб; по-друге, встановлення і підтримка суспільного устрою. Дюркгейм також був упевнений в тому, що будь-які суспільні явища або процеси повинні пояснюватися на основі як історичного, так і функціонального підходів. Він розглядав суспільство як надіндивідуальну духовну реальність, що заснована на колективних уявленнях. Предметом його уваги були специфічні цільові галузі в процесі навчання: інтелектуальні, політичні, соціальні, економічні [2].

Розвиваючи теорію функціоналізму, Торстен Веблен розмежував явні і латентні функції суспільних явищ та процесів. Згідно із Вебленом, необхідно не приймати буття за достовірне дане для того, аби дійсно зрозуміти, чому суспільство підтримує і зберігає існування певних видів поведінки або певних суспільних явищ. Для розуміння партнерських відносин у сфері освіти велике теоретичне значення має виділення Толкоттом Парсонсом чотирьох основних функцій соціальної системи: пристосування, досягнення мети, інтеграції та відтворення структури, які забезпечуються різними підсистемами суспільства. Так, усередині соціальної системи функції пристосування забезпечує економічна підсистема, функцію інтеграції — правові інститути і звичаї, відтворення структури — система вірувань, мораль, інститути освіти, виховання тощо [3]. Парсонс визначав суспільство як систему взаємин між людьми, сполучною основою якої є норми і цінності [4, с. 116–118]. Оскільки соціальне партнерство в освітній сфері по суті являє собою узгодження і врахування інтересів усіх учасників процесу підготовки кваліфікованого фахівця, важливо визначити норми і цінності, на основі яких розгортаються взаємовигідні партнерські відносини.

Таким чином, основною рисою функціоналізму є те, що його прихильники аналізують соціальні та культурні явища із погляду на функції, які ці явища виконують у суспільстві. В аналізі соціальних систем функціоналізм підкреслює три моменти, а саме: 1) загальний взаємозв'язок і взаємозалежність частин системи; 2) існування нормальних (урівноважених) та патологічних станів системи; 3) способи, якими реорганізуються всі частини системи, для того аби повернутися до нормального стану.

Суттєвий методологічний потенціал у плані нашого розгляду має саме структурно-функціональний підхід, в основу якого покладено ідею «нормативної згоди» основних суб'єктів історичної дії стосовно загальноновизнаних цінностей та орієнтацій культури. Базовою діяльністю стає не праця (предметно-оперативна діяльність з перетворення природи соціально-організованим чином), а культуротворча діяльність, тобто осягнення і опанування цінностей культури та реалізація їх в індивідуальній та колективній поведінці [4, с. 98–102].

Описуючи загальний вигляд соціального устрою відповідно до положень структурного функціоналізму, українська дослідниця освітніх проблем В. Чепак цілком слушно зазначає, що універсальні цінності культури опредмечуються у соціальних нормах, на підставі яких діють індивіди і групи. Для підтримки стійкості системи, що передбачає досягнення дієвості соціальних норм, формуються необхідні соціальні інститути: соціальний контроль, що захищає ці норми і стежить за їх виконанням; інститут соціалізації (суспільна система навчання і виховання), призначений для індивідуального і колективного засвоєння культури і соціальних норм, тощо. Саме через школу цінності культури, зовнішні для індивіда, стають внутрішньою основою його діяльності. Значну роль як чинник ефективного засвоєння цінностей культури відіграє управління школою, на засадах якого протікають складні процеси функціонування соціальної організації. Отже, управління покликане підтримувати систему в рівновазі, сприяти її існуванню та самозбереженню [5, с. 10–12].

Сучасні структуралісти (Бурдье, Бернстайн, Хіф, Казден, Хімс) у центр своєї уваги ставлять дві проблеми: 1) код знання виступає основним принципом, який формує відмінності у світоглядах, соціальній ідентифікації та різновидах знань; 2) інституції освіти розглядаються як організації, що кодують культуру, а ці коди відтворюють соціальні категорії. Так, Б. Бернстайн доводить, що існують контрастні коди, які породжуються різними зразками шкільних відносин і культурних форм, що відповідають різним соціальним стратам. Ш. Хіф обґрунтовує принцип контрасту в кодуванні, що породжує специфіку соціальної ідентифікації, різні норми мислення, субкультури і різні принципи соціалізації та соціального контролю. П. Бурдье намагається знайти відповіді на запитання: «Як суспільство розуміє, хто є “мислячий” і хто “немислячий”? Як воно відрізняє вищі (майже сакральні) знання від повсякденних, “світських” знань?»

Сукупність усіх соціальних відносин, на думку Бурдье, не є щось аморфне і однорідне, вона наділена зумовленою структурою. Ця обставина привела Бурдье до формування поняття «поле», що розуміється як відносно замкнена і автономна підсистема соціальних відносин. Поле — це місце вияву сил, відносно незалежний простір, структурований опозиціями, які не можна звести до однієї лише «класової боротьби»; воно є особливе місце, де виявляються найрізноманітніші ставки боротьби, але частіше за все в перетвореному вигляді [6, с. 48–51]. Виходячи з цих позицій, Бурдье розглядає освіту як особливого роду ринок, поле, де відбувається інтенсивне інвестування соціального капіталу. В результаті освітніх процесів соціальний капітал набуває якості, що мають відношення до індивідуального простору особистості (ціннісні орієнтації, компетенція, знання, смак, інформованість і под.). Також для Бурдье «прагнення до накопичення знань і навичок невіддільне від пошуку визнання і бажання створити собі ім'я» [6, с. 45–47].

Отже, освіта — це поле, яке орієнтує індивіда на власне відтворювання, а також на відтворювання домінуючої моделі культури. Зміни в полі освіти відображувалися через взаємозв'язок структури поля освіти і зовнішніх змін.

З соціологічної точки зору освітній простір виникає на основі взаємодії суб'єктів освітнього процесу, включених у складну систему відносин. Він виступає «формою емпіричного буття системи освіти, соціокультурною конкретикою місця присвоєння особистістю життєво необхідного та професійно значущого соціального досвіду, що задається освітнім оточенням в діалектиці можливості та дійсності» [7, с. 27]. Так, в освітньому просторі навчального закладу як такі поля можуть розглядатися різні сфери діяльності: навчальна, наукова, культурно-масова, управлінська та ін. Крім того, такими полями можуть бути навчальні предмети, дисципліни і спеціальності, яким навчаються школярі та студенти.

Бурдьє вважає, що дії індивіда завжди мають соціальний і колективний характер. Оскільки людина протягом життя може існувати у різних соціальних сферах, то стереотип її поведінки і мислення формується на основі досвіду. Цей досвід одержується в різних сферах життєдіяльності людини і має назву «габітус». Бурдьє відзначає, що індивід протягом життя може свідомо впливати на габітус і своїм габітусом формувати структуру суспільства [6, с. 54–57].

Поняття соціального поля, розроблене Бурдьє, дозволяє уточнити поняття «соціалізація». Оскільки в освітньому процесі відбувається засвоєння норм і цінностей того поля, під вплив якого потрапляє індивід, то саме в цих полях, що виступають складовими структури освітнього простору навчального закладу, і відбувається процес соціалізації. Ми погоджуємося з українською дослідницею соціальної структури суспільства І. Нечитайло, котра характеризує соціалізацію як двоєдиний процес, зміст якого визначається, з одного боку, освоєнням індивідом усієї сукупності соціальних відносин, формуванням його соціально значущих якостей, а з другого — ставленням до всього цього самого індивіда, актуалізацією його «Я», розкриттям індивідуальних здібностей і творчого (перетворюючого) потенціалу [8]. Ми розглядаємо соціалізацію як процес не тільки засвоєння, а й прийняття особистістю соціальних ролей, норм та цінностей.

Габітус формується у колективних полях соціальної конкуренції. Для того, аби індивід мав можливість досягти успіху в полі конкуренції і зайняти високе становище, він повинен засвоїти різні підходи і необхідний обсяг домінуючих у полі форм капіталу. В системі освіти придбання капіталу можливе через процес кодування, котрий характеризується як символічна мова, за допомогою якої відбувається кодифікування її учасників. Поняття «кодифікува-

ти» введено Бурдье, воно означає — одночасно надавати форму і додержуватися формальностей [6, с. 121].

Таким чином, педагогічна практика реалізує модель освіти і сприяє підтримці «символічного порядку». Наприклад, самі цінності не змінюються, трансформуються інтереси, оскільки вони визначають цілі і залежать від змін навколишнього середовища. Проте цінності, закодовані в системі освіти, коректують вибір засобів для досягнення мети. Поняття кодифікування Бурдье розкриває через взаємини практики і освіти. Він виділяє в освітньому процесі формальну (видиму) педагогіку, називаючи її академізмом і відділяючи її від природного практичного знання.

Бурдье застерігає від зайвого інтелектуалізму в освіті: якщо транслювати чисту теорію, без пояснення того, навіщо вона потрібна, як вона може бути застосована на практиці, в результаті одержимо ефект «зомбування». Вчений підкреслює соціальну значущість практичного досвіду індивідів і груп, репрезентованого сукупністю соціальних практик — звичних дій, освоюючи і виконуючи які індивіди розвиваються самі, а разом з тим розвивають і суспільство, змінюючи існуючий соціальний порядок. У той же час Бурдье виступає проти «фетишистського» підпорядкування досвіду, підкреслюючи, що неможливо розвинути креативне мислення тільки за допомогою постійних практичних вправ [9, с. 25–27].

Слід застерегти від спрощеного тлумачення негативного ставлення Бурдье проти інтелектуалізму в освіті. В його розумінні «проти інтелектуалізму» означає проти розділення: теорії і практики, теоретичного знання і практичного знання. Він якраз підкреслював, що дійсно розвиваюче знання є цілісним, об'єднує в собі теорію і практику. Оскільки будь-яке знання народжується з практичного досвіду, а транслюється з покоління в покоління тільки у вигляді теорії — в закодованому вигляді, то освітній процес являє собою процес розшифрування (декодування) закодованого для зручності передавання теоретичного знання.

Ці ідеї мають значний методологічний потенціал для вирішення завдань підвищення якості освіти. Вважаємо, що привести результати освіти у відповідність з вимогами індивіда, ринку праці та суспільства в цілому можливо тільки за умови переорієнтації мети, яку ставлять перед собою навчальні заклади. Потрібно не шукати ідеальних пропорцій теорії та практики, а розробляти способи перетворення теоретичного знання у практичне (і навпаки), сконцентрувавши увагу на педагогічних практиках, розробленні ефективних методик викладання, дієвих педагогічних прийомів та методів. Йдеться про те, що сам Бурдье називає «дослідницькою педагогікою», яка орієнтована «на передавання мистецтв, що розуміються як практично і теоретично насичені способи говорити та діяти» [9, с. 30]. Бурдье не проти теоретичного знання,

він проти форм передавання цього знання, чи, скоріше, методів його декодування. Справжньою він вважає ту освіту, яка породжує творчість і винахідливість. Не можна не погодитися з ним у тому, що жодна теорія не повинна подаватися як аксіома, абсолютна істина; незалежно від авторитету «автора» вона може піддаватися критиці та оскарженню з боку учнів. Бурдьє взагалі характеризує освіту як середовище і арену для вироблення індивідом власного соціокоду. Проте навіть незначні зсуви, що відбуваються між очікуваними ролями і створюваними соціокодами, ведуть до виникнення нових практик, а отже, до формування нових очікуваних ролей.

Структуралісти обґрунтовують ідею про те, що в перебігу трансформації «зовнішнього» у «внутрішнє» відбувається становлення «соціального Я» індивіда. На думку Бернстайна, за допомогою текстових продуктів, текстів лекцій, підручників тощо, які в усній і письмовій формах пропонуються учням, передаються настанови на смисли, а разом з тим і певні соціальні настанови [10, с. 57–59]. Бернстайн з метою забезпечення високої якості освіти на систематичній основі закликав удосконалювати педагогічні прийоми. Саме педагогічний дискурс є тим «невидимим об'єктом вивчення для соціолога, який може стати центральним у розв'язанні багатьох проблем освіти» і суспільства в цілому [10, с. 21].

Ми цілком погоджуємося з думкою В. Чепак, за якою все ж таки *структурний функціоналізм* неспроможний адекватно відобразити тенденції суспільного розвитку — адже, якщо суспільство і його особливі структурно-функціональні елементи мають на меті суто самовідновлення, самовідтворення, то не зрозуміло, де шукати витoki суспільних змін. З позицій структурного функціоналізму будь-які соціальні інновації виявляються у певному розумінні девіантністю, відхиленням від норми [5, с. 8–10].

У такому разі головне завдання освіти полягає у пошуку засобів «лікування» девіантної поведінки. Це означає, що структурний функціоналізм може описувати тільки таке суспільство, яке не має антагоністичних суперечностей, чітко виражених соціальних конфліктів, а саме суспільство, в якому класові та інші соціальні конфлікти легітимовано, а відносини між основними суб'єктами базуються на діалозі, «переговорах» заради досягнення згоди, пошуку балансу інтересів. Тобто це своєрідна ідеалізація «благополучного» суспільства, що досить повільно еволюціонує [5].

Таким чином, структурний функціоналізм предметом свого аналізу робить реформування як єдиний засіб будь-яких соціальних перетворень, включно зі змінами системи освіти. Реформи по суті зводяться до інновацій тільки пристосовницького характеру. За такої інтерпретації немає й мови про продукування нових форм управління освітою, її докорінну перебудову. Потенційні конфлікти, що з необхідністю виникають в управлінській діяльності, залиша-

ються за рамками уваги структурних функціоналістів, що на практиці негативно впливає на інші складові освітньої системи.

Структурний функціоналізм вважає всезагальною і самодостатньою характеристикою соціальної системи її здатність до самозбереження шляхом підтримання цілісності та внутрішнього стану рівноваги. Саме завдяки їм будь-яка соціальна система набуває специфічного способу свого існування [3, с. 11–113].

Заради збереження цілісності соціальної системи діяльність усіх соціальних суб'єктів має бути спрямована не на взаємну боротьбу і розпалювання конфліктів, а на інтеграцію, згуртування. У методологічному плані це означає, що розуміння сутності конкретних структур і притаманних їм функцій зумовлюється природою загального устрою соціальної системи. Так, сутність системи управління освітою можна пояснити не просто через виявлення її структурних та функціональних зв'язків, а й за умови адекватної оцінки рівня реалізації системою управління здатності до збереження цілісності та стійкості соціальної системи. Саме такий підхід дозволяє зрозуміти внутрішню природу та історичну еволюцію системи управління як цілого і оцінити ефективність управління освітніми процесами.

Рівновагу соціальні системи підтримують завдяки тому, що їх складові (тобто окремі особистості) поділяють загальну систему норм та цінностей. Така узгодженість означає, що індивіди морально довіряють суспільству.

Саме на цих проблемах зосереджена також увага таких представників сучасного функціоналізму, як К. Девіс, В. Мур, Дж. Коулман, Я. Блау, О. Данкен, Е. Хопер. Вони, по-перше, розглядають проблему нерівності, аналізують можливості у доступі до одержання знань; по-друге, обґрунтовують необхідність урахування індивідуальних здібностей учнів і відмінностей між школами та однотипними навчальними закладами, засновані на обсязі знань; по-третє, виявляють зовнішні фактори і особливості внутрішніх процесів, що впливають на мобільність молодого покоління. Так, К. Девіс та В. Мур відводять школам критичну роль у соціальному сценарії, оскільки досягнення і прогрес особистості базуються скоріше на заслугах (гідностях), ніж на привілеях. Предметом досліджень Дж. Коулмана є двоїстість потреб школи, адже вона має не тільки транслювати культурні цінності, а й бути самою культурною цінністю. Я. Блау та О. Данкен виявили закономірність, за якою чим вищими є освітні досягнення, тим вищою виявляється імовірність професійної мобільності випускників ВНЗ [11].

Висновки. Для розуміння сутності і функціонального призначення соціальної підсистеми освіти велике методологічне значення має структурний функціоналізм. Він є досить адекватною методологією при аналізі суспільств із розвиненою економікою, але з певним відставанням у сферах соціальних,

політичних та культурних перетворень. Оскільки таке суспільство зосереджене головним чином на відтворенні, а не на оновленні соціальних відносин, то надзвичайно актуальними виявляються інституційне вдосконалення системи освіти і управління нею, формування механізмів ефективної взаємодії соціальних партнерів у сфері освіти.

Структурно-функціоналістська методологічна орієнтація дає змогу розробляти у перебігу розвитку соціального партнерства у сфері освіти гнучкі форми співробітництва, побудовані на чіткому розподілі ролей, відповідальності, часток участі. Такі форми включають як соціальні, так й економічні аспекти, актуальні сьогодні як для практиків професійної освіти, так і для вчених.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
2. Дюркгейм Э. Социология образования / Э. Дюркгейм ; [науч. ред. В. С. Собкин, В. Я. Нечаев ; пер. с фр. Т. Г. Астаховой]. – М. : ИНТОР, 1996. – 80 с.
3. Парсонс Т. О социальных системах : [пер. с англ.] / Т. Парсонс ; [под общ. ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского]. – М. : Акад. проект, 2002. – 831 с.
4. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения / Т. Парсонс // Социология : хрестоматия / [сост. Ю. Г. Волков, И. В. Мостовая]. – М. : Гардарики, 2003. – С. 92–123.
5. Чепак В. В. Особливості дослідження проблем управління освітою в контексті марксизму і структурного функціоналізму / В. В. Чепак // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. пр. – К. : Київ. ун-т, 2005. – Вип. 3. – С. 5–12.
6. Бурдьє П. Структура, габитус, практика / Пьер Бурдьє // Журн. социологии и соц. антропологии. – 1998. – Т. 1, № 2. – С. 44–59.
7. Бурдьє П. Социальное пространство и генезис «классов» / П. Бурдьє // Вопр. социологии. – 1992. – Т. 1, № 1. – С. 17–36.
8. Нечитайло И. С. Образование как фактор социально-классовой дифференциации в современной Украине / И. С. Нечитайло // Вісн. Міжнар. Слов'ян. ун-ту. – 2007. – Т. 10, № 1. – С. 19–25. – (Сер. «Соціол. науки»).
9. Бурдьє П. Университетская доска и творчество: против схоластических делений / П. Бурдьє ; [пер. с фр. Н. А. Шматко] // Socio-Logos'96 : альманах рос.-фр. центра социологии и философии Ин-та социологии Рос. Акад. наук. – М. : Socio-Logos, 1996. – С. 8–31.
10. Бернштейн Б. Класс, коды и контроль: структура педагогического дискурса / Б. Бернштейн. – М. : Просвещение, 2008. – 300 с.
11. Шаронова С. А. Универсальные константы института образования – механизм воспроизводства общества : монография / С. А. Шаронова. – М. : Изд-во РУДН, 2004. – 357 с.

СОЦИАЛЬНОЕ ПАРТНЕРСТВО В ОБРАЗОВАНИИ: СТРУКТУРНЫЙ ФУНКЦИОНАЛИЗМ КАК МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОРИЕНТАЦИЯ

Шевченко Н. В.

Выявлен методологический потенциал идей структурных функционалистов о социальном партнерстве в сфере образования. Выделены основные черты структурного функционализма и его роль в поддержании целостности и равновесия в обществе. Раскрыты особенности исследования проблем управления образованием в контексте идей структурно-функционалистской методологической ориентации.

Ключевые слова: *габитус, образовательное пространство, поле, социальное партнерство, структурно-функциональный подход, управление образованием.*

SOCIAL PARTNERSHIP IN EDUCATION: STRUCTURAL FUNCTIONALISM AS A METHODOLOGICAL ORIENTATION

Shevhcenko N. V.

The structural functionalist ideas' methodological potential of social partnership in education has been determined. The main structural functionalism features and its role in maintaining the integrity and balance in society have been presented. The peculiarities of education management problem research in the structural-functionalistic methodological orientation context have been revealed.

Key words: *habitus, education area, field, social partnership, structural-functional approach, education management.*

НАШІ ЮВІЛЯРИ

В. О. ЛОЗОВОЙ — НАУКОВЕЦЬ І ПЕДАГОГ

12 грудня 2013 р. виповнилося 75 років від дня народження, 50 років науково-педагогічної діяльності та 60 років трудової та громадської роботи відомого діяча науки і освіти України, знаного вченого-філософа, талановитого педагога, доктора філософських наук, професора, заслуженого працівника народної освіти України, кавалера ордена «За заслуги» III ступеня, лауреата Премії імені Ярослава Мудрого за видатні заслуги в галузі підготовки юридичних кадрів, завідувача кафедри культурології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, державного стипендіата України **Віктора Олексійовича Лозового**.

Віктор Олексійович Лозовой народився 12 грудня 1938 р. у м. Харкові в родині робітників. Свій трудовий шлях розпочав після 7-го класу Дергачівської середньої школи № 1, коли пішов працювати на виробництво в серпні 1954 р. Одночасно він навчався в Дергачівській середній школі робітничої молоді, яку закінчив 1958 р.

Відслуживши в лавах Радянської Армії (1958–1961 рр.), 1961 р. В. О. Лозовой вступив на історичний факультет Харківського державного університету ім. О. М. Горького. Після закінчення університету (1966 р.) одержав призначення у Харківський політехнічний інститут ім. В. І. Леніна на посаду асистента кафедри наукового комунізму. Викладацьку роботу в цьому навчальному закладі (нині — Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут») поєднував з активною громадською діяльністю. У 1968–1972 рр. був обраний і працював головою студентського профспілкового комітету політехнічного інституту. За сумлінність, відповідальне став-

лення до обов'язків, принциповість 1970 р. був нагороджений медаллю «За доблесний труд».

У 1972–1974 рр. В. О. Лозовой навчався в аспірантурі Харківського державного університету ім. О. М. Горького і на громадських засадах завідував студентським відділом Харківського обласного комітету профспілки працівників освіти, вищої школи та наукових закладів. 1974 р. повернувся до викладацької діяльності у Харківському політехнічному інституті.

1976 р. Віктор Олексійович захистив кандидатську дисертацію зі спеціальності 09.00.02 — теорія наукового комунізму та здобув науковий ступінь кандидата філософських наук, а 1982 р. одержав учене звання доцента. 1977 р. був призначений науковим керівником соціологічної лабораторії з проблем виховання студентів, а 1979 р. — завідувачем кафедри етики, естетики і наукового атеїзму ХПІ. За сумлінну працю його тричі нагороджували знаками «Переможець соціалістичного змагання» Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР і Центрального комітету профспілки працівників освіти, вищої школи та наукових закладів.

З 1985 р. науково-педагогічна діяльність В. О. Лозового пов'язана з Харківським юридичним інститутом (нині — Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого). За вагомий внесок у справу підготовки фахівців-юристів 1990 р. його нагороджено Почесною грамотою Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти Української РСР.

1990 р. В. О. Лозовой очолив створену в Харківському юридичному інституті за ініціативою ректора В. Я. Тація та академіка, першого проректора В. В. Сташиса кафедру основ мистецтв і культури, яку пізніше перейменували на кафедру культурології. Незмінним завідувачем цієї кафедри Віктор Олексійович є й дотепер.

1991 р. він захистив дисертацію зі спеціальності 09.00.01 — діалектичний та історичний матеріалізм і здобув ступінь доктора філософських наук, а 1992 р. йому присвоєно вчене звання професора.

Наукові інтереси доктора філософських наук, професора В. О. Лозового пов'язані з проблемами виховання і самовиховання особистості, професійної етики юриста. Він є автором понад 200 наукових праць (обсягом 165 друк. арк.), що високо оцінені як ученою громадськістю, так і практичними працівниками, чия діяльність пов'язана з освітньою, юридичною, культурно-освітньою сферами. В. О. Лозовой індивідуально та у співавторстві опублікував 19 монографій, 11 підручників і навчальних посібників із грифом МОН України.

Уперше в Україні В. О. Лозовой розробив філософсько-соціологічну концепцію самовиховання особистості, фундаментальним положенням якої є діяльнісно-забезпечувальна та ціннісна природа самовиховання. Визначено багаторівневу сутність процесу самовиховання, єдність соціальної адаптації,

соціальної саморегуляції та самостворення. Розкрито соціально-психологічний механізм самовиховання, виявлено соціальні функції, типологію, особливості та закономірності цього процесу. Особливу увагу в наукових розвідках В. О. Лозовой приділив аналізу феномену самовиховання різних соціально-демографічних груп, насамперед молоді, дослідив можливості педагогічного регулювання процесу самовиховання, його активізації.

В. О. Лозовой довів, що в системі самовиховання важливим напрямом є самоосвіта особистості, виявив природу, зміст, модулі самоосвітнього процесу, підкреслив значущість його соціальної детермінації. Практична цінність наукових розвідок, присвячених цій актуальній проблемі, полягає у тому, що В. О. Лозовой запропонував варіанти соціальної політики, спрямованої на забезпечення активізації самоосвіти як одного із чинників самовиховання.

Про значущість концептуальних положень наукових розвідок В. О. Лозового свідчить результативність діяльності фахівців, які працюють у просторі заснованої ним наукової школи. Під його керівництвом захищено 14 дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата наук, які присвячені проблемам виховання і самовиховання, а також самовдосконаленню особистості (як загальнокультурного, так і професійного). Він був консультантом двох захищених докторських дисертацій, присвячених виявленню і розвитку творчого потенціалу особистості. Учні-науковці, вихованці В. О. Лозового викладають як у вищих навчальних закладах України, так і за її межами. На кафедрі, яку очолює В. О. Лозовой, працюють п'ять кандидатів наук, котрі продовжують досліджувати проблеми, окреслені їхнім науковим керівником.

В. О. Лозовой опонував на захисті 14 докторських та 31 кандидатської дисертації. Про поцінування науковця свідчить і залучення його до праці у спеціалізованих учених радах із захисту дисертацій. Високий науковий авторитет В. О. Лозового підтверджує і залучення його до співпраці в редколегіях восьми наукових видань.

За ініціативою В. О. Лозового під його науковим і організаційним керівництвом видано перший в Україні словник «Морфологія культури. Тезаурус» (Х., 2007), монографію «Еволюція етосу юриста в Україні (історичний та соціально-психологічний нарис)» (Х., 2011). Він є засновником щорічних обласних методологічних та методичних семінарів із культурології, які за підтримки Харківської обласної адміністрації проводяться для викладачів у навчальних закладах II–IV ступенів акредитації.

Значне місце в діяльності В. О. Лозового посідає співпраця з кафедрою ЮНЕСКО, де він бере участь в атестації магістрів, підготовку яких здійснює ця кафедра (голова ДЕК).

Наукова, навчальна, методична та виховна діяльність В. О. Лозового високо оцінена державою: 1990 р. він нагороджений Почесною грамотою Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти Української РСР за багато-

річну сумлінну працю з підготовки юридичних кадрів; 1995 р. йому присвоєно почесне звання «Заслужений працівник народної освіти України»; 1995 р. нагороджено Почесною грамотою Міністерства освіти України за багаторічну сумлінну працю та особистий внесок у розвиток правових засад української державності, підготовки висококваліфікованих юридичних кадрів; 2000 р. — Почесною грамотою Міністерства освіти і науки України за сумлінну працю в ім'я розбудови незалежної України та за успіхи у справі навчання, виховання та підготовки кваліфікованих спеціалістів; 2003–2004 рр. йому призначено стипендію імені Василя Каразіна від Харківської обласної державної адміністрації за особисті досягнення в галузі науки, вагомий внесок у розв'язання науково-технічних та соціально-економічних проблем Харківської області; 2004 р. нагороджено орденом «За заслуги» III ступеня; 1999, 2006 рр. він дипломант, переможець Харківського обласного конкурсу «Вища школа Харківщини — кращі імена» (у номінації викладач гуманітарних дисциплін); 2007 р. його визнано лауреатом Премії імені Ярослава Мудрого за видатні заслуги в галузі підготовки юридичних кадрів; 2008 р. нагороджено Почесною грамотою Міністерства юстиції України; 2009 р. він одержав подяку Харківського міського голови; 2010 р. нагороджено Почесною грамотою Харківської обласної профспілки працівників освіти і науки України та почесною грамотою Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого; 2012 р. він одержав подяку Харківського міського голови та грамоту Харківської обласної ради; 30 липня 2013 р. Указом Президента України вченому як видатному діячеві науки призначено державну стипендію.

Особливої поваги і шани заслуговують людські якості, які притаманні В. О. Лозовому: незвичайна доброзичливість, уважність до колег і студентів, увічливість, доброта, приязність, повсякчасна готовність надати слушну пораду, допомогти у скрутну хвилину. Порядність і принциповість, культура поведінки, ерудованість вирізняють керівника, педагога, науковця, радника В. О. Лозового. Студентство, учні, колеги шанують і люблять Віктора Олексійовича не тільки за його високі досягнення як науковця, ефективність діяльності на посаді завідувача кафедри, а й за високі моральні якості, які він постійно сповідує і втілює у повсякденне життя. Для колективу кафедри, студентів, колег В. О. Лозовий став Учителем, Батьком, Радником. Його доброта, чесність, гідність є прикладом для всіх, хто живе і працює поруч із ним.

Л. В. Анучина, професор кафедри культурології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого;

В. М. Пивоваров, доцент кафедри культурології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого;

О. А. Стасевська, доцент кафедри культурології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

НАШІ АВТОРИ

БАТАЛОВ <i>Олексій Анатолійович</i>	Національний інститут стратегічних досліджень (м. Київ), кандидат філософських наук, старший науковий співробітник
ВОДНІК <i>Валентина Давидівна</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент
ГОРОДИСЬКА <i>Ольга Миколаївна</i>	Національний технічний університет «ХПІ», доктор філософських наук, доцент
ДАНИЛЬЯН <i>Олег Геннадійович</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор
ЖЕРЕБЯТНІКОВА <i>Ірина Володимирівна</i>	Харківський національний економічний університет ім. Семена Кузнеця, кандидат соціологічних наук
ЗАГРІЙЧУК <i>Іван Дмитрович</i>	Українська державна академія залізничного транспорту (м. Харків), доктор філософських наук, доцент
ЗАХИРОВА <i>Виосола</i>	Бакинский государственный университет, соискатель
ЗІНЧЕНКО <i>Олена Володимирівна</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор історичних наук, доцент
КРЯЧКО <i>Володимир Іванович</i>	Національний педагогічний університет ім. П. Драгоманова, кандидат соціологічних наук, доцент
МАЛЯРЧИК <i>Катерина Миколаївна</i>	Донецький національний університет, аспірантка
МАММЕДЯРОВА <i>Рухангиз Агакулы Кызы</i>	Институт философии, социологии и права (г. Баку), научный сотрудник
МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософії, професор
МАРКОЗОВА <i>Олена Олексіївна</i>	Харківський національний автомобільно-дорожній університет, кандидат соціологічних наук, доцент
МАРМАЗОВА Т. І.	Донецький національний університет, доктор політичних наук, доцент
МІХЕЄВА Віталіна <i>Володимирівна</i>	Українська державна академія залізничного транспорту, кандидат історичних наук, доцент
МУХІНА <i>Ірина Геннадіївна</i>	Харківський інститут фінансів, кандидат історичних наук
ПАШАЄВА <i>Ганира Аласкер Кызы</i>	Национальная академия наук Азербайджана, кандидат политических наук
ПОГРІБНА <i>Вікторія Леонідівна</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор соціологічних наук, доцент

ПОЛИЩУК <i>Ігор Олександрович</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор політичних наук, професор
ПОПОВИЧ <i>Олена Вікторівна</i>	Приазовський державний технічний університет, кандидат педагогічних наук, доцент
ПРИМУШ М. В.	Донецький національний університет, доктор політичних наук, професор
ПРУДНИКОВА <i>Олена Вікторівна</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук
СМОЛЯНЮК <i>Володимир Федорович</i>	Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана, доктор політичних наук, професор
СТАСЕВСЬКА <i>Оксана Анатоліївна</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент
ТКАЧЕНКО <i>Володимир Сергійович</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, здобувач
ТРОФИМЕНКО <i>Володимир Анатолійович</i>	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, доцент
ФІЛІППОВ <i>Валерій Леонідович</i>	Луганська державна академія культури і мистецтв, кандидат педагогічних наук, доцент
ЧОРНОМОРДЕНКО <i>Іван Васильович</i>	Київський національний університет будівництва і архітектури, доктор філософських наук, професор
ШАНІДЗЕ <i>Надія Олександрівна</i>	Національний технічний університет «ХПІ», кандидат соціологічних наук, доцент
ШЕВЧЕНКО <i>Наталія Володимирівна</i>	Національний фармацевтичний університет, кандидат соціологічних наук, доцент

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

БАТАЛОВ <i>Олексій Анатолійович</i>	212
ВОДНІК <i>Валентина Давидівна</i>	249
ГОРОДИСЬКА <i>Ольга Миколаївна</i>	43
ДАНИЛЬЯН <i>Олег Геннадійович</i>	5
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	13
ЖЕРЕБЯТНІКОВА <i>Ірина Володимирівна</i>	218
ЗАГРІЙЧУК <i>Іван Дмитрович</i>	21
ЗАХИРОВА <i>Виосола</i>	121
ЗІНЧЕНКО <i>Олена Володимирівна</i>	203
КРЯЧКО <i>Володимир Іванович</i>	91
МАЛЯРЧИК <i>Катерина Миколаївна</i>	134
МАММЕДЯРОВА <i>Рухангиз Агакулы Кызы</i>	116
МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	29
МАРКОЗОВА <i>Олена Олексіївна</i>	279
МАРМАЗОВА Т. І.	187
МІХЕЄВА <i>Віталіна Володимирівна</i>	76

МУХІНА <i>Ірина Геннадіївна</i>	84
ПАШАЄВА <i>Ганира Аласкер Кызы</i>	102
ПОГРІБНА <i>Вікторія Леонідівна</i>	240
ПОЛІЩУК <i>Ігор Олександрович</i>	160
ПОПОВИЧ <i>Олена Вікторівна</i>	271
ПРИМУШ М. В.	195
ПРУДНИКОВА <i>Олена Вікторівна</i>	53
СМОЛЯНЮК <i>Володимир Федорович</i>	170
СТАСЕВСЬКА <i>Оксана Анатоліївна</i>	62
ТКАЧЕНКО <i>Володимир Сергійович</i>	231
ТРОФИМЕНКО <i>Володимир Анатолійович</i>	145
ФІЛІППОВ <i>Валерій Леонідович</i>	35
ЧОРНОМОРДЕНКО <i>Іван Васильович</i>	21
ШАНІДЗЕ <i>Надія Олександрівна</i>	109
ШЕВЧЕНКО <i>Наталія Володимирівна</i>	285

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія* передбачає публікацію робіт із відповідної тематики, у тому числі матеріалів кандидатських і докторських дисертацій.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Мова статті – **українська**; обсяг – 7–14 аркушів, включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

Для публікації статті необхідно подати до редакційної колегії:

- **рукопис статті**, роздрукований на принтері, вчитаний і підписаний усіма авторами (2 примірники у форматі A4);
- **електронний варіант статті** на магнітному носіїві (дискета, CD);
- **анотацію** (до 10 рядків) російською та англійською мовами з ключовими словами. Анотація повинна містити конкретну інформацію про отримані результати і подаватися окремим файлом та роздрукованою на окремому аркуші;
- **рецензію** доктора наук та витяг із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку (для авторів поза НЮУ імені Ярослава Мудрого);
- **відомості про авторів**, роздруковані та в електронному варіанті (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня адреса, контактні телефони, e-mail).

Параметри сторінки:

- розмір паперу – книжковий;
- поля: верхнє, нижнє, праве – 2 см, лівє – 2,5 см.

Файли поданих матеріалів повинні бути підготовлені в MS WORD 7.0/97/2003. Для набору тексту використовується шрифт Times New Roman (кегель – 14; міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,25 см).

На початку статті (до назви) ліворуч без абзацного відступу ставиться індекс УДК.

На наступному рядку по центру курсивом вказуються ініціали та прізвище автора(-ів), прямим шрифтом – науковий ступінь, вчене звання (наприклад: *І. І. Іванов*, кандидат філософських наук, доцент).

Нижче по центру великими літерами (напівжирним шрифтом) набирається назва статті.

Далі перед текстом подається анотація до статті **українською мовою**¹ з ключовими словами (12 кегль, вирівнювання по ширині) обсягом 5–10 рядків.

Нижче друкується текст статті.

¹ Усі анотації до статті (українською, російською та англійською мовами) в електронному вигляді будуть розміщені в українському реферативному журналі «Джерело».

Структура наукової статті

Згідно з Постановою ВАК України від 15 січня 2003 року № 7-05/1 текст статті повинен мати такі основні елементи:

- **актуальність проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх джерел і публікацій**, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямку.

Список літератури друкується згідно з вимогами ВАК України (бюлетень № 3, 2008 р.). Список наводиться наприкінці статті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині). Заголовок **ЛІТЕРАТУРА** (шрифт Time New Roman, кегль 12, розріджений на 2 пункти, вирівнювання по центру). Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування у тексті у квадратних дужках (наприклад, [1, с. 22], або [1], або [1; 5]).

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колонтитули, ставити переноси вручну, не користуватися автоматичним переносом.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Робота редакції з авторами

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди з автором (авторами).
2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.
3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.
4. Матеріали, які надійшли до редакційної колегії з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам на доопрацювання.

Підписано до друку з оригінал-макета 21.02.2014.
Формат 70×100^{1/16}. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 24,5. Обл.-вид. арк. 19,1. Вид. № 1007.
Тираж 100 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Друкарня ТОВ «ПромАрт»
Тел. (057) 717-28-80